

Gwary Dziś

11.

POZNAŃSKIE TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK
WYDZIAŁ FILOLOGICZNO-FILOZOFICZNY
KOMISJA JĘZYKOZNAWCZA
INSTYTUT FILOLOGII POLSKIEJ
UNIwersytetu IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU

GWARY DZIŚ

11.

Rocznik poświęcony dialektologii słowiańskiej

Poznań 2019

WYDAWNICTWO POZNAŃSKIEGO TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK

GLÓWNY REDAKTOR WYDAWNICTW PTPN /
CHAIRMAN OF PTPN PUBLISHING HOUSE

Tomasz Sobieraj

REDAKCJA / EDITORIAL BOARD

Redaktor naczelny – Jerzy Sierociuk

Sekretarz redakcji – Błażej Osowski

Redaktorzy tematyczni – Justyna Kobus, Tadeusz Lewaszkiwicz, Irena Sarnowska-Giefing,
Jerzy Sierociuk, Bogdan Walczak

Redaktorzy językowi – Irina Baklanova (język rosyjski), Libuše Čižmárová (język czeski),
Maryna Tkachuk (język ukraiński), Vasilka Radeva (język bułgarski)

RADA NAUKOWA / SCIENTIFIC BOARD

Luchiiia Antonova-Vasileva (Sofia), Pavlo Hrycenko (Kijów), Halina Karaś (Warszawa),
Józef Kąś (Kraków), Hanna Martynova (Czerkasy), Sergei Myznikov (Petersburg),
Elena E. Nefiedova (Moskwa), Milena Šipková (Brno), Jožica Škofic (Lublana),
Bogusław Wyderka (Opole)

RECENZENCI / REVIEWERS

Kateryna Hlukhovtseva (Ługańsk), Józef Kąś (Kraków),
Andrei Kolesnykov (Izmail), Tadeusz Lewaszkiwicz (Poznań)

KOREKTA / PROOF READING

Marta Andrzejak

Copyright © by Authors and PTPN, 2019

Publikacja finansowana przez Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu /
Published with financial grant of the Adam Mickiewicz University in Poznań

ISSN 1898-9276

Spis treści

Jerzy Sierociuk, <i>Pamięci Profesor Natalii Chobzej</i>	9
* * *	
Halina Karaś, <i>Jeszcze o potrzebie dokumentowania leksyki gwarowej (na przykładzie wybranych wyrazów południowomałopolskich z okolic Biecza)</i>	19
Józef Kaś, <i>Zmiany w gwarowym systemie leksykalnym a praktyka leksykograficzna</i>	29
Олена Миколаївна Холодъон, <i>Дієслівна лексика і семантика в українських говорах: стан та перспективи дослідження (дескриптивний аспект)</i>	41
Оксана Чаган, <i>Назви опалювальних споруд та їх конструктивних частин у бойківських говірках</i>	55
* * *	
Ганна Дндик-Меуш, <i>Сполучуваність у межах ад'єктивно-субстантивного комплексу: матеріали пам'яток XVI–XVIII ст. і записи автора із Наддніпряниці</i>	67
Justyna Kobus, <i>Formy miejscownika liczby pojedynczej wyrazu dom w mowie Wielkopolan dawniej i współcześnie</i>	81
* * *	
Tadeusz Lewaszkievicz, <i>Łużyckie materiały językowe w Atlasie języka i kultury ludowej Wielkopolski</i>	89
* * *	
Лучия Антонова-Василева, <i>Акавизмът (промяната на неакцентувано о > а) в българските диалекти и в диалектния континуум на южните славянски езици</i>	111
Anna Kostecka-Sadowa, <i>Zapożyczenia niemieckie w gwarze spiskiej (na podstawie materiału zgromadzonego w Korpusie spiskim)</i>	123
Włazej Osowski, <i>Między wyjątkowością a wstydem. Świadomość językowa mieszkańców powiatu ostrowskiego</i>	135
Марина Ткачук, <i>Ідіолект у структурі переселенської острівної говірки</i>	145
Bogusław Wyderka, <i>Ogólnopolska kariera śląskiego wulgaryzmu</i>	153
* * *	
Justyna Kobus, <i>Materiały do osiągnięć leksykografii słowiańskiej</i>	163

Contents

Jerzy Sierociuk, <i>In memory of Professor Natalia Khobzey</i>	9
* * *	
Halina Karaś, <i>Even need for documenting dialectal lexics (on the example of selected words from South Malopolska around Biecz)</i>	19
Józef Kaś, <i>Changes in the lexical system of dialects versus the lexicographic practice</i>	29
Olena Mikolaivna Kholodon, <i>Verb lexicon and semantics in the Ukrainian dialects: the state and prospects of the study (descriptive aspect)</i>	41
Oksana Chahan, <i>Names of heating constructions and their constituent parts in Boycott dialects</i> ...	55
* * *	
Hanna Dydyk-Meush, <i>Compatibility within the adjective-substantive complex: materials on the monuments of the 16th-18th centuries and the author's notes (Naddnistryanshyna)</i>	67
Justyna Kobus, <i>Forms of the singular locative of the word dom in the speech of inhabitant of Greater Poland in the past and today</i>	81
* * *	
Tadeusz Lewaszkiwicz, <i>Lusatian linguistic materials in the Atlas of Great Poland folk language and culture</i>	89
* * *	
Luchia Antonova-Vasileva, <i>Acavismus (the change of unaccented o > a) in the Bulgarian dialects and in the dialectal continuum of the Southern Slavic languages</i>	111
Anna Kostecka-Sadowa, <i>German borrowings in Spisz dialect (on the basis of material collected in the Corps of Spisz)</i>	123
Błażej Osowski, <i>Between uniqueness and shame. Language awareness of the inhabitants of the Ostrów Wielkopolski powiat</i>	135
Maryna Tkachuk, <i>Idiolect at the structure of resettled isolated dialect</i>	145
Bogusław Wyderka, <i>Polish nationwide career of Silesian vulgarism</i>	153
* * *	
Justyna Kobus, <i>Materials for the achievements of Slavic lexicography</i>	163

Jerzy Sierociuk

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Instytut Filologii Polskiej

ORCID: 0000-0001-9069-6117; e-mail: jasier@amu.edu.pl

Pamięci Profesor Natalii Chobzej

Ryc. 1. Profesor Natalia Chobzej – Obrzycko, 2007
Fot. Jerzy Sierociuk

W poprzednim roczniku „Gwar Dziś” zamieściliśmy pierwszą część artykułów nadesłanych do redakcji przez przyjaciół i współpracowników zmarłej w ubiegłym roku Profesor Natalii Chobzej, kierownika lwowskiego zespołu dialektologów skupionego w Narodowej Akademii Nauk Ukrainy. Rocznik 10 (2018) „Gwar Dziś” zawierał głównie ujęcia traktujące o gwarach ukraińskich oraz polskich gwarach kresowych. Tam też zamieszczona została bibliografia prac Profesor.

Rocznik niniejszy swoją zawartością nawiązuje do kontaktów Profesor Natalii Chobzej z polskim środowiskiem dialektologicznym. Postanowiliśmy też przypomnieć

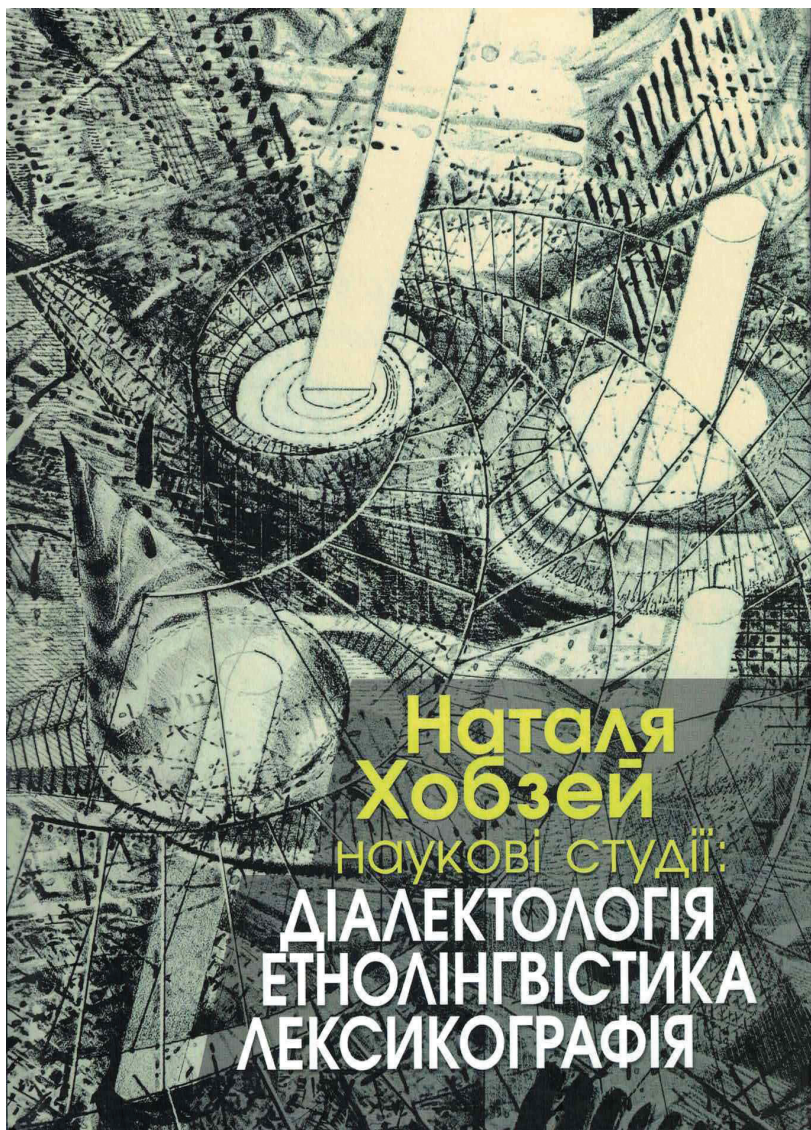
Ryc. 2. Uczestnicy konferencji „Gwary Dziś” – Obrzycko, 2010
Fot. z archiwum prof. Jerzego Sierociuka

te chwile, kiedy mogliśmy gościć Ją w Obrzycku, gdzie ówczesny Zakład Dialektologii Polskiej UAM organizował międzynarodowe konferencje z cyklu „Gwary dziś”. To podczas tych spotkań zacieśniano międzynarodowe kontakty z kolegami z różnych ośrodków zagranicznych.

Profesor Natalia Chorzej brała udział w pracach Komisji Dialektologicznej przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów od samego początku jej powołania na kongresie w Ochrydzie. Organizowane przez Nią konferencje we Lwowie były w znacznym stopniu przejawem konsolidacji słowistycznego środowiska dialektologicznego. Pani Profesor regularnie brała też udział w organizowanych w Polsce sesjach nauko-

Ryc. 3. Profesor Natalia Chobzej – Obrzycko, 2007
Fot. Jerzy Sierociuk

Ryc. 4a. Okładka książki N. Chobzej *Dialektologia, etnolingwistyka, leksykografia* (Lwów 2019)

wych, zwłaszcza w zapoczątkowanych przez ośrodek poznański w Obrzycku, a potem w samym Poznaniu.

Wyrazem szacunku i uznania dla dorobku naukowego Profesor Natalii Chobzej jest wydany we Lwowie w roku 2019 tom zbiorczy będący przedrukiem Jej studiów. Na poniższych skanach prezentujemy jego zawartość.

Національна академія наук України
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича

НАТАЛЯ ХОБЗЕЙ

**Наукові студії:
діалектологія, етнолінгвістика,
лексикографія**

Львів – 2019

**НАТАЛЯ
ХОБЗЕЙ**

УДК 811.161.2'282

Хобзей Наталя. Наукові студії: діалектологія, етнолінгвістика, лексикографія / упор. О. Сімович; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2019. 832 с. (серія «Діалектологічна скриня»).

У книзі зібрано найважливіші праці відомого діалектолога, етнолінгвіста – Світлої Пам'яті Наталі Хобзей – багатолітнього завідувача відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, кандидата філологічних наук, старшого наукового співробітника, дійсного члена Наукового товариства ім. Шевченка, голови Мовознавчої комісії НТШ, члена Президії НТШ, члена етнолінгвістичної та діалектологічної комісії Міжнародного комітету славистів.

Пропонований збірник містить шість розділів, які репрезентують основні напрями наукових студій дослідниці, а також бібліографію її праць. Статті присвячено теоретичним і практичним проблемам української діалектології, зокрема лексикології та лексикографії, етнолінгвістики, історичної діалектології та ін. Важливим фрагментом розділу «Між світом і антисвітом»: демонімікон» є етнолінгвістичний словник «Гуцульська міфологія», який вже став бібліографічною рідкістю. Подано короткі розвідки про відомих діалектологів та лексикографів, поціновувачів рідного слова, а також рецензії.

Упорядник: Оксана Сімович

Редакційна колегія: Наталія Багнюк, Оксана Сімович, Тетяна Ястремська

За сприяння в реалізації цього наукового проекту та за фінансову підтримку дякуємо Родині Хобзеїв.

Використано ex libris Наталі Хобзей авторства Богдана Сороки.

Рекомендувала до друку

Вчена рада Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол №7 від 29 серпня 2019 року)

ISBN 966-02-29 82-8 (серія)

ISBN 978-966-02-8984-0

© Наталя Хобзей, 2019

© Передмова – Оксана Сімович,
Тетяна Ястремська, 2019

© Обкладинка – Михайло Москаль

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019

ЗМІСТ

Передслово	9
Наукові світи Наталі Хобзей: <i>in memoriam</i>	13
I. «ГУЦУЛСКИЙ ВСЕ-СВІТ»: СЛОВО І КОНТЕКСТИ	
Південно-західне наріччя української мови у студіях другої половини XIX століття	19
З історії лексикографічного дослідження гуцульського говору	21
Діалектна лексикографія сьогодні	29
Сучасне українське діалектне словництво	33
Український діалектний словник нового сторіччя	41
Гуцульські говірки як об'єкт діалектної лексикографії	46
Часові виміри «Словника гуцульських говірок»	54
«Словарь гуцульских говоров» как источник исследования культурно-маркированной лексики	59
Говірки суміжжя в діалектній лексикографії: до проблеми опису	62
З історії львівської діалектології	70
Культурне явище крізь призму українського діалектного словника	78
Текст і словник: площини перетину	81
Діалектний словник: автор та читач	88
Гуцульський «всесвіт» у форматі діалектного словника	93
Культурний контекст «словника-пам'ятника» Олекси Бевки	100
Мовний світ гуцулів у форматі словника: Іван Вагилевич	102
«Словник бойківського говору» о. Юрія Кміта та проблеми лексикографічного опису	118
Березівська говірка на карті Гуцульщини	127
Слова з гуцульських світів	134
Назви <i>русин</i> , <i>русский</i> у діалектних словниках і поза ними	140
До студій української мови на Мараморошині в Румунії	149
Лексика говірки села Красний на Мараморошині	152
Лексика календарної обрядовості в українських говірках Мараморошини та Сучавщини на тлі гуцульських говірок	160

6	Наукові студії: діалектологія, етнолінгвістика, лексикографія	
	Лексика духовної культури говірки с. Бродина (за працями О. Горбача)	171
	Гончарство в мові і культурі.	176
	Українська історична лексикографія	189
	У просторах воєнного часу. Про Першу світову війну в записах для «Атласу української мови»	198
	II. «МІЖ СВІТОМ І АНТИСВІТОМ»: ДЕМОНІМІКОН	243
	Гуцульська міфологія. Етнолінгвістичний словник	245
	Передмова	247
	Етнолінгвістичний словник	250
	Мова як джерело пізнання духовного світу народу (міфологічна лексика в українських говірках карпатського ареалу)	398
	Міфологічні назви у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII століття». 1.	405
	Міфологічні назви у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII століття». 2.	409
	Міфологічна лексика в матеріалах Миколи Грицака	413
	Мовний простір міфологічних назв	417
	Духовна культура карпатського регіону крізь призму лексики	426
	Матеріали для дослідження української демонології (фольклористичний і мовознавчий аспекти їх збирання)	431
	До питання про лексичні та семантичні карпато-південнослов'янські паралелі.	436
	Карпатоукраїнсько-південнослов'янські лексичні паралелі (міфологічні назви)	443
	Вияви мовного табу в гуцульських говірках	447
	<i>Між світом та антисвітом:</i>	
	чоловік, що може перемітуватися на вовка	455
	О найменовани «тих, що щось знають» в гуцульських говорах	465
	Міфоніми на позначення назви «чорт» у гуцульському говорі	469
	Назви домашнього чорта, який приносить багатство, у говірках південно-західного наріччя.	473
	Про назви зі значенням 'найстарший чорт' у гуцульських говірках	479
	Лексеми з коренем <i>-відь-</i> в українських говірках Карпат	489
	До питання синонімних відношень у гуцульських говірках	494

Зміст	7
III. «АБИ́ НИ ВІЙШЛО З ПА́М'ЯТИ»: ДІЄСЛОВО	503
Система дієслова в гуцульських говірках	505
Аспекти дослідження дієслівного префікса <i>ви-</i> у говірках південно-західного наріччя української мови	513
Історичний та ареальний аспекти в дослідженні дієслів із префіксом <i>ви-</i>	517
Дієслова із префіксом <i>ви-</i> в «Поученіях на євангеліє по Няговському списку 1758 г.»	530
Дієслова руху «знизу» – «вгору» в говірках південно-західного наріччя	537
Дієслова руху із префіксом <i>ви-</i> в говірках південно-західного наріччя української мови: <i>виходити</i> / <i>вийти</i> ..	541
Дієслова руху із префіксом <i>ви-</i> , або звідки та куди виходять, виїжджають і таке інше, в колядках та щедрівках	548
Багатозначні дієслова в говорах південно-західного наріччя: <i>виводити</i> / <i>вивести</i>	556
Багатозначні дієслова в говорах південно-західного наріччя: <i>вискакувати</i> / <i>вискочити</i>	563
Дієслова <i>вилітати</i> / <i>вилетіти</i> у складі ідіом та паремій (на матеріалі говірок південно-західного наріччя української мови) ..	568
Дієслова з префіксом <i>ви-</i> в говірках північного та південно- західного наріччя української мови: до пошуку паралелей	572
Префікс <i>ви-</i> на українських лінгвогеографічних картах	577
IV. МОВНИЙ ПРОСТІР ЛЬВОВА	583
Слова і місто, або місто в словах	585
Мовний простір Львова	616
Опозиція <i>свій</i> – <i>чужий</i> (<i>інший</i>) у мовному просторі Львова	624
Етнімі південно-західного наріччя в діалектній лексикографії	636
Децо про запозичення в мовленні львів'ян у контексті південно-західного та північного наріччя української мови. 1	645
Децо про запозичення в мовленні львів'ян у контексті говірок південно-західного наріччя. 2	654
V. «ЗАЛЮБЛЕНІ» В ДІАЛЕКТОЛОГІЮ	661
Мовний світ Маркіяна Шашкевича	663
<i>Обдумував її у людській мові</i> : Ст. Вінценз «На високій полонині»	673
Із когорти співців гуцульського краю: Михайло Ломацький	679
Невтомна праця Миколи Грицака	684

8	Наукові студії: діалектологія, етнолінгвістика, лексикографія	
<hr/>		
	Життєві та наукові стежки Івана Панькевича (до 130-річчя від дня народження)	687
	«Шкода тільки, що не буде з нами Сімовича...», або Василь Сімович у книзі «Життя не просто існування. Листування Олексі Горбача» та поза нею	695
	Ярослава Закревська: штрихи до портрету	704
	Українське гло студій Олафа Брока	708
VI.	РЕЦЕНЗІЇ	715
	Іван Панькевич – науковець, учитель, громадський діяч	717
	Мовознавчі проблеми у листуванні Івана Панькевича та Івана Зілинського	721
	«Зберігати сучасні явища для будучности»: записи закарпатських говірок на фонограф	725
	Najnowsze badania nad dialektami huculskimi	729
	Словник однієї говірки	733
	Записи закарпатських говірок: від давнини до сучасності	737
	Говірки «зони відчуження»: системний опис	740
	Лексика українських говорів Східної Словаччини на картах Атласу Зузанни Ганудель	748
	Дослідження українського мовного простору Румунії у студіях Івана Робчука	750
	Різномасштабні дослідження сучасного говіркового мовлення	754
	Порубіжжя: проблеми мови і культури	757
	Ювілейне видання польських діалектологів	762
	Етнолінгвістичні проблеми у східнослов'янській традиції	765
	Енциклопедія білоруської міфології	770
	Населені пункти	773
	Умовні скорочення	779
	Скорочення мов і діалектів	780
	Джерела і література	781
	БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ НАТАЛІ ХОБЗЕЙ	816

Halina Karaś

Uniwersytet Warszawski

Instytut Języka Polskiego

ORCID: 0000-0003-4383-9626; e-mail: h.a.karas@uw.edu.pl

Jeszcze o potrzebie dokumentowania leksyki gwarowej (na przykładzie wybranych wyrazów południowomałopolskich z okolic Biecza)

Abstrakt: Celem artykułu jest zwrócenie uwagi na potrzebę dokumentowania leksyki gwarowej. Mimo iż polska dialektologia może poszczycić się wieloma opracowaniami, to jednak ciągle przekonujemy się podczas badań terenowych, że dokumentacja słownictwa gwarowego jest niepełna. W artykule na przykładzie wybranych wyrazów południowomałopolskich odnotowanych we wsiach Bugaj i Sitnica pokazuję, jak wiele jeszcze dialektyzmów jest nieudokumentowanych, nieodnotowanych w istniejących źródłach, albo też jak ich poświadczenia są niepełne, zwłaszcza w zakresie różnych ich znaczeń.

Słowa kluczowe: leksykografia gwarowa, leksyka gwarowa, dokumentacja, gwary małopolskie.

Abstract: Even need for documenting dialectal lexics (on the example of selected words from South Malopolska around Biecz). The aim of the article is to draw attention to the need of documenting the dialect lexicon. While Polish dialectology can boast of many publications, field studies continue to confirm that the documentation of dialect vocabulary is incomplete. In this article I have selected a few words from Southern Poland recorded in the villages of Bugaj and Sitnica to show how many dialect variants remain undocumented, not noted in the existing sources, or how their credentials are incomplete, especially in terms of their different meanings.

Keywords: dialectal lexicography, dialectal lexis, documentation, dialects of Małopolska (Lesser Poland).

Dokumentowanie słownictwa gwarowego nie jest rzeczą łatwą. Mimo dużej liczby słowników gwarowych oraz monografii, w których uwzględniano również leksykę, czy wyborów tekstów gwarowych i szeroko nieraz zakrojonych studiów, nierzadko stykamy się z sytuacją, że jeszcze obecnie w badaniach terenowych odnotowujemy słownictwo nieznanie czy w niepoświadczeniach do tej pory znaczeniach lub postaci formalnej.

Choć już pod koniec XX wieku Jan Mazur (1990, 114) pisał o nasyceniu materiałowym badań dialektologicznych, to wciąż, po prawie trzydziestu latach, które minęły od tej wypowiedzi, w zakresie leksyki brakuje ukończonego słownika ogólnogwarowego (nie uwzględniając oczywiście dzieła Jana Karłowicza), a licznie ostatnio opracowywane słowniki regionalne i lokalne (profesjonalne i amatorskie) dostarczają nowych danych leksykalnych.

Szczególnie wyraziście uświadomiłam sobie potrzebę gromadzenia gwarowej leksyki, jej dokumentowania w ostatnim czasie, gdy zaczęłam pracować nad słownikiem

mojej Mamy, Barbary Karaś. Jest Ona rodowitą bugajanką, mieszkanką niewielkiej wsi Bugaj położonej na Pogórzu w okolicach Biecza i Gorlic, a więc w zachodniej części południowo-wschodniej Małopolski. Dialektologicznie to część zachodnia Pogórza Wschodniego (według Stanisława Urbańczyka).

Badania nad słownictwem okolic Biecza i Gorlic były już prowadzone, ale w żadnym z istniejących słowniczków nie uwzględniono gwary mojej wsi rodzinnej. Z tego regionu – części Pogórza wschodniego – pochodzą trzy słowniczki, w tym dwa amatorskie, opracowane przez autochtonów, miłośników gwary. Pierwszy to *Słownik gwary Pogórzeń (z okolic Gorlic)* opublikowany w 2011 roku przez Aleksandra Wietrzyka, który gromadzeniu słownictwa Pogórzeń poświęcił wiele lat życia. Nie ma jednak przykładów użycia wyrazów gwarowych i dokładnej lokalizacji poza wskazaniem ogólnie na okolice Gorlic, a zatem nie może służyć jako pewna podstawa badań porównawczych, choć oczywiście może ułatwić orientację w zasięgu wyrazów gwarowych. Drugi to *Słownik wyrazów i zwrotów językowych w Bobowej i w najbliższych jej okolicach częściej lub rzadziej używanych* Ryszarda Kobaki, drugie wydanie tej pracy poprawione i poszerzone ukazało się w 2009 roku, wciąż jednak znacznie uboższe niż słownik Wietrzyka. Bobowa to miejscowość położona ok. 26 km na zachód od Gorlic. Trzeci słowniczek związany z terenem tej części Pogórza Wschodniego został opracowany przez językoznawcę i zawarty w pracy dialektologicznej – monografii gwary Rzepiennika Strzyżewskiego, wsi gminnej położonej obecnie w powiecie tarnowskim, ale stosunkowo blisko Bugaja – ok. 14 km na północny zachód od mojej rodzinnej wsi (Kucharzyk 2003). Tylko ten słownik zawiera to, co istotne dla dialektologa, a mianowicie obszernie konteksty użycia – wraz ze wskazaniem na informatorów, a więc z dokładną lokalizacją (wieś, informator). Pozostałe dwa słowniczki amatorskie niewątpliwie są cenne, ale nie mają waloru naukowego z uwagi na brak kontekstów i w pierwszym z nich – brak dokładnej lokalizacji.

Pracę nad słownikiem, nad zbieraniem materiału językowego do niego, rozpoczęłam przy okazji przygotowywania witryny internetowej *Gwary polskie. Przewodnik multimedialny* (Karaś 2008). Na jej potrzeby opracowałam informacje dotyczące dawnej ziemi bieckiej, opisałam jej gwarę, kulturę, dzieje i współczesność. Rozszerzona wersja tego studium została następnie umieszczona na nowej stronie internetowej – portalu o bardziej naukowym charakterze – *Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe* (Karaś 2010). W tym miejscu został też zamieszczony *Słowniczek wyrazów gwarowych typowych dla Bugaja i okolic* mojego autorstwa, liczący wówczas nieco ponad 1000 wyrazów, opracowany w najprostszy sposób: wyraz gwarowy i jego znaczenie. W kolejnych latach przy okazji odwiedzin mojej rodziny zbierałam do niego materiały. Szczególnie zależało mi na znalezieniu odpowiednich kontekstów, które pokazywałyby słowo w użyciu, w otoczeniu innych słów. To zawsze jest najcenniejsze, jak mogłam się przekonać, badając polskie słowniki gwarowe (Karaś 2011), w tym również popularnonaukowe, nierzadko amatorskie, powstałe z potrzeby serca, z chęcią ocalenia słownictwa gwarowego, języka stron rodzinnych.

Zgromadzony materiał leksykalny okazał się interesujący. W trakcie jego zbierania uważałam, że raczej nie pozyskam nic unikatowego, gdyż gwara mojej rodzinnej wsi i okolic szybko zanika. Wraz z przemianami cywilizacyjno-kulturowymi i językowymi w całej Polsce i tu ginie wraz z realiami, których dotyczy, typowe słownictwo gwaro-

we. Odchodzi pokolenie najstarsze użytkowników gwary, a wraz z nimi wiedza o niej i o dawnych zwyczajach językowych, kulturowych, o życiu na wsi w przeszłości. Wydawało mi się, że większość słownictwa w naszej gwarze to wyrazy znane w Małopolsce południowej, a więc właściwe gwarom prawie całego Pogórza i pasa górskiego, czy też jeszcze szerzej znane w większości gwar małopolskich lub poza nią. Niektóre wyrazy mają przecież charakter ogólnogwarowy czy prawie taki, występując w gwarach na wielu obszarach.

Zebrana leksyka została sprawdzona w polskich słownikach gwarowych:

1) ogólnogwarowych – w *Słowniku gwar polskich* Jana Karłowicza, w *Słowniku gwar polskich PAN*, w *Małym słowniku gwar polskich*, w *Kartotece Słownika gwar polskich PAN*,

2) dialektalnym – dotyczącym Małopolski, tj. w *Słowniku gwar małopolskich* pod red. J. Wronicz,

3) regionalnych – obejmujących różne regiony gwarowe Małopolski, zwłaszcza Małopolski południowej, a więc w słownikach gwar Pogórzan okolic Gorlic (Wietrzyk 2011), Lachów Sądeckich (Szewczyk 2014), gwary gorczańskiej (Kobylińska 2001), gwary górali żywieckich (Nowak 2012), gwary podhalańskiej (LGiKP), orawskiej (SGO), w tym również nieco bardziej odległych obszarów, np. gwary opoczyńskiej (Cygan 2018), Lubelszczyzny (Pelcowa 2012–2017),

4) lokalnych – jednej lub kilku/kilkunastu wsi, zwłaszcza z południowej Małopolski, np. gwary Rzepiennika Strzyżewskiego na Pogórzu (Kucharzyk 2003), gwary lasowiackiej Kamienia i okolicy na Rzeszowszczyźnie (Kutyła 2016), gwary wsi Wola Radziszowska koło Krakowa (Jurczyk 2009), gwary gminy Wiśniowa w powiecie myślenickim (2018).

Porównałam też zgromadzony materiał leksykalny ze słownikami regionalizmów, zwłaszcza krakowskich, często mających szeroki, blisko ogólnomałopolski charakter (Ochmann, Przybylska 2017) i krośnieńskich (Bielak, Sikora 2005). W miarę potrzeb zostały wykorzystane w celach porównawczych także słowniki ogólne języka polskiego – historyczne i współczesne, słowniki etymologiczne itp.

Porównanie ze słownikami gwarowymi i słownikami regionalizmów pozwoliło na zorientowanie się w stopniu udokumentowania leksykograficznego badanych wyrazów. Dzięki temu można było wyróżnić grupę dialektyzmów niepoświadczonych (czy słabo poświadczonych) w słownikach lub odnotowanych w innych znaczeniach czy nieco innej postaci formalnej (słowotwórczej i fonetycznej z zachowaniem niesystemowych, często zleksykalizowanych cech fonetycznych). Jest to dowód, jak wiele jeszcze pozostało do zbadania w zakresie leksyki gwarowej, jak ważne jest dokumentowanie obecnie funkcjonującego słownictwa gwarowego czynnego i biernego, niekiedy już zapomnianego. Warto przytoczyć tu przykłady niektórych dialektyzmów zebranych w mojej wsi rodzinnej, by teza o „braku nasycenia materiałowego” w polskiej leksykografii gwarowej została odpowiednio uargumentowana.

Przykładowo – w moim materiale znalazły się nieznane słownikom rzeczowniki: *cholas*, *dużda*, oraz czasowniki: *cieryntać* – *ocieryntać*, *skrukwieć*, które przedstawiam wraz ze znaczeniami i kontekstami:

CHOLAS ‘urwis, chuligan’: *Cholas to taki chłopok niedobry, to jest cholas. Taki z niego cholas niedobry. Jakiesi cholasy tak zdespetowali, ze teraz nic ni można zrobić.* Bug.BK;

DUŻDA ‘gołąbka zielona’: *Byłem w lejsie, nazbierolem dużo dużów, cosik z tego trza zrobić.* Bug.SK; *Taki głód był, to poleciałam do lasca, najadłam sie krówek, surowe duży, a duży to trza piyc.* Bug.BK;

CIERYNTAĆ – OCIERYNTAĆ ‘poruszać, wprawiać w ruch, kołysać – poruszyć, wprawić w ruch, ukołysać’: *Maryna nie widziała, to miała śnurek przywionzany do kojski i cały cos cieryntała tom kojskom, nawet jak dziecko spalo.* Bug.TM;

SKRUKWIEĆ ‘skruszyć’: *Moze niepotrzebnie dzisiok jesce wjechoł, ziymia mokro, błoto, lepi było p’ocekać, zeby skrukwiało. Ch’ojco tak skrukwieje fajnie, z jedzynia, a i drzewo moze skrukwieć, ’ono sie rozłazi.* Bug.BK.

Wymienione wyrazy nie zostały poświadczane ani w słownikach ogólnogwarowych (Jana Karłowicza i opracowywanym przez PAN), ani w *Słowniku gwar małopolskich*, ani w słownikach poświęconym poszczególnym gwarom Małopolski południowej (podhalańskiej i orawskiej Józefa Kąsia [LGiKP; SGO], gorczańskiej Józefy Kobylińskiej [2001], Lachów Sądeckich Zenona Szewczyka [2014], lasowiackiej Jana Kutuły [2016]), w szczególności gwarom powiatu gorlickiego Aleksandra Wietrzyka (2011), ani w monografii Rzepiennika Strzyżewskiego Renaty Kucharzyk (2006). Nie ma również tego rzeczownika w Kartotece SGP PAN w materiałach zdigitalizowanych i zamieszczonych w Internecie.

Pierwszy z tych wyrazów może się ewentualnie wiązać z rzeczownikiem żeńskim *cholastra* ‘kobieta lubiąca dużo mówić, zuchwale odpowiadać, zwłaszcza skłonna do hałaśliwych kłótni’ i czasownikiem *cholastrować* ‘dużo mówić, zuchwale i głośno, kłócić się’ (por. SGPPAN IV, 11) przytoczonymi w *Słowniku gwar polskich* z Kaszub (Puck wej), słabo zresztą udokumentowanymi (pojedyncze poświadczenia). Drugi *dużda* ma – co prawda – formalne nawiązania w czasowniku *dużdać* 1) ‘gnieść, miażdżyć’ (koniń); 2) ‘miać, miętosić’ (łęcz); 3) ‘bóść’ (płoc); 4) ‘robić coś niestarannie, partaczyć’ (Maz pn); i w rzeczowniku *dużdaj* ekspres ‘o człowieku niezdarnym, niezgrabnym’ (mrąg – SGOWM II, 134). Niełatwo jednak zrekonstruować proces ewolucji znaczenia, tym bardziej, że notacje wskazują na zupełnie inne obszary gwarowe (centralna i północna Polska). Na bardziej odpowiedni trop poszukiwań naprowadza Barbara Bartnicka, która w monografii *Polskie ludowe nazwy grzybów* poświadczyla z okolic Limanowej, a więc również z Pogórza, ale z jego zachodniej części, nazwę grzyba *duzia* – *lac. Russula virescens* (Bartnicka-Dąbkowska 1964, 87). Z kolei przywołane czasowniki gwarowe bez dokumentacji *cieryntać* – *ocieryntać* trudno powiązać z innymi dialektyzmami, być może nastąpiła w nich jakaś znaczna zmiana formalna, fonetyczna, która utrudnia ich identyfikację. Podobnie rzecz wygląda z czasownikiem *skrukwieć*, którego odpowiednikiem niedokonanym byłaby zapewne forma *krukwieć*, także niepoświadczona leksykograficznie. Można je wiązać z rdzeniem *kruch-* (a *-ch* przechodzi w *-k-* w gwarach południowomałopolskich, zwłaszcza w grupie spółgłoskowej, tu *chw>kw*). Wskazuje na to odnotowana w *Słowniku gwar polskich* Jana Karłowicza w artykule hasłowym **kruchy** (SGPKJ, II, 486) forma adiektywna *krukwy*, np. *mięso krukwe*, poświadczona z rękopiśmiennego *Słowniczka gwary od Ropczyce* Seweryna Udzieli (1857–1937), etnografa i współpracownika Jana Karłowicza. Jego słowniczek dziś znany tylko z haseł w słowniku Karłowicza nigdy nie został opublikowany (por. Karaś 2010). Warto podkreślić, że okolice Ropczyce w zasadzie należą do tego samego regionu Pogórza Wschodniego, co Bugaj i okolice, choć znajdują się już na

północnowschodnim krańcu tego obszaru (ok. 60 km od Bugaja), blisko granicy rozdzielającej Małopolskę późniejszą od pierwotnej, ale jeszcze w części mazurzącej.

Nie posiada dokumentacji w leksykografii gwarowej także cała rodzina wyrazowa: *herzt*, (robić/pracować) *na herzcie*, *herztowo*, *herztowy*, *herztować*. Określa ona pracę na przedzie i osoby ją wykonujące, a więc nadawanie tempa pracy przez osoby wynajmowane w tym celu, por. hasła w opracowanym przeze mnie słowniku gwary Bugaja:

HERZT 1) *rzecz. mos.* ‘dawniej: mężczyzna pracujący na przedzie i nadający tempo pracy’: *Ludzie narzykali na tyk herztów, bo strasznie szybko robili i nie mogli nadónżyć.* Bug.BK; 2) w wyrażeniu: *NA HERZCIE; NA HERZT* ‘dawniej o pracy: pracować na przedzie i nadawać tempo pracy’: *Na herzcie jak sie downi kopało, to na herzcie sie dawało takiego chłopu abo kobiecie, co pryndko robił cy robiła. Wiyncy zawsze płacili tymu, co był na herzcie, to piyrsy sed. Downi to zamowiali ludzie na herzt. Downi to na herzcie wybiyrali takie kobiety, co umiały dobrze kopać. I na tym herzcie tak dowodziły, ze ni mogli ludzie zdónżyć.* Bug.BK.

HERZTOWO *rzecz. ż.* ‘dawniej: kobieta pracująca na przedzie i nadająca tempo pracy’: *Kobięta na herzcie to herztowo, to chodziło o to, zeby pryndzy robić.* Bug.BK.

HERZTOWAĆ *czas. ndk.* ‘dawniej o pracy: pracować na przedzie i nadawać tempo pracy’: *Kto na przód sed, to hesztował. Ludzie narzykali na tyk hesztów, bo strasznie pryndko robili i nie mogli nadónżyć.* Bug.BK.

HERZTOWY *przym.* ‘dotyczący osoby, która pracowała NA HERZCIE, czyli na przedzie’: *Wiyncy widziałam herztowe kobiety.* Bug.BK.

Wymienione wyrazy w słownikach gwarowych nie są w ogóle udokumentowane, jedynie *Słownik gwar polskich* Jana Karłowicza z początku XX wieku notuje w podobnej postaci i znaczeniu wyraz *hersznik* ‘zeniec, który przy robocie był pierwszy’ za pracą Seweryna Udzieli, *Lud polski w pow. ropczyckim* (SGPJ II, 181). W słownikach historycznych i w słowniku etymologicznym Franciszka Sławskiego natomiast te słowa mają ciekawe poświadczenia. Niewątpliwie nawiązują do wyrazów dawnych, a ich znaczenia można uznać za archaiczne i jednocześnie innowacyjne. W polszczyźnie XVI wieku wyraz *herst* || *herszt* miał i konotacje pozytywne, i negatywne. *Słownik polszczyzny XVI wieku* poświadcza jego stosowanie w znaczeniu neutralnym ‘wódz, przywódca’, podobnie czasownik *herstować* || *hersztować* oznaczał ogólnie ‘przewodzić’, zwrot *herst wodzić* to ‘rządzić, prym, rej wodzić’, *wyskoczyć na herst* ‘stanąć na czele wojska’ (SPXVI VIII, 334), a więc oba zwroty określały wysunięcie kogoś na czoło, przewodzenie. Już jednak w XVI wieku znaczenie wyrazu *herszt* zaczęło się zmieniać, nabierać negatywnych skojarzeń i oznaczać ‘przywódcę złych ludzi lub złej sprawy’, a więc nastąpiła degradacja znaczenia. Z pochodzenia wyraz *herszt* to germanizm, czyli zapożyczenie z niemieckiego, prawdopodobnie z ǫrgniem. *hērst*, *hērist* ‘pierwszy, głowa, naczelnik’ (SEJPSław I, 417). W gwarze Bugaja *herst* (*sz* w *herszt* ulega mazurzeniu, czyli jest wymawiane jako *s*) wymawia się jako *xešt* ze względu na mocną tendencję do uproszczeń i upodobnień. Grupę *rs* artykułuje się – podobnie jak w wielu gwarach południowomałopolskich – w sposób uproszczony jako *ř* (*š*), por. inne wyrazy z wymienioną grupą: *gorztką*, *worztką* = *garstka*, *warstwa* (AGP I, m. 34 *rs* > *ř*).

Wyrazy *herzt*, *na herzcie*, *herztowo*, *herztować* poświadczają zatem dawne archaiczne znaczenie ‘przywódca’, ‘na przedzie’, ‘przewodzić’ (bez negatywnego nacechowania),

ale też jednocześnie innowacyjne, gdyż chodzi o przewożenie w pracy, a więc odnoszą się one do tych osób, które przewożą w pracy, nadają tempo pracy. W ten oto sposób dawne wyrazy i dawne ich znaczenia pozostały w gwarze, choć w nieco zmodyfikowanej zarówno postaci (formie), jak i w znaczeniach. Jednocześnie te wyrazy pokazują, jak gwara odzwierciedla obraz świata jej użytkowników, wyznawane przez nich wartości, zwyczaję (jak choćby te związane z wynajmowaniem ludzi umiających szybko i dobrze pracować *na herzt*) itp.

W zgromadzonym materiale jest również grupa wyrazów poświadczających inną postać formalną, np. fonetyczną. Jako przykład można przytoczyć czasownik *rozgraczyć się* ‘rozkraczyć się’, który w tej postaci nie został odnotowany w żadnym z uwzględnionych słowników gwarowych. Niekiedy wyraz ma poświadczenia, ale bardzo rzadkie, czasem znaczenie różni się w mniejszym lub większym stopniu, np. przymiotnik *spacny* i przysłówek *spacnie*, por.

SPACNIE *przysł.* ‘dziwacznie, odwrotnie, niejasno’: *Tata to ch^oókiiedy tak spacnie godo, jak Bernad, nie wiadomo, kiedy prawde godo.* Bug.BK.

SPACNY *przym.* ‘dziwaczny, dziwny, taki, który robi odwrotnie’: *Julka to tako spacno, stale cosik przeinacy.* Bug.TM.

Przysłówek *spacnie* = na wspak poświadczył Jan Karłowicz (SGPKJ, V, 192) za słowniczkiem Oskara Kolberga z Krakowskiego bez kontekstu. Przymiotnik *spacny* znajduje się też w materiałach Kartoteki *Słownika gwar polskich* PAN (przysłówka brak) – ryb ‘o wietrze: przeciwny’ (Kaszuby); ‘taki, któremu włosy sterczą nad czołem ku górze’ (Jodłowa jas.), *spacny* – *spacna mowa* (Pisarzowa lim), i to znaczenie i użycie jest najbliższe odnotowanemu przeze mnie. W pozostałych słownikach, w tym w słowniku Pogórzan okolic Gorlic obu wyrazów nie zarejestrowano. Przytoczone przeze mnie przykłady są zatem cenne, zarówno z uwagi na znaczenie, jak i geografię tych wyrazów.

Nierzadkie są też przykłady wyrazów różniących się nieznacznie pod względem formalnym i znaczeniowym, sporadycznie poświadczonych, bez kontekstów, z innych pobliskich regionów. Odnotowanie ich w mojej gwarze z obszernymi przykładami użycia poszerza wiedzę o ich geografii, ewolucji znaczenia i formy. Dobrze ilustruje to rzeczownik *tyrtuła*:

TYRTUŁA *rzecz. ż.* ‘kobieta gadatliwa, dużo i głośno mówiąca’: *A to z Kondy była tyrtuła, jak przysła, to ino godała, to sie natyrcała, to godali, to taka tyrtuła z ni. Tyrtuła to tako, co duzo i głośno godo.* Bug.BK.

Wyraz ten został poświadczony tylko na Orawie w SGO J. Kąsia bez cytatów w podobnej postaci i w podobnym znaczeniu: *tyrtuła* ‘kobieta mówiąca wiele, ale naprawdę niezdecydowana ani we własnych opiniach, sądach, ani w postępowaniu’. Brak poświadczeń tego rzeczownika w uwzględnionych słownikach: ogólnogwarowych, dialektalnym, regionalnych i lokalnych (por. ich wykaz). Jedynie w słowniku Jana Karłowicza (SGPKJ, V, 399) zarejestrowany został czasownik *tyrtolić* (hasło **tertolić**) w kilku znaczeniach, z których jedno niewątpliwie wiąże się z omawianym rzeczownikiem: *tyrtolić* = partolić, źle coś robić, gadać itp.: szewc stertolił mi buty. ‘Natertolił’ = nawygadywał (z Kolberga, Krakowskie); *tyrtolić* = niezgrabnie prac (S. Udziela, *Słowniczek gwary od Ropczyc* – rękopiśmienny); *tyrtolić* = gadać od rzeczy (Dembowski, *Słownik gwary podhalskiej*).

Materiał leksykalny z gwary Bugaja zawiera też ciekawe formacje słowotwórcze, np. czasowniki prefiksalne, do tej pory nieudokumentowane, por. *wyzdziwiać się* pochodny od *zdziwiać*:

WYZDZIWIĄĆ SIE *czas. dk.* ‘nadokazywać, nagrymasić się, nawydziać; nacu-dować’: *Godali, ze jak sie dziecko wyzdziwio, to późni jest spokojne.* Bug.BK. Por. ZDZIWIĄĆ.

Czasownik niedokonany *zdziwiać* ma zasięg ograniczony do Małopolski południowej (por. SGM, II, 165; MSGP, 351; SGPKJ, VI, 363; Kutyla 2016, 327; Szewczyk 2014, 786; brak w pozostałych uwzględnionych słownikach. Formacja prefiksalna nie została natomiast leksykograficznie udokumentowana.

Dane gwarowe mogą także służyć do badań etymologii wyrazów ogólnopolskich, np. odnotowane w gwarze Bugaja wyrazy *kurdawy* i *kurdoc* mogą przyczynić się do właściwej etymologizacji wyrazu *kurdupel* w polszczyźnie, w słownikach uznawanego za niejasny pod względem pochodzenia. Rzeczownik *kurdoc* oznacza ‘liczy, słaby, drobny ziemniak’ i nie ma żadnych poświadczeń leksykograficznych, tj. nie został odnotowany w żadnym słowniku gwarowym z terenu Małopolski ani w ogólnogwarowych (*Słownik gwar polskich* Jana Karłowicza i *nowy Słownik gwar polskich* opracowywany przez Polską Akademię Nauk). Pokrewny przymiotnik *kurdawy* ‘liczy, słaby, drobny, niedorosły do naturalnej wielkości’ (moja Mama stwierdziła, że *ch'ojco może być kurdawe, drzewo, roślina, zimnioki*) ma tylko jedno poświadczenie w Kartotece SGP PAN ‘niedorosły do naturalnej wielkości (człowiek, zwierzę, roślina)’ ze *Słownika okolicy Czchowa* Władysława Kosińskiego, opracowanego w latach 80. XIX wieku, wydanego drukiem po śmierci autora w 1915 roku (Karaś 2011, 108). Przymiotnik o tej samej podstawie słowotwórczej, ale utworzony innym przyrostkiem *-owaty*, a więc *kurdowaty* odnotował Jan Karłowicz bez podania znaczenia, ze znakiem zapytania, przywołując cytat z pism Wincentego Pola, w którym wystąpiło wyrażenie *drzewa kurdowate* (SGPKJ II, 530). W świetle zebranych materiałów można stwierdzić, że chodzi o liche, niskie, słabo rosnące drzewa. Kolejny wyraz pokrewny – czasownik *kurdawieć* ‘karłowacieć, słabo rosnąć, usychać’ poświadczył Jan Kutyla (2016, 122) w swoim amatorskim *Słowniku gwary lasowiackiej Kamienia i okolicy na Rzeszowszczyźnie*, podobnie z Przewrotnego (Rzeszowskie) odnotowano *kurdawieć* w tym samym znaczeniu w Kartotece SGPPAN. Z oddalonego od Bugaja o ok. 14 km na zachód Rzepiennika Strzyżewskiego poświadczyła *skurdawieć* ‘o roślinach: zmarnieć, zniszczyć w początkowej fazie rozwoju’ Renata Kucharzyk (2003, 91). Widać zatem, że w części gwar południowomałopolskich w użyciu znajdowała się cała rodzina wyrazowa *kurdawy* || *kurdowaty*, *kurdawieć* – *skurdawieć*, *kurdoc*, których znaczenia dotyczyły niedorośnięcia do naturalnej wielkości – człowieka, zwierzęcia, rośliny. W ich świetle motywuje się ogólnopolski wyraz *kurdupel* ‘człowiek niskiego wzrostu, który nie dorósł do naturalnej wielkości’, a więc omówione wyrazy gwarowe (KURDAWY, KURDOC) mogą posłużyć do etymologizacji wyrazu ogólnopolskiego.

Kolejny ciekawy przykład, który dostarcza interesujących danych do badań nad leksyką gwarową, to czasownik *hankorzyć się* ‘klócić się ostro, gwałtownie’: *Tak sie strasznie klóci z drugim, tak sie hankorzy. Tak sie hankorzyła, ze nie było pojyncia i o co ji ch'odziło do dzisiaj nie wiy.* Bug.BK. W tej postaci formalnej i znaczeniu wyraz nie został odnotowany, gdyż w SGP PAN czasownik *hankorzyć się* został

odesłany do *rankorzyć się* (hasło jeszcze nieopracowane). W Kartotece SGP PAN (materiały zdigitalizowane) jedyne poświadczenie czasownika *hankorzyć się* z nagłosowym *h-* pochodzi z Mszany Górnej w okolicach Limanowej, ale w znaczeniu nieco innym ‘zezłościć się, rozgniewać się’. Poza tym poświadczona jest forma *jankorzyć się* ‘smuć się’ z Żywiecczyny (Koszarawa, Korbielów). Obie postaci zostały powiązane z *rankor* i znajdują się w materiałach na literę R (z odesłaniem do *rankorzyć się*, mimo iż poświadczono jedynie formy z nagłosowym *h-* i *j-*, a więc ze spółgłoskami protetycznymi. W żadnym słowniku gwarowym – ogólnogwarowym Jana Karłowicza (SGPKJ), *Słowniku gwar małopolskich* pod red. J. Wronicz (SGM), w słownikach autorskich Józefa Kąsia (LGiKP, SGO), *Słowniku Lachów Sądeckich* Zenona Szewczyka (2014), *Słowniku gwary Pogórzan (z okolic Gorlic)* Aleksandra Wietrzyka (2011) nie odnotowano tego czasownika. Nie został też poświadczony w monografii Renaty Kucharzyk (2003) poświęconej gwarze Rzepiennika Strzyżewskiego, ani w artykule Moniki Bielak i Kazimierza Sikory (2005) o regionalizmach krośnieńskich. Poświadczenie zatem tego tak rzadkiego czasownika *hankorzyć* w gwarze mojej rodzinnej wsi na Pogórzu daje ważną wskazówkę co do jego geografii i rozwoju jego znaczeń.

Można przytoczyć jeszcze szereg interesujących wyrazów z gwary Bugaja, których poświadczenia mogą się okazać cenne dla pracy leksykografów gwarowych, przede wszystkim dla powstania słownika ogólnogwarowego. Już nawet jednak omówione tu przykłady pokazują, że istnieje jeszcze potrzeba dokumentacji leksyki gwarowej, tym pilniejsza, iż odchodzi najstarsze pokolenie, które nawet jeśli czynnie nie włada gwarą, to przechowuje ją w zasobie biernym, zwłaszcza słownictwo. Okazuje się, że nieraz są to prawdziwe „perły”.

Bibliografia:

- AGP I, Dejna K. (1998), *Atlas gwar polskich*, t.1: *Małopolska*, Warszawa.
- AJPP, Małecki M., Nitsch K. (1934), *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, cz. 1–2, Kraków (cz. 1, 500 map; cz. 2, Wstęp, objaśnienia, wykazy wyrazów).
- APID, Dejna K. (1981), *Atlas polskich innowacji dialektalnych*, Warszawa.
- Bartnicka-Dąbkowska B. (1964), *Polskie ludowe nazwy grzybów*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Bielak M., Sikora K. (2005), *O regionalizmach leksykalnych w języku Krosna i okolic*, [w:] *Literatura – Język – Region*, red. K. Sikora i J. Kułakowska-Lis, Prace Naukowo-dydaktyczne PWSZ w Krośnie, z. 17, Krosno, s. 7–28.
- Cygan S. (2018), *Słownik gwary opoczyńskiej*, Opoczno.
- ESJPSław, Sławski F. (1952–1956), *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1 (A–H), Kraków.
- Jurczyk I. (2009), *Słownik gwary wsi Wola Radziszowska*, Wola Radziszowska.
- Karaś H. (red.), (2008), *Gwary polskie. Przewodnik multimedialny*, www.gwarypolskie.uw.edu.pl.
- Karaś H. (red.) (2010), *Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe*, www.dialektologia.uw.edu.pl.
- Karaś H. (2011), *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa.
- Kobaka R. (2009), *Słownik wyrazów i zwrotów językowych w Bobowej używanych*, wyd. II popr. i poszerz., Warszawa.

- Kobylińska J. (2001), *Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)*, Kraków.
- Kucała M. (1957), *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich*, Wrocław.
- Kucharzyk R. (2003), *System fonetyczny i leksykalny wsi Rzepiennik Strzyżewski w ujęciu socjolingwistycznym*, Kraków 2003.
- Kucharzyk R. (2006), *O podziałach dialektu małopolskiego*, [w:] *Studia dialektologiczne III*, red. J. Okoniowa, Kraków, s. 33–46.
- Kurek H. (2003), *Przemiany leksyki gwarowej na Podkarpaciu*, Kraków.
- Kutyła J. (2016), *Słownik gwary lasowiackiej Kamienia i okolicy na Rzeszowszczyźnie*, Rzeszów.
- LGiKP, Kaś J. (2014–2019), *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. I–III, Bukowina Tatrzańska, t. IV–XII, Kraków–Nowy Sącz.
- Mazur J. (1990), *Dialektometria a nowe koncepcje i metody kartograficznego przedstawiania zjawisk gwarowych*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. XXXV.
- MSGP, *Mały słownik gwar polskich*, red. J. Wronicz, Kraków 2009.
- Nowak J.K. (2012), *Słownik gwary górali żywieckich*, Żywiec–Grojec–Warszawa.
- Ochmann D., Przybylska R. (red.) (2017), *Powiedziane po krakowsku. Słownik regionalizmów krakowskich*, Kraków.
- Pelcowa H. (2012–2017), *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. I–V, Lublin.
- Pych E. (2016), *Leksyka gwary wsi Jamnica, Kamionka Mała oraz Popowice koło Nowego Sącza*, praca magisterska napisana na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego pod kierunkiem H. Karaś, Warszawa.
- SGM, *Słownik gwar małopolskich*, red. J. Wronicz, t. 1–2, Kraków 2016–2017.
- SGO, Kaś J. (2011), *Słownik gwary orawskiej*, t. I–II, wyd. II popr. i poszerz., Kraków.
- SGOWM, *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, t. I: A–Ć, red. Z. Stamirowska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, t. II: D–G, red. Z. Stamirowska, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, t. III: H–K, red. Z. Stamirowska i H. Perzowa, Warszawa–Kraków 1993, t. IV: L–N, t. V: O–Ó, red. H. Perzowa i D. Kołodziejczykowa, Warszawa–Kraków 2002, 2006.
- SGPKJ, Karłowicz J. (1900–1911), *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków 1900–1911.
- Sikora K. (2017), *Zagadnienie trwałości gwarowego słownictwa w języku młodych mieszkańców wsi (na przykładzie kilku gwar południowej Małopolski)*, [w:] *Dynamika rozwoju gwar słowiańskich w XXI wieku*, red. D.K. Rembiszewska, Warszawa, s. 157–167.
- Słownictwo i kultura ludowa gminy Wiśniowa*, red. zbior., Wiśniowa 2018.
- SPXVI, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M. Mayenowa i in., t. VIII, Wrocław 1974.
- Szewczyk Z.P. (2014), *Słownik gwary Lachów Sądeckich (Podegrodzkich)*, Podegrodzie.
- Wietrzyk A. (2011), *Słownik gwary Pogórze (z okolicy Gorlic)*, pod red. nauk. B. Grabki i R. Kucharzyk, Gorlice.

Józef Kaś

Wydział Polonistyki UJ

Katedra Historii Języka i Dialektologii

ORCID: 0000-0003-1519-6088; e-mail: jozef.kas@uj.edu.pl

Zmiany w gwarowym systemie leksykalnym a praktyka leksykograficzna

Abstrakt: W artykule omawiane są: struktura gwarowego systemu leksykalnego oraz zmiany w tym systemie dokonujące się w wyniku oddziaływania słownictwa ogólnopolskiego i zmian cywilizacyjno-społecznych na wsi. Strukturę systemu leksykalnego tworzy słownictwo wspólne z polszczyzną ogólną (słownictwo współsystemowe, kulturowe i interferencyjne) oraz słownictwo dyferencyjne. W zakresie zmian wskazuje się na zapożyczenia nazw razem z przyjmowaniem nowych elementów kultury, na tworzenie neologizmów i neosemantyzmów oraz na przesuwanie leksemów do słownictwa biernego.

Słowa kluczowe: gwara, interferencja leksykalna, słownictwo czynne i bierno.

Abstract: **Changes in the lexical system of dialects versus the lexicographic practice.** The paper discusses the structure of the lexical system of dialects, and the respective changes taking place under the influence of the national language as well as the civilizational and social changes in rural areas. The structure of the system consists of vocabulary shared with the literary language (intersystemic, cultural, and interferential vocabulary), as well as differential vocabulary. With respect to changes, the paper indicates borrowings of names which coexist with borrowings of new elements of culture, emergence of neologisms and neosemantisms, and a shift of lexemes from active to passive vocabulary.

Keywords: dialect, lexical interference, active and passive vocabulary.

Świadomość dokonujących się gwałtownie zmian w gwarowych systemach leksykalnych jest dosyć powszechna, niemniej jednak wiedza na ten temat jest uproszczona. Sprowadza się ona zasadniczo do dwóch głównych zjawisk: zanikania tradycyjnego słownictwa gwarowego oraz przejmowania z polszczyzny ogólnej konkurencyjnego słownictwa ogólnopolskiego. Zjawisko pierwsze jest prostą konsekwencją przemian cywilizacyjnych na współczesnej wsi i zanikania w związku z tym przedmiotów i pojęć związanych z dawnymi formami gospodarowania i warunkami życia, zaś zjawisko drugie z wdzierającą się na wieś ogólnie pojętą nowoczesnością zacierającą dawne różnice między wsią i miastem. W skrócie rzecz można ująć następująco: **uchodzi stare – wchodzi nowe**. Owszem, ale to przecież istota zmian leksykalnych od najdawniejszych czasów. Najbardziej interesujące są w tym procesie szczegóły.

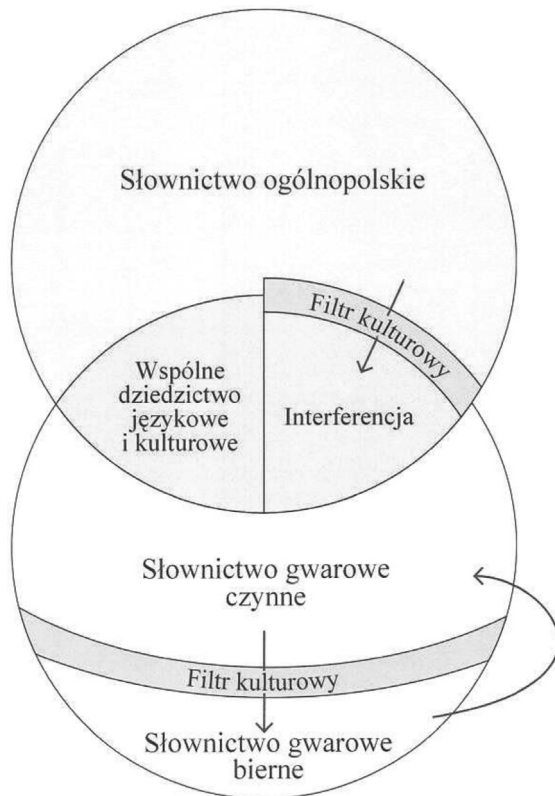
Omawiane w niniejszym artykule procesy są w większości znane. Stąd też nie chodzi tu zasadniczo o odkrywanie nowości, a jedynie o uporządkowanie znanych wcześniej

prawidłowości i logiczne ich uszeregowanie z punktu widzenia działania systemu leksykalnego.

Jak wiadomo, każdy system jest zbiorem jednostek wzajemnie powiązanych z sobą, szachujących się. Miejsce i jakość jednostki są zatem warunkowane przez pozostałe jednostki. System leksykalny jest najbardziej otwartym podsystemem języka, co skutkuje jego nieustanną dynamiką. System ten nigdy nie pozostaje w stagnacji, gdyż działają nań systemy ościenne (innych gwar, polszczyzny ogólnej), a gdyby nawet wyobrazić sobie system izolowany geograficznie i kulturowo, to zmiany dokonują się wewnątrz niego, np. powstają neologizmy, neosemantyzmy jako następstwa zmian cywilizacyjnych w obrębie tak izolowanej grupy społecznej.

Stan

Przed omówieniem dynamicznego stanu gwarowego systemu leksykalnego przyjmyśmy się jego zasobowi – dla ułatwienia – w układzie statycznym oraz w relacji do słownictwa ogólnopolskiego (por. rys. 1).

Rys. 1. Relacje słownictwa gwarowego i ogólnopolskiego

Tab. 1. Gwarowy system leksykalny

Słownictwo wspólne	Słownictwo współsystemowe (dziedzictwo wspólnoty językowej)	<i>głowa, noga, woda, drzewo, pies, niebo, widzieć, chodzić, mieć</i>
	Słownictwo kulturowe (dziedzictwo wspólnoty językowej i kulturowej – typowe dla kultury wiejskiej)	<i>widły, grabie, pług, wóz, kosa, siano, jarzmo, niedziela, Wigilia</i>
	Słownictwo interferencyjne (wpływy polszczyzny ogólnej)	<i>telewizor, wersalka, pralka</i>
Słownictwo dyferencyjne	Odmienne formalnie lub semantycznie (zob. tab. 2.)	<i>kohut, fugowiny, filoflos, redykolka, zescekać</i>

Rysunek obrazuje dwa główne konkurujące z sobą i wpływające na siebie systemy leksykalne: ogólnopolski i gwarowy. Rozpatrywane tu relacje i wyciągane wnioski przekładają się bezpośrednio na praktykę leksykograficzną. Do rozstrzygnięcia pozostaje tylko oszacowanie naszych możliwości praktycznych w stosunku do postulatów teoretycznych.

Na zaprezentowanym rysunku interesuje nas okrąg dolny, ukazujący gwarowy **system leksykalny**. Wyróżniamy w nim dwie grupy słownictwa: słownictwo wspólne z polszczyzną i słownictwo dyferencyjne. Słownictwo pierwszej grupy nie jest jednorodne, bo dadzą się tu wydzielić trzy podgrupy: słownictwo współsystemowe, słownictwo kulturowe i słownictwo interferencyjne. Stan ten przedstawia tabela 1.

1. Słownictwo wspólne z polszczyzną ogólną

1.1. Słownictwo współsystemowe jest dziedzictwem dawnej **wspólnoty językowej** na różnych jej poziomach czasowych (od prasłowiańszczyzny po ostatnie związki mniejszych grup plemiennych przed ostatnimi ruchami migracyjnymi). W praktyce słownikarskiej, przy ograniczeniu słownika do leksyki „typowo gwarowej” słownictwo to jest odrzucane w pierwszej kolejności.

1.2. Słownictwo kulturowe¹ jest dziedzictwem dawnej **wspólnoty kulturowej**, tzn. świadczy o wspólnym dorobku kulturowym przed ruchami migracyjnymi, tak w zakresie

¹ Pojęcia tego używa też H. Kurek, jednak w zdecydowanie odmiennym znaczeniu. Pisze ona: „W systemie komunikacyjnym każdej wspólnoty kulturowej, a zwłaszcza wiejskiej, istnieją pewne zjawiska językowe niespotykane na innych terenach, charakterystyczne wyłącznie dla tej wspólnoty. Jednostki te, mające swoistą treść tylko na określonym, niewielkim obszarze, przekazywane z pokolenia na pokolenie, świadczą o silnym związku ich użytkowników z najbliższą «małą ojczyzną» (...). W wiejskim obszarze językowo-kulturowym za «leksemy kulturowe» uznać zatem można między innymi te jednostki leksykalne, które charakterystyczne są wyłącznie dla «(...) mikropola semantycznego» lokalnej społeczności kilku lub kilkunastu wsi. Najczęściej są to archaizmy słownikowe typowe dla obszarów peryferyjnych, izolowanych terytorialnie” (por. Kurek 2003, 135).

Przytoczony opis tego typu słownictwa bardziej jednak odpowiada tradycyjnie rozumianym regionalizmom lub gwaryzmom.

kultury materialnej, jak i duchowej. Słownictwo to nazywa typowe dla środowiska wiejskiego czynności i narzędzia pracy. Stąd też nawet w słownikach dyferencyjnych wyrazy tego typu są obecne, bo bez nich nie sposób mówić o kulturze wiejskiej. Nie dziwi zatem fakt, że po dyskusji nad koncepcją ogólnopolskiego *Słownika gwar polskich* słownictwo to, aczkolwiek niedyferencyjne, zostało włączone do słownika zasadniczo dyferencyjnego (por. Karaś 1960).

1.3. Słownictwo interferencyjne to z kolei warstwa najnowszych pożyczek z polszczyzny ogólnej, będąca efektem przenikania na wieś wielowymiarowej „nowoczesności”. Trudno wskazać całkowicie ostre kryteria, według których jedne wyrazy tej warstwy winny być włączane do słownika, inne zaś odrzucane. Do dyspozycji mamy następujące kryteria: stopień powszechności znajomości leksemu, frekwencję wyrazu w tekstach, stopień zakorzenienia się wyrazu w mowie mieszkańców wsi. Ostatnie kryterium wydaje się najwłaściwsze, choć i tak arbitralne. W tym miejscu pouczająca jest pewna historia. W roku 2005, kiedy rozpoczynałem pracę nad *Słownikiem gwary i kultury podhalańskiej*, pan Józef Pitoń – jeden z najznakomitszych twórców regionalnych, zapytał mnie, czy słowo *komórka* ‘telefon komórkowy’ też znajdzie się w słowniku. Ponieważ telefon taki był wówczas na wsi wielką rzadkością, odparłem iż komórka nie wrosła jeszcze w ziemię podhalańską, więc trzeba by ją pominąć. Dziś, kiedy nawet babcie *pytlują* przez komórkę, należy ją uwzględnić. Owo powszechne *pytlowanie* stało się zresztą dla innej znaczącej dla Podhala postaci – Wandy Czubernatowej – podstawą do stworzenia neologizmu *pytlorka*, obok konkurencyjnej *przyuśnicy*.

2. Słownictwo dyferencyjne

Kryterium dyferencyjności to najistotniejsze z kryteriów stosowanych w selekcji materiału leksykalnego zamieszczanego w słownikach gwarowych. Sprowadza się ono do wybierania słownictwa specyficznego dla gwary, a tym samym odrzucania słownictwa obecnego zarówno w gwarze, jak i w polszczyźnie ogólnej. W efekcie stosowania tego kryterium wydziela się słownictwo zróżnicowane w stosunku do polszczyzny ogólnej pod względem semantycznym i formalnym. Jest to kryterium tyleż naukowe, co i intuicyjne. Intuicyjne, bo stosowane od dawna po dzień dzisiejszy przez rzesze leksykografów-amatorów, entuzjastów słownictwa gwarowego. Z drugiej jednak strony słownictwo notowane intuicyjnie da się objąć ścisłym, naukowym narzędziem. Jest nim ocena konkretnego wyrazu pod kątem stopnia podobieństwa z odpowiednią jednostką z systemu leksykalnego polszczyzny. Schematycznie przedstawia to tabela 2 (przykłady wyrazów gwarowych pochodzą z mojej rodzinnej gwary orawskiej oraz z gwary podhalańskiej).

Tabela. 2. Gwarowe słownictwo dyferencyjne według stopnia podobieństwa w stosunku do zasobu polszczyzny ogólnej

Forma Znaczenie	Taka sama	Różnice morfologiczna	Zleksykalizowana różnica fonetyczna	Całkiem inna
To samo	<i>niebo</i> <i>woda</i> <i>owca</i>	<i>rybierz</i> ‘rybak’ <i>trot</i> ‘trociny’ <i>skrzipki</i> ‘skrzypce’ <i>kosiec</i> ‘kosiarz’ <i>bratówka</i> ‘bratowa’ <i>beretka</i> ‘beret’	<i>kohut</i> ‘kogut’ <i>wyżreć</i> ‘wyjrzeć’ <i>gulka</i> ‘kulka’ <i>sweder</i> ‘sweter’ <i>husiac</i> ‘huścić’	<i>skrypta</i> ‘zeszyt’ <i>sybalka</i> ‘zapalka’ <i>plekać</i> ‘karmić piersią’ <i>aspon</i> ‘przynajmniej’ <i>kutac</i> ‘pogrzebacz’ <i>pełtnik</i> ‘flisak’ <i>škoryca</i> ‘cynamon’
Węższe	<i>scyt</i> (w wozie) <i>pozyczyć</i> (komu) <i>chałupa</i>	<i>kuchnisto</i> ‘kucharka wynajęta do obsługi wesela’ <i>zioberko</i> ‘żeberko w kaloryferze’	<i>warztat</i> ‘warsztat tkacki’	<i>deska</i> ‘narta’
Szersze	<i>pytać</i> + ‘prosić’ <i>kolo</i> + ‘rower’ <i>wyrch</i> + ‘wierzch’ <i>izba</i> + ‘dom’ <i>baranek</i> + ‘karakuły’ <i>bulka</i> + ‘pęk’		<i>hruby</i> + ‘bogaty’ <i>kilometer</i> + ‘słup oznaczający odcinek 1 kilometra’	<i>deska</i> + ‘deska o grubości 5/4 cala’
Całkiem inne	<i>woźnica*</i> <i>medyk*</i> <i>rektor*</i> <i>rosół*</i>	<i>ozprowka</i> ‘opowiadanie o treści zwykle zmyślonej; bajka, baśń’;	<i>gorole</i> + ‘czerwony fałd skóry zwisający pod szyją indyka i pod dziobem koguta’	<i>śmigla*</i> <i>piecka*</i> <i>redykolka*</i>

*woźnica – ‘zamykany drzwiczkami otwór w suficie kurnej chaty, którym uchodził dym z otwartego paleniska w czarnej izbie’

*medyk – ‘z uznaniem o człowieku mającym szczególne zdolności techniczne, umiejącym wymyślić wiele rozwiązań technicznych i potrafiącym zrealizować je osobiście; złota rączka’

*rektor – ‘organista; dawno w szkole nauczał religii, czasem też innych przedmiotów’

*rosół – ‘bardzo mocno nasolona woda, używana do konserwacji mięsa i słoniny po zabiciu świni lub do konserwacji oscypków; właściwe stężenie soli w roztworze sprawdza się przez wrzucenie do niego świeżego jajka (rzadziej ziemniaka) – w takim roztworze jajko ma nie tonąć’

*śmigla – ‘płaski, wykonany z mocnego, zwykle jesionowego drewna, szczebel w drabinie wozu, wzmacniającej jej konstrukcję (zwykle 3, 4 sztuki); też: płaski, ozdobnie wykończony (frezowany lub nawet rzeźbiony) szczebel w drabinach używanych do odświętnych wyjazdów, np. do ślubu’

*redykolka – ‘mały serek w kształcie zwierzęcia (np. jelenia, koguta, barana, kaczki itp.), parzenicy, wyrabiany w szalacie z sera owczego, dawany jako prezent gościom odwiedzającym szalac, zwłaszcza dzieciom; dawany też przez bacę właścicielom owiec, pannom jako prezent po jesiennym redyku’

*piecka – ‘dawno: ukośna część komina nad sufitem, tłumiąca iskry (w kominie wyprowadzonym tylko na stych, nie nad dach, jak współcześnie’

Zmiany

Rozpatrzmy dwie zasadnicze sytuacje: wchodzenie „nowego” i wychodzenie „starego” z systemu leksykalnego. Wbrew pozorom łączy je jedna bardzo istotna cecha. Obie te sytuacje są konsekwencjami zachodzących zmian cywilizacyjnych w rzeczywistości pozajęzykowej. Można powiedzieć, że zarówno „nowe”, jak i „stare” przechodzi przez filtr kulturowy (szerzej zob. Kaś 1994, 38–51). Filtr kulturowy rozumiany jest tu szeroko – to coś więcej niż nowe elementy kultury materialnej, to także wartościowanie gwary wywołujące przełączanie kodów nie tylko w kontaktach z rozmówcami obcymi. Kod niegwarowy wybierany jest też w kontaktach z osobami z tego samego kręgu kulturowo-językowego, nawet z rówieśnikami, jeśli wymaga tego obrona własnego prestiżu: *Musze rozmawiać z koleżanką po polsku* (tj. nie gwarą), *żeby se nie pomyślała, że jestem zacofana* – mówi młoda Orawianka o rozmowach z sąsiadką (!), znająca gwarę, ale posługująca się nią tylko w domu.

1. Sytuacja pierwsza – wchodzi „nowe”

1.1. Nowy leksem wchodzi do systemu gwarowego w miejsce zajęte przez leksem gwarowy

Wydawałoby się, że oczywista w tej sytuacji rywalizacja „starego” i „nowego” winna się skończyć wypchnięciem dotychczasowego leksemu z systemu albo przynajmniej zepchnięciem go na peryferie. Rzeczywiście, najczęściej tak się dzieje, a przejawem tego procesu jest „starzenie” się leksemu gwarowego, tj. jego znikanie z systemu młodszych pokoleń. Obserwuje się tu jednak również bardzo interesujące zjawisko – współistnienie „starego” i „nowego”, a to dzięki specyfikacji semantycznej. Cecha starego desygnatu, dotychczas niedystynktywna, w konfrontacji z desygnałem nowym staje się nagle cechą odróżniającą. Tak tworzą się dublety wyrazowe, kłopotliwe dla badacza i słownikarza, które wydają się synonimami. Synonimii przeczy jednak prawo ekonomii językowej. Porównaj pary:

plot – tradycyjny, z drewnianymi sztachetami: *ogrodzenie* – nowe, metalowe;
wrotka ‘furtka w tradycyjnym płocie’: *bramka* ‘furtka w nowym ogrodzeniu’;
stulik ‘szuflada w dawnych meblach, np. w kaśni’: *sufłoda* ‘szuflada w meblach nowych, np. w biurku’.

Efekt tego procesu przedostał się nawet do polszczyzny ogólnej w parze *portki* ‘podhalańskie, sukienne spodnie będące częścią stroju regionalnego’: *spodnie*

1.2. Nowy leksem wchodzi do systemu gwarowego w miejsce zajęte przez dwa lub więcej leksemów gwarowych

Niesymetryczność układu wywołuje niwelowanie niektórych semów znaczeń leksemów gwarowych. Ciekawych obserwacji dostarcza tu rodzina sztachet w gwarze orawskiej. Do tej rodziny zaliczają się nazwy: *tyniorka* [|| *tynina*, *tylina*, *tyniok*], *drandź* [|| *dranć*, *drandzia*], *scebel*, *šteka* [|| *šteć*, *šteklą*], *štacheta*.

Współcześnie zwycięża zdecydowanie *štacheta*, i to nie tylko dlatego, że wspierana jest przez ogólnopolską *sztachetę*. Wypadanie z systemu pozostałych określeń to właś-

nie efekt niwelowania semów szczegółowo dookreślających różne rodzaje sztachet – kształt, sposób wykonania:

tyniorka to ‘starannie odłupana z klocka drewna szczapa, przypominająca cienką deseczkę; najlepsze były *tyniorki* łupane NA MACKĘ, tj. wzdłuż słojów (promieniście, podobnie jak łupie się gonty), a nie w poprzek, przez co nie poddawały się łatwo pacyczeniu’;

drandź to ‘sztacheta łupana z prostego klocka bez sęków, o przekroju kwadratu lub prostokąta; współcześnie też cięta na pile mechanicznej’;

scebel to ‘okrągła sztacheta wykonana ze ściętego smreczka’ (smreczków takich było sporo w gęstych młodnikach, które należało przerzedzać);

śteka z kolei jest najbliższym odpowiednikiem współczesnej *śtachety*, a różnica formalna wynika z pośredniego lub bezpośredniego zapożyczenia do gwary.

1.3. Nowy leksem wchodzi do systemu gwarowego w miejsce puste

Obserwuje się tu trzy sposoby reagowania systemu:

1.3.1. Zapożyczenie pojęcia i nazwy, np.: *mikser, telewizor, wersalka, komórka*. W pełnym słowniku gwarowym takie nazwy winny się znaleźć, by można było udokumentować aktualny stan gwary i kultury danego regionu. Przy okazji warto zwrócić uwagę na najczęściej używaną formę pytań przy gromadzeniu danych dotyczących kultury wiejskiej. Najczęściej zadajemy nieświadomie pytania w czasie przeszłym (*co się jadło na Wigilię, jak przebiegały żniwa, jak przepowiadano pogodę* itp.) i tym samym eliminujemy ze słownika współczesność.

1.3.2. Tworzenie neologizmów, np.:

pytlorka, przyśnica ‘telefon komórkowy’;

smarkot, smyrfacka, smyrfok, smyrac ‘smartfon’;

poziyradło, telepoziyradło, betoniara, gapidło, ogłupiac, telegapidło, teległupiac, telepytel, telepudło, telebujac, gulgot ‘z negatywnym nacechowaniem emocjonalnym o telewizorze’;

parzok 1. ‘naczynie do zaparzania kawy’ 2. ‘elektryczny lub opalany drzewem kościół do parowania jedzenia dla świń’;

sianozbiyrok ‘maszyna do mechanicznego zbioru siana, przypinana za traktorem’;

struzywiórek ‘żartobliwie o ludowym artyście rzeźbiarzu’;

lypiglinek ‘żartobliwie o ludowym artyście lepiącym figurki z gliny’;

usypiac ‘anestezjolog’;

medyjok ‘dziennikarz, zwłaszcza telewizyjny’;

zabawiac ‘człowiek zabawiający gości, uczestników imprezy’.

W praktyce leksykograficznej problemem jest odróżnienie neologizmu już utrwalonego, tj. rozpowszechnionego wśród użytkowników gwary od neologizmu rzadkiego, tj. okazjonalizmu, indywidualizmu. Decyzja o włączeniu lub odrzuceniu takich wyrazów ze słownika zależy oczywiście od charakteru samego słownika. W słowniku ograniczonym dla okazjonalizmów nie ma miejsca, ale w słowniku pełnym – owszem. Nowe wyrazy rzadkie, okazjonalizmy, indywidualizmy pokazują bowiem z jednej strony mechanizmy powstawania w systemie nowego słownictwa i są dowodem żywotności gwary, zaś z drugiej – dokumentują historię jego wchodzenia do systemu. Kwestia neologizmów jest fragmentem szerszego problemu leksykologicznego i leksykograficznego, mianowicie problemu wyrazów rzadkich (por. Wyderka 2007; Pelcowa 2007).

Neologizmy odzwierciedlają aktualne mechanizmy słowotwórcze, natomiast zachowane, dawniejsze wyrazy rzadkie wskazują na ich etymologię, tzn. na dawne rdzenie oraz na zasób dawnych formantów, których czytelność może być już współcześnie zatarta. Niska frekwencja takich wyrazów nie przekreśla zasadności włączenia ich do słownika.

1.3.3. Tworzenie neosemantyzmów, np.:

puđło ‘telewizor’;

sprzągacka ‘tworzenie koalicji przez partie polityczne’: *I zaś momy rehot i wselinijakom hipkacke pokrony obiora nasýk wýrchowników. Neji coz cłek pocnie? Jes wej tak i bez te pore tyźni bedzie. Nastoł tyz cas sprzongacek. Tyn sie sadowi tutok, tamtyn tamok. Sýćkim zaś ponoć na sercýskak siedzi nase pospólne dobro. Dyć niekzeby ta, choć po mojemu, takowe furganie to tu, a zaś tu, nie barz przistoji rzetelnymu chłopi-sku (Hodorowicz 2008, 18); porównać trzeba też znaczenie pierwotne: ‘ustna umowa między dwoma gospodarzami dotycząca wspólnej orki i innych ciężkich prac wiosennych’: *By sie nie podziolo, jako w rodnyj Bukowinie. A rzec sie miała pół sta roków nazod, kie do sprzongacki wziyno sie dwók rzetelnyk gazdów: Skiba i Lach. Sprzyngli sie i pocyni orać pospołu. Telo ino, ze pogoda wikrowała i tak jakosi sie dziolo, ze świyicyło, kie byli na zogónie Skiby, zaś kie u Lacha, to padło na psote. Zeżyło to Lacha i pocon Skibie wymówke cýnić. Wte usłyszol: „Kie pogoda jako sýba, orze Skiba. Kie kapie z dacha, orzymy u Lacha”. I tak sie skóńczyła ta sprzongacka. Jakosi ta samostajyncý orzbe dopucyli. Jakiesi ta zbórki tyz mieli. Nodyć jak było, tak było, kozdy ś nik ino za sie odpowiadał (Hodorowicz 2008, 74–75);**

sprzązka ‘koalicja’;

becółka ‘rodzaj oscypka bez charakterystycznych stożkowych końcówek, wyrabianego w domu z mleka krowiego’: *Becółke sie robi tak samo, jak oscypek, ino, ze becółka jes mniyjso, tak o połowe, ale tyz sie wyndzi jak oscypek. Ale niektorzi lubiom tyz nie wyndzony, bioły jak syr, to takie tyz robime (Kaś 2015, 216 [synonimy: gnoteczek, gołka, klocek, kłotek, pucok, scypek, spoltek, społtek krówski, syrek góralski, syr gazdowski]).*

2. Sytuacja druga – uchodzi „stare”

2.1. Zanikanie realiów, praktyk

Jest to powszechnie znane zjawisko będące następstwem zmieniających się realiów cywilizacyjnych na wsi. Znikają bogate w terminologię pola semantyczne i pola wyrazowe, np. pole z zakresu taktwa, narzędzi i ręcznych prac rolnych, budownictwa drewnianego (pozostaje natomiast terminologia dotycząca więźby dachowej), stroju ludowego itd. Wyrazy z tych pól tematycznych stają się stopniowo właściwe tylko najstarszym użytkownikom gwary, a ostatecznie przechodzą do zasobu biernego. Konsekwencjami tych zmian są:

2.1.1. Zanikanie cech semantycznych

Wyraz pozostaje, ale znaczenie się rozmywa – potwierdzają to dane z przeprowadzonej ankiety na temat znaczenia wyrazu *Lach*:

‘mieszkaniec okolic Limanowej handlujący prosiętami’ (to pierwotne znaczenie gwarowe);

‘mieszkaniec okolic Limanowej’;
 ‘handlarz prosiętami’;
 ‘prosię’.

Podobnie w przypadku określenia *kiscone mlyko* ‘kwaskowate mleko uzyskane przez pozostawienie w drewnianej dzieży słodkiego mleka aż do jego skwaśnienia, a następnie dolewanie nowych porcji świeżego mleka (nawet przez kilka miesięcy) wraz z systematycznym wypijaniem zawartości dzieży; przez to mleko zachowuje jednakową konsystencję (w przeciwieństwie do *kwaśnego mlyka*, w którym wyraźnie wytrąca się *serwatka*); mleko uważane za znakomity napój w czasie upałów. Termin o giącym pierwotnym znaczeniu (określenia *kiscone mlyko* i *kwaśne mlyko* są używane zamiennie w różnych rodzinach na oznaczenie ‘zsiadłego mleka’), a to z tego powodu, że współcześnie nikt nie przechowuje takiego mleka przez kilka miesięcy i nie dolewa kolejnej porcji do poprzedniej (taką informację znajdujemy jeszcze u W. Matlakowskiego (1901, 90))’: *Jak było cym omaścić, to sie jadło grule omascone spyrkom, pokrajanom i upieconom na skwarki. Pote sie jadło grule piecone w popiele. Trza wiedzieć, ze grule sie skrobało, a nie obiyralo jak dziś, coby ino cinyńučko skórecka z grulki ślazła, choć i ta lupinka śła krowom. Grule jedli z mlykiem kwaśnym i kisonym, casym ze słodkim. Różnica miyndży mlykiem kwaśnym i kisonym była ta, ze mlyko kwaśne to było świzyo zsiednynte, choć juz bez śmietany. Takie mlyko dało sie łyzkom krojić. Rešte mlyka kwaśnego ślywało sie do dziyzki, takiy drewnianyj becólki bez wyrchu, co stoła zawse w chłodzie. I w tyj dziyzce mlyko sie kiscyło. Kis – znacył po góralsku kwas. Takiego mlyka sie napić, to cłekowi mogło kufe na bok skryncić, ale ono było okropnie dobre na goronc. Nim jeś sie wnet napiył* (Gutt-Mostowy 1998, 59; [synonimy: *kisconka*, *kisone mlyko*, *skisle mlyko*; Kąś 2017, 443–444]).

2.1.2. Przejście do grupy ekspresywizmów, np.:

koromysło ‘grat zawadzający komuś’ (*weż to koromysło stąd* – mowa o monitorze komputera; znaczenie pierwotne: ‘drewniane nosidło do noszenia na barkach wiader z wodą’);

gacie ‘spodnie’ (znaczenie pierwotne: ‘dolna część męskiej bielizny, z długimi nogawkami, dawniej szyte z pacześnego płótna, współcześnie kupowane – bawełniane; kalesony’); nieistotnym staje się materiał oraz to, czy jest to spodni czy zewnętrzny element ubioru;

putnia ‘złośliwie o tęgiej, grubej kobiecie’; znaczenie pierwotne: ‘drewniane naczynie z klepek, o przekroju elipsowatym, z jednym uchem w wystającej klepce, lekko rozszerzające się ku górze, służące do noszenia wody’.

2.1.3. Zanikanie leksemu

Proces uwidacznia się, kiedy wyraz jest znany i używany przez osoby z najstarszego pokolenia. Następnym etapem jest już tylko sama znajomość takiego wyrazu, bez jego używania (*tak sie downo godało*). Ostatecznie o występowaniu danego leksemu (lub znaczenia) zaświadcza dawna literatura lub dawne słowniki:

aśpit ‘dachówka azbestowa, produkowana przed i po I wojnie światowej, mająca nazwę fabryczną ASBIT’: *Aśpit – podobne jak eternik, ale słabse* (Kąś 2015, 133);

alwagón ‘wóz pocztowy’;

babica ‘kobieta odbierająca dawniej poród w domu i opiekująca się matką i dzieckiem w pierwszych dniach po porodzie (zwykle bez wykształcenia medycznego, a mająca

stosowną wiedzę nabytą od innych doświadczonych kobiet): *Były babice, a jakże, w Horkłowyj, Knurowie. Ta w Knurowie była barz fajno. Jo jom wolala, choć zef jes z Horkłowyj* (synonimy, również znane tylko w najstarszym pokoleniu: *baba, babcor-ka, babicula, babiorka, babka, krajbabka, mamcorka, pakulka*; Kaś 2015, 145–146).

Wyrazy poświadczone tylko w dawnej literaturze i dawnych słownikach:

ujzbon ‘kolej żelazna’ (Janczy 1904, 67);

alarma ‘hałas, harmider’: *Cożeście dzisiok alarme robiył po nocý?* (Zborowski 2009, 3);

apstrolok ‘astronom, umiejący układać kalendarze’ (Kantor 1907, 178).

2.2. Leksem przestaje tworzyć rodzinę

Gdy leksem nie ma powiązań słowotwórczych, jego dotychczasowe znaczenie nie jest wspierane wyrazami pokrewnymi. Następuje nie tylko rozmywanie się znaczenia, ale też sama forma staje się niestabilna:

fiśka ‘podłotek’;

pryncka ‘z niechęcią o zarozumiałej, wystrojonej pannie’.

ślapytka ‘chłop udający pana’ (formy wariantywne: *ślapietka, ślapetka, ślapytka, lapiytka*).

Nie dziwi już zatem wypieranie podawanych wcześniej form *tyniorka* [|| *tynina, tylina, tyniok*], *drandź* [|| *dranc, drandzia*] przez ogólnopolską *stachetę*.

Wskazane w niniejszym artykule uwarunkowania zmian w gwarowym systemie leksykalnym nie zamykają ich listy. Tutaj skupiono się na najistotniejszych, zdaniem autora, czynnikach wewnątrzsystemowych. Oprócz nich znane są też czynniki zewnątrzsystemowe, badane metodami socjolingwistycznymi (Kobus 2007).

Bibliografia

- Gutt-Mostowy J. (1998), *Gwara o gwarze*, Kraków.
- Hodorowicz S.A. (2008), *Dumacki, czyli myśli po góralsku dane*, Nowy Targ.
- Janczy W. (1904), *Gwara Sromowiec Wyżnych*, [w:] Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie, t. I, s. 51–87.
- Kantor J. (1907), *Czarny Dunajec. Monografia etnograficzna*, Kraków.
- Karaś M. (1960), *Wytyczne doboru wyrazów języka ogólnonarodowego do słownika gwar polskich*, „Język Polski”, t. XL, s. 161–169, 262–281.
- Kaś J. (1994), *Interferencja leksykalna słownictwa gwarowego i ogólnopolskiego (na przykładzie gwar orawskich)*, Kraków.
- Kaś J. (2015), *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. I, Bukowina Tatrzańska–Nowy Sącz.
- Kaś J. (2017), *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. IV, Kraków.
- Kobus J. (2007), *Zróźnicowanie pokoleniowe wsi a problem rozwarstwienia języka jej mieszkańców – leksyka wielkopolska początku XXI wieku*, „Gwary Dziś”, t. 4: *Konteksty dialektologii*, s. 307–314.
- Kurek H. (2003), *Przemiany leksyki gwarowej na Podkarpaciu*, Kraków.

-
- Matlakowski W. (1901), *Zdobienie i sprzęt ludu polskiego na Podhalu. Zarysy życia ludowego*, Warszawa.
- Pelcowa H. (2007), *Nazwy sporadyczne i okazjonalne w opracowaniach gwarowych*, „Gwary Dziś”, t. 4: *Konteksty dialektologii*, s. 177–185.
- Wyderka B. (2007), *O gwarowym słownictwie rzadkim*, „Gwary Dziś”, t. 4: *Konteksty dialektologii*, s. 171–176.
- Zborowski J. (2009), *Słownik gwary Zakopanego i okolic opracowany i uzupełniony z materiałów Autora przez Zespół Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk pod kierunkiem Joanny Okoniowej*, Zakopane–Kraków.

Олена Миколаївна Холодьон

Інститут української мови НАН України

Київ

ORCID: 0000-0001-7546-6479; e-mail: kholodonolena@gmail.com

Дієслівна лексика і семантика в українських говорах: стан та перспективи дослідження (дескриптивний аспект)

Реферат: У статті охарактеризовано стан дослідження діалектної дієслівної лексики в українських говорах у діалектних дескриптивних працях, зокрема виокремлено напрями: зв'язки з літературною мовою, зв'язки з іншими діалектами, етимологія, конотація, дієслівна лексика як системно-структурне утворення та семантика дієслів, дієслівна фразеологія, сполучуваність, дієслово в словнику. Хоча сьогодні вивчення діалектної дієслівної лексики поживалося, здійснено системне дослідження дієслів східнополіських говірок, проте загалом дієслівну лексику в українських говорах вивчено недостатньо, тому існує потреба в комплексних, системних наукових дослідженнях. Окреслено основні проблеми в подальшому вивченні діалектних дієслів в українських говорах.

Ключові слова: українські говори, діалектна дієслівна лексика, дескриптивний аспект.

Abstract: Verb lexicon and semantics in the Ukrainian dialects: the state and prospects of the study (Descriptive Aspect). The verb lexicon has a central place in the part-language hierarchy and a priority in the nomination of actions and processes (I.R. Vykhovanets, K.H. Horodenska). According to M.I. Tolstoi, the most appropriate material for semantic research is an abstract lexicon, in particular thematic groups of words arranged in accordance with different parts of language. The article describes the status quo of studies on the dialectal verb lexicon in Ukrainian dialects in descriptive works, in particular the connections with the literary language, the connections with other dialects, the etymology, connotations, the verb lexicon as a systematic and structural unit and verb semantics, verb phraseology, connectivity, verb in the dictionary. Despite the recent revival of studies in the dialectal verb lexicon and a systematic study of East Polissian verbs, in general the verb lexicon does not embrace enough Ukrainian dialects so there is a need for complex, systematic scientific research. The article outlines the main problems in continued studies of dialectal verbs in Ukrainian dialects.

Keywords: Ukrainian dialects, dialectal verb lexicon, descriptive aspect.

Пріоритетною у сучасній українській діалектології є проблема системного дослідження діалектної лексики українських говорів, яку науковці вивчали в межах тематичних (ТГЛ) і лексико-семантичних груп (ЛСГ) (Й.О. Дзендзелівський, М.В. Никончук, Г.Л. Аркушин, П.Ю. Гриценко, І.В. Сабадош, В.М. Куриленко, Н.В. Хобзей, В.В. Леснова, Г.І. Гримашевич, М.В. Поістогова, Н.П. Дейниченко, Л.І. Дорошенко, Є.Д. Турчин, О.А. Жвава, Т.П. Кукса, В.П. Різник та ін.). Дієслівну лексику здебільшого аналізували принагідно, часто поряд з іменними частинами мови. Дієслівна лексика посідає центральне місце в частиномовній ієрархії, її

властива пріоритетність в номінації дій та процесів (Вихованець 2004, 217–218). Відомий дослідник Полісся М.І. Толстой відзначав, що найпридатнішим матеріалом для семантичних досліджень є абстрактна лексика, зокрема тематичні групи слів за різними частинами мови (Толстой 1997, 43). Діалектні дієслова – важливий засіб пізнання зовнішнього і внутрішнього світу діалектоносіїв, особливостей їхньої життєдіяльності, інтересів, ставлення до світу та людей.

У вітчизняній українській діалектології науковці описували стан дослідження назв одягу та взуття (Г.І. Гримашевич), ботанічної лексики (М.В. Поістогова, І.В. Гороф'янюк, Р.С. Омельковець), пастуших назв (Т.О. Ястремська), лексики родинних обрядів (О.А. Жвава), ентомологічної лексики (Л.М. Шуст), назв їжі та кухонного начиння (В.П. Різник), орнітолексики (Я.О. Литвиненко) та ін., проте відсутні розвідки, які відтворили б стан вивчення діалектної дієслівної лексики і семантики в українських говорах, що зумовлює *актуальність* нашого дослідження.

Мета дослідження – проаналізувати стан вивчення діалектної дієслівної лексики і семантики в дескриптивних працях та звернути увагу на основні проблеми в їх подальшому дослідженні.

Дескриптивний аспект

Аналіз наукової літератури засвідчує, що діалектне дієслово досліджували на різних мовних рівнях, зокрема вивчали особливості акцентуації, словотвору, словозміни, синтаксису дієслова, порушували питання динаміки й варіантності на цих рівнях (І.Г. Верхратський, Ю.С. Виноградський, Ф.Т. Жилко, Г.П. Їжакевич, П.С. Лисенко, В.С. Ващенко, Л.І. Дорошенко, І.Д. Пагіря, А.І. Філіппова, Н.Й. Марчук, В.В. Німчук, Т.В. Назарова, Т.М. Возний, М.Ф. Кобилянська, М.Б. Яким, К.Д. Глуховцева, Г.І. Мартинова, Г.С. Кобирилка, А.О. Колесников, Д.А. Мареев та ін.).

У «Програмі для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови» Й.О. Дзендзелівського в розділі «Дієслова, прислівники та інша загальна лексика» дієсловам присвячено 52 пит. (Дзендзелівський 1987, 274–295), в інших розділах, напр., «Будівництво» – 7 пит., «Рибальство» – 4 пит. та ін. (Дзендзелівський 1987, 56–60, 76–98).

У діалектних дескриптивних студіях науковці досліджували дієслівну лексику в різних напрямках.

Зв'язки з літературною мовою

Процес взаємодії української літературної мови та діалектів на матеріалі дієслівної лексики вивчав Т.М. Возний (1978), який простежив спільні та відмінні риси у порівнянні з літературною мовою, виявив особливо тісні взаємовпливи серед відвигукових бойківських дієслів на *-oma/mu/*, *-omi/mu/* та виділив 4 типи таких дієслів. Особливості дієслівних діалектних варіантів у порівнянні з літературно-нормативними розглянула М.Д. Карп'юк, залучивши до аналізу й інші мови (Карп'юк 1978).

Зв'язки з іншими діалектами

Пошуком паралелей для дієслів з префіксом *ви-* (напр., *вигібати*, *видурювати*, *вибивати*, *висипатися*) в говірках північного та південно-західного наріччя української мови займалася Н.В. Хобзей (2010б), яка зазначила, що для ґрунтовних достовірних порівнянь діалектних явищ у різних говірках важлива не тільки їх лексикографічна репрезентація, а й максимальне дослідження записів живого мовлення як системи.

Східнополіські діалектні дієслова мовлення (напр., *ба'лакат'*, *гама'н'ім'*, *гу'тарит'* 'розмовляти'; *беле'мешиш'*, *пл'е'вузкат'* 'говорити дурниці, нісенітниці'; *'байат'* 1) 'правдоподібно, гарно розповідати нісенітницю, брехню'; 2) 'колихати дитину'; *зв'е'гат'* 'дорікати, прискіпуватися' та ін.) у контексті української, російської і білоруської мов проаналізовано О.М. Холодьон (2016).

Етимологія

У лексико-етимологічному й ареальному аспектах Г.І. Ковач розглянула дієслівні характеристики об'єктів полювання на позначення лексико-семантичної мікрогрупи 'огризатися, скалити зуби (про звіра)' в українських говірках Закарпаття (Ковач 2011) та виявила, що репертуар досліджуваних дієслів засвідчує переважно звуконаслідувальну базу їх творення (напр., *гыр'чати*, *к'лацати*, *к'ланцати*, *к'лынцати*, *к'лацкати*, *к'лоцати*, *фыр'чати*, *х'лапкати*, *ц'ванкати*, *'чаккати*, *ч'мохати* та ін.), частина яких має давнє праслов'янське коріння (*с'калити*, *шкреб'ти*). Дієслівні словосполучення (*'пину то'чити*, *ри'пими у 'зуби*, *'р'іза-ти у 'зубы*) на позначення досліджуваної мікрогрупи виділено окремо.

Конотація

На конотацію діалектної лексики звернув увагу В.А. Чабаненко, аналізуючи лексику степових говірок Запорізької області (Чабаненко 1977). Автор зазначив, що серед досліджуваної лексики переважну більшість емоційно-експресивних слів становлять іменники та дієслова.

Дієслова, які стали основою семантичної експресії діалектного тексту, охарактеризувала К.Д. Глуховцева (2008). Авторка проаналізувала дієслова з етнокультурним значенням у східнословобожанських говірках, дієслова, утворення яких пов'язане з господарською діяльністю носіїв мови, звичаєвістю тощо, які за своїм значенням наближаються до сленгізмів, називають дії, приписувані тваринам, птахам, позначають етапи розвитку рослин. К.Д. Глуховцева зробила висновок, що завдяки багатозначності дієслова в усному мовленні «обростають» позитивними і негативними конотаціями (напр., *тьохкати* 'лагідно говорити' (позитивна конотація), 'улесливо говорити' (негативна конотація); *наливатися* 'вливаючись, натікаючи, наповнювати що-небудь', 'наповнюватися рідиною', 'сповнюватися якимись почуттями, властивостями і т.ін.', 'наповнюватися соком (про плоди, зерно і т.ін.)', 'спіти', 'напиватися до п'яну', 'пити або їсти багато чого-небудь рідкого' (здебільшого позитивна конотація); *замуздикати* 'замучити', *замуздиканий* 'замучений важкою роботою' (негативна конотація) та ін.).

Конотативні значення дієслів із семантикою руху в говірках Закарпаття розглянула О.В. Юсікова (2010) та зазначила, що ядром семантичного поля є назви із значенням 'іти', 'бігти' та похідні. У статті виділено релевантні щодо конотативної диференціації семи: 'темп руху' (напр., *'пазитис'а*, *пело'вати* (*пилу'вати*))

‘швидко йти, бігти’; *при'лапкати, прича'лапкати, при'т'опати* ‘приплентатись’), ‘супровідна поведінка людини під час руху’ (напр., *па'лайдати* ‘іти, високо піднімаючи ноги’; *пере'кыцатис'а* ‘іти, нахилиючись то в один, то у другий бік’; *пришко'пырдати, прил'о'говдати, пришкул'гыцати, приш'кунчати* ‘іти, накульгуючи’), ‘душевний стан суб'єкта руху’ (напр., *пе'канити (пе'конити)* ‘нахабно заходити’; *приш'кынтати* ‘прийти, будучи змученим, хворим’), ‘місце руху’ (напр., *пла'йачити* ‘іти плаєм’; *переса'лашитис'а* ‘переходити з отарою ночувати на інше місце’; *перело'пындати* ‘перейти через воду’), ‘час руху’ (напр., *пора'нити* ‘прийти раніше’; *при'п'іти (при'пути)* ‘піти на довгий час’), ‘ставлення мовця до руху’ (напр., *прива'литис'а* ‘прийти, коли не чекають’).

Семантику емоційно забарвлених дієслів, які виражають негативну оцінку, в українських говорах досліджувала В.В. Леснова (2011). Методом суцільної вибірки з діалектних словників авторка обрала дієслова, супроводжені ремаркою *зневажливе* (355 лексем з 11 словників), та проаналізувала дієслова таких ЛСГ: ‘Говорити, розмовляти’ (56 лексем: напр., *балабенити, дзяльохати, дзярамити* ‘беззмістовне мовлення’; *бевкати, льопотіти* ‘недоречне мовлення’; *шелепати* ‘говорити невиразно’, ‘базікати’ та ‘шелестіти’), ‘Готувати або вживати їжу, напої’ (50 лексем: напр., *варгачити, напарджольювати, тофланити* ‘готувати їжу недбало, нашвидкуруч тощо’; *зафляцкати* ‘приготувати розчину для хліба, пирога тощо’; *вітаскувати, натроцитис'и, накуватися* ‘їсти багато, переїдати’; *валакувати, мамлети, нямкати* ‘їсти повільно’; *спакувати, тевкати, халасувати* ‘їсти (з'їсти) швидко’), ‘Ходити, пересуватися в просторі’ (45 лексем: напр., *тифури-ти, турлюжитися, шмірувати* ‘іти’; *бейкатися, бомбатиси, клендати, ландати, шнякатис* ‘ходити без діла’; *валанцатиси, к'игатис'и, к'игнутис'и, телембатиси, тирлибати* ‘іти, ходити повільно’); виокремлено також групу зневажливих дієслів, які характеризують поведінку людини (76 лексем: напр., *варкатиси, гіцкати-си, копирчитиси* ‘сваритися’; *коляритьсся, скапильюшитиси, сконфузитиси* ‘сердитися, розсердитися’; *вихехелюватисся, джегоритиси, перчітиси, пирожитисся* ‘чванитися, гонорувати’).

Дієслівна лексика як системно-структурне утворення та семантика дієслів

Дослідники часто принагідно, поряд з іншими ЛСГ аналізували лексику на позначення дій, пов'язаних з оброблянням землі, вирощуванням сільськогосподарських культур, збиранням і збереженням урожаю в південнобесарабських говірках межиріччя Дністра і Дунаю (Гриценко 1984, 60–72), в слобожанських говірках (Сердега 2012, 101–109), в говорах Закарпаття (Дзєндзелівський 1960); дій і процесів, пов'язаних із ткацтвом у східнослобожанських говірках (Ніколаєнко 2005, 24–40); дій і процесів, пов'язаних з недугами та зціленням від них (Романина 2015, 157) та ін. Дієслівну лексику наддністрянського говору З.М. Бичко поділив за об'єктами реальної дійсності:

- 1) жива матерія (люди, тварини, рослини);
- 2) нежива матерія (натурфакти [явища природи], артефакти [одяг, взуття, продукти харчування, напої, процеси обробки, переробки і господарювання]) та подав приклади дієслівної синонімії, омонімії та полісемії (Бичко 2000, 209–220; 2001).

Досліджуючи систему звуконаслідувальної лексики українських говорів Карпат, Ю.В. Юсип-Якимович зазначила, що кожна з 5 описаних ЛСГ ономатопів

має в говорах свій словотвірний потенціал, своє коло похідних; структура словотвірних гнізд залежить від потенційних можливостей вихідних слів, що належать до якогось із виділених семантичних розрядів. Авторка звертає увагу, що основне ядро дериватів від звуконаслідувань становлять відономатопоетичні дієслівні утворення, серед яких активно функціонує сім словотвірних моделей: *3+-а-(ти)* (напр., *дзурк-а-ти, чмах-а-ти, цвіг-а-ти, шух-а-ти, бевх-а-ти* та ін.), *3+-ка-(ти)* (напр., *лус-ка-ти, дзилин'-ка-ти, калат'-ка-ти, дуп-ка-ти, вав-ка-ти* та ін.), *3+-і-(ти)* (напр., *скул-і-ти, брым-і-ти, джур-і-ти, хрум-і-ти, сан-і-ти* та ін.), *3+-ча-(ти)* (напр., *гун-ча-ти, пул'-ча-ти, крав-ча-ти, бжін'-ча-ти, бул'-ча-ти* та ін.), *3+-оті-(ти)* (напр., *чаламп-оті-ти, чвак-оті-ти, гр'ак-оті-ти, гіг-оті-ти, чех-оті-ти* та ін.), *3+-ота-(ти)* (напр., *мекек-ота-ти, кл'ук-ота-ти, стр'ук-ота-ти, цмок-ота-ти, йегог-ота-ти* та ін.), *3+-ну-(ти)* (напр., *цилік-ну-ти, чах-ну-ти, криц-ну-ти, фл'ос-ну-ти, чубовк-ну-ти* та ін.) і їх варіанти. Найпродуктивнішою є модель *3+-ка-(ти)*, за якою утворено 464 дієслівні деривати, потім *3+-ну-(ти)* – 184 дієслова, *3+-а-(ти)* – 170 і т.д. (Юсип-Якимович 2007, 98–171).

Проаналізовано дієслова лексико-семантичного поля ‘Аграрне виробництво (рослинництво)’ в гуцульських говірках, зокрема виділено критерії ідентифікації дієслів досліджуваного лексико-семантичного поля та розглянуто дієслова, які відрізняються від літературних відповідників фонетично і структурно; виокремлено 8 ЛСГ, які позначають різні етапи аграрного виробництва (рослинництво) та виявлено, що найбільше номінують процеси тієї галузі рослинництва, яка найбільш поширена на Гуцульщині – заготівля сіна для худоби (Познанський 2012, 2013а, 2013б).

Структурну та семантичну організацію назв на позначення дій та процесів, пов'язаних з аграрним виробництвом, розглянув (Бігусяк 2015) та виділив 9 ЛСГ дієслів на основі виокремлення хронологічно впорядкованих етапів аграрного виробництва, зокрема рослинництва:

- 1) дієслова на позначення процесів обробітку ґрунту,
- 2) дієслова на позначення процесів обробітку насіння,
- 3) дієслова на позначення процесів садіння чи сіяння насіння,
- 4) дієслова на позначення процесів догляду за рослинами під час їхнього росту та дозрівання,
- 5) дієслова на позначення процесів збирання врожаю,
- 6) дієслова на позначення процесів підготовки реманенту,
- 7) дієслова на позначення процесів завдання шкоди аграрному господарству,
- 8) дієслова на позначення процесів, які безпосередньо не здійснюються людиною, в тому числі пов'язаних із ростом та дозріванням рослин та зі знищенням, загибеллю рослин,
- 9) дієслова загальної аграрної семантики.

Також окреслено динамічні процеси в семантиці назв у говорах Івано-Франківщини та встановив роль загальнонародної лексики у формуванні галузевої термінології сільського господарства. Автор зробив висновок, що більшість назв окремих ЛСГ не репрезентовані спеціальними лексемами, на їх позначення використовують у говірках літературні номінації, як правило, фонетично адаптовані до народної вимови, до яких дослідник відніс дієслова на позначення процесів

обробітку ґрунту, насіння, процесів сіяння та дієслова загальної аграрної семантики.

Номінацію обрядодій передпологового і власнепологового етапів родильного обряду у східнопопільських говірках розглянула (Тищенко 2009), а також указала на принципи і способи номінації обрядодій та розкрила їх семантику, напр., початок власне родильних обрядодій, пов'язаних з приходом баби-повитухи, яку запрошували до породіллі, коли у тієї вже почалися перейми, номінують назвами *зл'аг'ти, зл'аг'ти на 'роди, зл'аг'ти ро'дити, откри'вати зам'ки*. Для номінації процесу народження вживають лексеми *ро'дити, наро'дити, поро'дити, 'виродити, розро'дитис'а*. Обрядодія 'відділення дитини від матері' пов'язує дві частини: обрядодія 'перев'язування пуповини' – *заўйа'зати пуп, заўйа'зати 'пупчик, ўйа'зати пуп, заўйа'зати пупо'вину*; обрядодія 'розрізання пуповини' – *одри'вати 'пупа, в'ідр'і'зати пуп, одр'і'зати пупо'вину, в'ідр'і'зати пупец', не'ре'р'ізувати пупо'вину, од'ми'ч'інувати пупо'вину, ру'бати пуп* та ін. Дослідниця зробила висновок, що основним принципом мотивації назв є дія, яку виконують учасники обряду.

На матеріалі дієслівної лексики східнопопільських говірок проаналізовано евфемізми як чинник лексичного варіювання (Холодьон 2016). Авторка зазначила, що значення 'померти' реалізоване дієсловами, утвореними від кореня *-мер-* (*-м'ер-, -м'ір-, -м'ор-*): *у'мерти, у'м'ерт', у'м'ерт'і, по'мерти, па'мерти*, етимологія яких, на думку дослідників, дає підстави знаходити прагнення до евфемізації. З'ясовано відмінні мотиви евфемістичних номінацій та виявлено, що більша частина лексики переважно прозора за своєю внутрішньою формою, мотивація якої сягає язичницьких уявлень про смерть, напр., мотив «переходу» та «відходу» до іншого світу відображають одиничні дієслова й конструкції з дієсловом *іти* + обставина місця: *пайш'ла, ади'шоў, у 'в'ічнос'ц' одиш'ла, паш'ла на той св'ет*; міфологічний мотив, що пов'язаний зі *світним деревом*, яке у слов'ян переважно асоціюється з дубом, напр., *'дуба даў, 'дуба ў'р'ізаў, заду'б'еў*; архаїчний мотив «перевертання» – *кув'ірк'нуўс'а, у'же нака'тїўс'а, пере'кинуўс'а*; мотив ритуального обрядження покійника – *уб'раўс'а*; мотив закопування покійника в землю – *у'же паха'вали, у'же за'ка'пали, за'сипали зем'л'ої* та ін. Для з'ясування затемненої мотивації лексем, напр., *ака'чурилас', 'вишчуриўс'а, з'гирдиўс'а, чикул'дихнуўс'а*, залучено дані лексикографічних, лінгвогеографічних та дескриптивних джерел. Також наведено дисфемістичні номінації на позначення цього значення, напр., *здох, па'дохла, пра'паў, ад'л'анаўс'а, ска'п'ім'іўс'а, ад'л'аскалас'* та ін.

Досліджено невербальні засоби вираження семантики дієслів Східного Полісся, зокрема описано види і функції жестів, охарактеризовано особливості їх функціонування у діалектній комунікації (Холодьон 2019).

Семантику дієслів буковинських говірок вивчала В.А. Прокопенко (1961), яка розглянула загальнопівнічну дієслівну лексику, залишивши поза увагою специфічну діалектну дієслівну лексику сільськогосподарського виробництва та різних ремесел. Авторка зауважила, що значення дієслів переважно збігаються з літературними відповідниками, але деякі дієслова відрізняються від літературного стандарту своєю семантикою або мають додаткові значення. Серед прикладів навела такі дієслова, як *класти, сидіти, іти, гуляти, знати, рубати* тощо. Семантику

дієслова *класти* в говірці села Богдан Рахівського району Закарпатської області проаналізувала О.В. Юсікова та виділила у семантичній структурі цього дієслова значення ‘садити’, ‘розписатися’, ‘збудувати’, ‘називати’, ‘встановити’, ‘готувати (про страви)’ та ін. (Юсікова 2013).

Дієслова з префіксом *ви-*, які в говірках південно-західного наріччя позначають рух, спрямований знизу вгору (напр., *війшоу*, *вїте^лле^лнаўси*, *викарабкався*, *віньіс*, *вібісажиу*, *в’ік’ігнути* та ін.), вивчала Н.В. Хобзей (2011в). Дослідження ґрунтується на системно записаних живого мовлення, архівних матеріалах до другого тому «Атласу української мови», опублікованих діалектних текстах та лексикографічних працях. Дослідниця зазначила, що відповіді на запитання «звідки?» та «куди?» майже в усіх дієсловах руху та переміщення є обов’язковими, вони становлять комунікативні валентності дієслова. Також Н.В. Хобзей проаналізувала значення видової пари *вискакувати/вискочити* в говірках південно-західного наріччя української мови, зокрема й у складі ідіом та паремій та зробила висновок, що у процесі семантичного розвитку важливими є початкова та кінцева точки („куди?“ і „звідки?“), а також ознака раптовості, миттєвості (стрімкості) руху (Хобзей 2016).

На матеріалі діалектних текстів українських говірок Воронежської області семантику дієслів фізичної дії в аграрному дискурсі вивчала Т.В. Міроненко (2014) та простежила збереження семантики власне українських дієслів *сіяти*, *косити*, *орати*, *боронувати* й ін., відтінки їх значень у різному контекстуальному оточенні та вплив російських говірок на їх семантику.

Здійснено системне вивчення діалектних дієслів східнополіських говірок, зокрема досліджено дієслова руху, мовлення, розділення, приготування їжі, фізіологічної дії та завдання удару (Холодъон 2017). Визначено склад та семантику номінативних одиниць, що репрезентують окреслене коло понять, встановлено закономірності формування структури проаналізованих ЛСГ дієслів та виявлено семантичні відношення і явища в межах цих груп, зокрема:

1) синонімію (сема ‘говорити швидко’: *ма’лот*, *мала’тит*, *тере’бенит*, *беле’бенит*, *пек’ти*, *с’ік’ти*, *ба’лакат* ‘*р’асно*, *пе’че од’но за дним*, *‘цокат* ‘*йак з ‘пушки*, *га’ворит* ‘*йак хвас’том ‘меле*, *с’іч’е* ‘*йак с’іч’карка*, *тарак’тит* ‘*йак у ‘т’ерн’іцу*, *ад’но с’лово начи’найу д’руге кан’чайу*, *ў ми’нутину дак мо сто слоў випус* ‘*кайе*, *пайи’ла* ‘*ї пайи’ла* ‘*ї пайшла* та ін.),

2) антонімію (сема ‘їсти повільно’: *жу’ват*, *жо’ват*, *жват*, *п’л’амкат*, *ч’в’ан’кат*, *чв’йалкат*, *‘шаўкат*, *‘йїсти* ‘*нехат’а*, *два ча’са с’а’д’іт*, *спит* ‘*над ‘мискаї*, *п’л’амкайе* ‘*йак нежи’ве*, *жу’йеш* ‘*йак у мед* *пли’веш* та ін. / сема ‘їсти швидко’: *‘жерти*, *ру’бат*, *лу’пит*, *ма’лотит*, *гла’тат*, *ли’гат*, *упл’і’тат*, *х’ламом брат*, *по’йїло на* ‘*захватки*, *н’е же’ваўши* *пакаў’тат*, ‘*вихватаў*–*вихватаў* і *га’тоў* та ін.),

3) квазіантонімію (сема ‘споживати їжу’: *‘йїсти*, *‘кушат*, *упатреб’лат*, *ил’амд’ат*, *мул’гу’ват* / сема ‘не поїсти, колупаючи, бовтаючи їжу’: *‘боўтац’а*, *кала’мутит*, *калу’пат*, *кави’р’ац’а*, *кавир’сат*, *‘риц’а*, *кови’р’айес’а* ‘*наче со’рока* ‘*ў ‘к’іс’ці* та ін.),

4) гіперо-гіпонімію (за ДО ‘мати вади мовлення’ щодо семемі ‘говорити’ видовими є семи ‘мати нечітку чи спотворену вимову звуків’ (*‘шепел’авит*, *‘шере’рат*,

кар'тавит, не *'каже*, не до *'казуїє*, *йа'зик за'путьїєц'а*, *перекриў'л'айєц'а ўсе* та ін.), 'не вимовляти «р»' (*кар'тавит*, *кер'тавит*, *шиг'і'р'ат*, *гар'кавит*, *хор'кавит*, *гар'кат* та ін.), 'вимовляти «ш» на місці іншого звука' (*шепе'л'ат*, *шепе'л'авит*, *'шикат*, *'шекат*), 'вимовляти «с» на місці іншого звука' (*'с'оўкат*, *'с'укат*, *са'пат*), 'вимовляти «л» на місці іншого звука' (*'л'екат*), 'не вимовляти «к»' (*к'ір'дат*), 'заїкатися' (*зай'кац'()*:а),

5) семантичну локалізованість (сема 'заготовляти продукти': *зак'ручуват*, *зак'атат*, *кансер'в'іруват*, *к'лас'т'ў'банк'і*, *зараб'л'ат* у 'банки та ін.; сема 'бити ногою (носком)': *фут'болит*, *са'л'ат*, *'нос'ц'ікам у'дарит*, *у'дарит* 'вистеткам та ін.; сема 'готувати м'який сир у печі, духовці': *атвара'жит* та ін.),

6) семантичну фузію (лексеми *'бахнут*, *т'р'існут*, *'л'анат*, *га'с'ім*),

7) семантичний паралелізм (лексеми *'л'ізти* і *п'лават*, *ш'л'опат* і *т'опат*),

8) енантіосемію (*накаш'личит*, *навар'ганит*, *нал'а'пошила*, *наман'тул'ім*, *накоў'басит* та ін. на позначення сем 'приготувати щось швидко та недбало, абияк' та 'приготувати щось швидко, але якісно').

Також простежено моделі семантичного варіювання досліджуваних дієслів (*іти/ходити*, *балакати/гомоніти*, *різати*, *пекти*, *їсти*, *бити*), з'ясовано чинники їх варіювання та окреслено тенденції просторової поведінки сем.

Дієслівна фразеологія

В окремих розвідках висвітлено особливості функціонування фразеологізмів із значенням акту мовлення в південно-західних українських говорах ареалу Карпат (Лавер 1977); ономазіологічний аспект фразеологізмів зі значенням 'бити, карати' в українських народних говорах (Івченко 1999).

Н.В. Хобзей розглянула реалізацію дієслів руху з префіксом *ви-* в колядках та щедрівках (Хобзей 2010в), багатозначні дієслова *вилітати/вилетіти*, *виводити/вивести*, *виходити/вийти* у складі ідіом та паремій (Хобзей 2010а; 2011а; 2012) на діалектному матеріалі говорів південно-західного наріччя української мови. Напр., основне значення дієслів *виводити/вівести* у говірках формується на підставі руху об'єкта, який, переступаючи межу, покидає попереднє місце перебування (самостійно або із чисеюь допомогою), при цьому важливим є насамперед не суб'єкт, а об'єкт дії, а також напрямок руху (напр., *вивести в поле*, *вивести в люде*, *вивести на добру дорогу*, *не виводи вовка з ліса*). Дослідниця зазначила, що вивчення кожного із багатозначних дієслів сприятиме кращому розумінню принципів творення багатозначності, а згодом і творення моделей багатозначності. Важливим із цього погляду є студії, які ґрунтуються на матеріалі українських говорів, і на матеріалі пам'яток української мови. Такий підхід зможе дати бачення історичного розвитку явища (Хобзей 2011а).

Зауважимо, що діалектологи принагідно вивчали діалектну дієслівну фразеологію різних ареалів: поліських говірок (Г.М. Доброльожа), говірок Західного Поділля (Н.Д. Коваленко), лемківського говору (Г.Ф. Ступінська), гуцульського говору (М.Я. Олійник), говірок Центральної Слобожанщини (О.Л. Плетнева) та ін., а також досліджували обрядову фразеологію: весільну лексику українських східнослобожанських говірок (І.В. Магрицька), лексику поховального і поминального обрядів Полісся (В.І. Конобродська), лексику родинних обрядів – гуцульського говору (М.В. Бігусяк), подільсько-буковинсько-наддністрянського суміжжя (О.А. Жва-

ва), буковинського говору (Ю.М. Руснак) та ін. Напр., Н.Д. Коваленко виділила 10 фразеосемантичних полів у говірках Західного Поділля ('Положення тіла в просторі', 'Розумова діяльність людини', 'Мовленнєва діяльність людини', 'Трудова діяльність людини' та ін.) та 46 фразеосемантичних груп (ФСГ) ('Народитися', 'Вмерти', 'Спати', 'Рухатися', 'Говорити', 'Сміятися' та ін.) та здійснила зіставно-типологічний аналіз фразем у суміжних і дистантних зонах. За її спостереженнями, найчисленнішими є ФСГ 'Вмерти', 'Спати', 'Втратити або набрати вагу', 'Не мати розуму', 'Відчувати страх', 'Говорити', 'Випивати', найменшими кількісно – 'Народитися', 'Інтимні почуття людини', 'Процеси пам'яті', 'Чванитися', 'Прикидатися', 'Мовчати'. В результаті ареального аналізу описано 147 структурно-семантичних та 17 семантичних моделей фразем (Коваленко 2011). Дієслівні фразеологізми лемківського говору поряд із субстантивними, ад'єктивними та іншими фразеологізмами розглянула Г.Ф. Ступінська і дослідила тематичні групи, що характеризують: процес переміщення, процес роботи, акт мовлення, сферу людських взаємин, сферу матеріальних інтересів та способу життя людини, морально-етичні взаємини та поведінку, стан людського організму, зорову діяльність людини, психічний стан людини, її життєвий цикл (Ступінська 2000). Фразеологічні одиниці гуцульського говору за семантичним і за граматичним принципами покласифікувала М.Я. Олійник (2002). У межах тематичного поля 'Людина' виділено семантичні поля: 'Фізіологічний стан' ('Перебіг життя'), 'Внутрішній світ' ('Емоційний стан', 'Розумові здібності', 'Риси характеру'), 'Дії і стани людини' ('Рухатися', 'Працювати', 'Уживати алкоголь', 'Говорити'), 'Людські взаємини' ('Дії в конфліктних ситуаціях', 'Сімейний стан') та ін. Зауважено, що фразеологізми, які кваліфікують зовнішній вигляд людини, її дії, внутрішній світ, фізіологічні особливості (тематичне поле 'Людина'), значно переважають над тими, що характеризують часо-просторові величини, явища природи тощо (тематичне поле 'Сприйняття навколишнього світу'). Також спостережено зосередження фразеологізмів навколо понять із негативною оцінкою, що підтверджує велика кількість семантичних рядів із негативною денотативною модальністю: 'ледарювати', 'померти', 'сваритися', 'гніватися', 'набити', 'зраджувати у шлюбі', 'обдурювати' тощо.

Сполучуваність

Питання семантики, структури, варіювання та особливостей функціонування об'єктних, локативних і темпоральних дієслівних словосполучень у новостворених східно степових говірках з'ясувала Л.С. Білик (2003а). Дослідниця запропонувала проєкт *Словника дієслівних словосполучень говірок Донеччини*, до якого мають увійти найуживаніші дієслова із залежними від них компонентами, та подала приклади словникових статей багатозначних дієслів *вез'ти*, *с'тавити*, *'чути* та *с'пати* (Білик 2003б). Культурне тло діалектного дискурсу, актуалізоване в спогадах діалектоносіїв, на матеріалі східнослобожанських говірок з огляду на валентні зв'язки дієслів на позначення будівництва житлових і нежитлових споруд з іменниками вивчала К.Д. Глуховцева (2016).

Дієслово в словнику

Проблемам лексикографічного опрацювання діалектної дієслівної лексики присвячено розвідку О.В. Юсікової (2017) та охарактеризовано формування

словникової статті реєстрового дієслова *бити* (на основі діалектного матеріалу с. Богдан Рахівського району Закарпатської області).

Отже, розглянуті дескриптивні праці свідчать, що сьогодні пошквалилося дослідження діалектної дієслівної лексики і семантики, зокрема науковці аналізували зв'язок з літературною мовою, з іншими діалектами, етимологію, конотацію, у складі системно-структурних утворень (лексико-семантичних полів, тематичних й лексико-семантичних груп, фразеосемантичних груп), семантичну структуру дієслів, дієслівну фразеологію, сполучуваність, дієслово в словнику. Попри системне дослідження дієслів східнополіських говірок, загалом дієслівну лексику в українських говірках вивчено недостатньо, тому існує потреба в подальших комплексних, системних наукових дослідженнях, також постають проблеми (Про проблеми сучасної української діалектології див. Кобирина, Рябець 2018):

1) системне дослідження різних ЛСГ дієслів у різних українських діалектних ареалах, використовуючи питальник й діалектні тексти, оскільки це «простір природної реалізації говіркових явищ, засіб фіксації і збереження важливої для дослідників інформації про реальні процеси, що пронизують діалектне мовлення й говірки» (Гриценко 2000, 15),

2) з'ясування семантичної структури й чинників семантичного варіювання діалектних дієслів,

3) вивчення генези української діалектної дієслівної лексики,

4) здійснення зіставного аналізу дієслівної лексики українських говірок на тлі контактних і дистантних діалектних зон.

Література

- Бичко З.М. [Bychko Z.M.] (2000), *Діалектна лексика наддністрянського говору*, [*Dialektna leksyka naddnistrianskoho hovoru*], Тернопіль.
- Бичко З. [Bychko Z.] (2001), *Структура дієслівної лексики наддністрянського говору* [*Struktura diieslivnoi leksyky naddnistrianskoho hovoru*], «Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем», № 6, с. 233–238.
- Бігусяк М. [Bigusiak M.] (2015), *Динамічні процеси в аграрному дискурсі говірок Прикарпаття* [*Dynamichni protsesy v ahrarnomu dyskursi hovirok Prykarpattia*], «Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем», № 26, с. 18–28.
- Білик Л.С. [Bilyk L.S.] (2003а), *Дієслівні словосполучення у східностепових говірках Донеччини*: автореф. дис. ... канд. філол. Наук [*Diieslivni slovospoluchennia u skhidnostepovykh hovirkakh Donechchynu*: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk]: 10.02.01, Дніпропетровськ.
- Білик Л.С. [Bilyk L.S.] (2003б), *Спроба створення Словника дієслівних словосполучень говірок Донеччини* [*Sproba stvorennia Slovyuka diieslivnykh slovospoluchen hovirok Donechchynu*], «Діалектологічні студії. 1. Мова в часі і просторі. Збірник на пошану Дмитра Гринчишина», с. 291–299.
- Вихованець І., Городенська К. [Vykhovanets I., Horodenska K.] (2004), *Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови* [*Teoretichna morfolohiia ukrainskoi movy: akademichna hramatyka ukrainskoi movy*], Київ.

- Возний Т.М. [Voznyi T.M.] (1978), *Взаємодія української літературної мови та діалектів у галузі дієслівної лексики (на матеріалі бойківських дієслів на -отати [-етати])* [Vzaiemodiia ukrainskoi literaturnoi movy ta dialektiv u haluzi diieslivnoi leksyky (na materialy boikivskykh diiesliv na -otaty [-etaty])], «Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови», с. 141–142.
- Глуховцева К.Д. [Hluhovtseva K.D.] (2008), *Етнолінгвістичні основи семантичної експресії дієслів (на матеріалі українських східнословобожанських говірок)* [Etnolinhvistychni osnovy semantychnoi ekspresii diiesliv (na materialy ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirok)], «Лінгвістика», № 1 (13), с. 171–180.
- Глуховцева К.Д. [Hluhovtseva K.D.] (2016), *Назви конкретних фізичних дій у діалектному дискурсі українських східнословобожанських говірок* [Nazvy konkretnykh fizychnykh dii u dialektnomu dyskursi ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirok)], «Лінгвістика», № 2 (35), с. 76–84.
- Гриценко П.Ю. [Hrytsenko P.Yu.] (2000), *Текст як простір вияву діалектних явищ* [Tekst yak prostir vyjavu dialektnykh yavushch], «Збірник лінгвістичних праць: до 60-річчя проф. О.А. Колесникова», с. 9–15.
- Дзензелівський Й.О. [Dzendzelivskiy J.O.] (1960), *Сільськогосподарська лексика говорів Закарпаття (лексика, пов'язана з обробіткою землі, вищоуванням сільськогосподарських культур та збором урожаю)* [Silskohospodarska leksyka hovoriv Zakarpattia (leksyka, poviazana z obrobittkom zemli, vyroshuvanniam silskohospodarskykh kultur ta zborom urozhaiu)], «Studia Slavica Hungarica», т. 10, с. 33–97.
- Дзензелівський Й.О. [Dzendzelivskiy J.O.] (1987), *Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови* [Prohrama dlia zbyrannia materialiv do Leksychnoho atlasu ukrainskoi movy], Київ.
- Івченко А. [Ivchenko A.] (1999), *Фразеологізми зі значенням 'бити, карати' в українських народних говорах: ономаціологічний аспект* [Frazеолоhizmy zi znachenniam 'byty, karaty' v ukrainskykh narodnykh hovorah: onomasiolohichnyi aspekt], «Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія», т. 8., с. 159–172.
- Карп'юк М.Д. [Karpiuk M.D.] (1978), *Діалектні дієслівні варіанти як результат мовної інтерференції* [Dialektni diieslivni varianty yak rezultat movnoi interferentsii], «Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови», с. 178–179.
- Коваленко Н.Д. [Kovalenko N.D.] (2011), *Фраземіка говірок Західного Поділля* [Frazemika hovirok Zahidnoho Podillia)], Кам'янець-Подільський.
- Кобиринка Г.С., Рябець Л.В. [Kobyrunka H.S., Riabets L.V.] (2018), *Українська діалектологія: витоки та перспективи* [Ukrainska dialektolohiia: vytoky ta perspektvyu], «Українська мова», № 4, с. 92–100.
- Ковач Г. [Kovach H.] (2011), *Дієслівні характеристики вискаленого дикою звіра в українських говірках Закарпаття* [Diieslivni kharakterystyky vyskalenoho dykoho zvira v ukrainskykh hovirkakh Zakarpattia], «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації», вип. 25, с. 60–63.
- Лавер В.І. [Laver V.I.] (1977), *Фразеологізми в південно-західних українських говорах ареалу Карпат із значенням акту мовлення* [Frazеолоhizmy v pivdenno-zakhidnykh ukrainskykh hovorakh arealu Karpat iz znachenniam aktu movlennia], «XIV Республіканська діалектологічна нарада: тези доп.», с. 133–135.
- Леснова В.В. [Liesnova V.V.] (2011), *Семантика діалектних дієслів негативної оцінки* [Semantyka dialektnykh diiesliv nehatyvnoi otsinky], «Лінгвістика», № 1 (22), с. 62–70.

- Міроненко Т.В. [Mironenko T.V.] (2014), *Семантика дієслів фізичної дії в аграрному дискурсі українських говірок Воронежчини* [Semantyka diiesliv fizychnoi dii v ahrarnomu dyskursi ukrainskykh hovirok Voronezhchynu], «Діалекти в синхронії та діакронії: загальнослов'янський контекст», с. 339–343.
- Ніколаєнко І.О. [Nikolaienko I.O.] (2005), *Лексика традиційного ткацтва в українських східнослов'янських говірках* [Leksyka tradytsiinoho tkatstva v ukrainskykh shhidnoslobozhanskykh hovirkakh], Луганськ.
- Олійник М.Я. [Oliinyk M.Ya.] (2002), *Фразеологія гуцульських говірок*: автореф. дис. ... канд. філол. наук [Frazeolohiia hutsulskykh hovirok: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk]: 10.02.01, Львів.
- Познанський Р.В. [Poznanskyi R.V.] (2012), *Дієслова лексико-семантичного поля «Аграрне виробництво (рослинництво)» в гуцульських говірках* [Diieslova leksyko-semantychnoho polia «Ahrarne vyrobnytstvo (roslynnytstvo)» v hutsulskykh hovirkakh], «Вісник Прикарпатського університету. Філологія», вип. 32–33, с. 335–340.
- Познанський Р.В. [Poznanskyi R.V.] (2013а), *Дієслова лексико-семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)» в говорах Карпатського регіону* [Diieslova leksyko-semantychnoho polia «ahrarne vyrobnytstvo (roslynnytstvo)» v hovorakh Karpatskoho rehionu], «Матеріали II Міжнародної спільної українсько-американської науково-практичної конференції «Карпати-Аппалачі: Формування особистості в контексті сталого розвитку гірських регіонів». 24–26 вересня 2013 р.», с. 165–168.
- Познанський Р.В. [Poznanskyi R.V.] (2013б), *Дієслова лексико-семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)» в українській мові: критерії ідентифікації та типологія* [Diieslova leksyko-semantychnoho polia «ahrarne vyrobnytstvo (roslynnytstvo)» v ukrainskii movi: kryterii identyfikatsii ta typolohiia], «Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького національного університету», вип. 9, с. 334–343.
- Прокопенко В.А. [Prokopenko V.A.] (1961), *Про дієслівну лексику буковинських говірок* [Pro diieslivnu leksyku bukovynskykh hovirok], «Праці X Республіканської діалектологічної наради», с. 95–104.
- Романина І.Р. [Romanyna I.R.] (2015), *Структурно-семантичні особливості діалектних текстів про чуда в наддністрянському говорі*: дис. ... канд. філол. наук [Strukturno-semantychni osoblyvosti dialektnykh tekstiv pro chuda v naddnistrianskomu hovori: dys. ... kand. filol. nauk], Львів.
- Сердега Р.Л. [Serdeha R.L.] (2012), *Сільськогосподарська лексика в говірках Центральної Слобожанщини (Харківщини)* [Silskohospodarska leksyka v hovirkakh Tsentralnoi Slobozhanshyny (Kharkivshchynu)], Харків.
- Ступінська Г.Ф. [Stupinska H.F.] (2000), *Фразеологія лемківського говору української мови*: автореф. дис. ... канд. філол. наук [Frazeolohiia lemktivskoho hovoru ukrayinskoï movy: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk]: 10.02.01, Івано-Франківськ.
- Тищенко Т. [Tyshchenko T.] (2009), *Семантика номінації обрядодій східноподільського родильного обряду* [Semantyka nominatsii obriadodii shhidnopodil'skoho rodylnoho obriadu], «Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія (Мовознавство)», вип. 21–22, с. 48–52.
- Толстой Н.И. [Tolstoi N.I.] (1997), *Избранные труды* [Izbrannyye trudy], т. I, *Славянская лексикология и семасиология* [Slavianskaia leksikolohiia i semasiolohiia], Москва.
- Хобзей Н.В. [Khobzei N.V.] (2010а), *Дієслова вилітати/вилетіти у складі ідіом та паремій (на матеріалі говірок південно-західного наріччя української мови)* [Diieslova vylitaty/

- vyletity u skladi idiom ta paremii (na materiali hovirok pівdenno-zakhidnoho narichchia ukrainskoi movy)], «Лінгвістика», № 3 (21), ч. 1, с. 206–209.
- Хобзей Н.В. [Khobzei N.V.] (2010б), *Дієслова з префіксом ви- в говірках північного та південно-західного нарічч української мови: до пошуку паралелей [Diieslova z prefiksom vy- v hovirkakh pівnichnoho ta pівdenno-zahidnoho narich ukrainskoi movy: do poshuku paralelei]*, «Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем», вип. 22 (ii), с. 283–288.
- Хобзей Н.В. [Khobzei N.V.] (2010в), *Дієслова руху з префіксом ви-, або звідки та куди виходять, виїжджають і таке інше, в колядках та щедрівках [Diieslova rukhu z prefiksom vy-, або zvidky ta kudy vyhodiat, vyїhdzhatut i take inshe, v koliadkakh ta shchedrivkakh]*, «Народна творчість українців у просторі і часі. Матеріали міжнародної наукової конференції в рамках VI Міжнародного фестивалю українського фольклору „Берегиня”», с. 381–390.
- Хобзей Н.В. [Khobzei N.V.] (2011а), *Багатозначні дієслова в говорах південно-західного наріччя: виводити/вивести Bahatoznachni diieslova v hovorakh pівdenno-zakhidnoho narichchia: vyvodyty/vyvesty]*, «Мовознавчий вісник», с. 100–105.
- Хобзей Н.В. [Khobzei N.V.] (2011б), *Багатозначні дієслова в говорах південно-західного наріччя: вискакувати/вискочити [Bahatoznachni diieslova v hovorakh pівdenno-zakhidnoho narichchia: vyskakuvaty/vyskochyty]*, «Лінгвістика», № 1 (22), с. 85–90.
- Хобзей Н.В. [Khobzei N.V.] (2011в), *Дієслова руху «знизу – вгору» в говірках південно-західного наріччя [Diieslova rukhu «znizu – vgoru» v hovirkakh pівdenno-zakhidnoho narichchia]*, «Лінгвістика», № 3 (24), ч. 1, с. 120–125.
- Хобзей Н.В. [Khobzei N.V.] (2012), *Дієслова руху з префіксом ви- в говірках південно-західного наріччя української мови: виходити/вийти [Diieslova rukhu z prefiksom vy- v hovirkakh pівdenno-zakhidnoho narichchia ukrainskoi movy: vyhodyty/vyity]*, «Gwary Dziś», т. 6: *Aktualne problemy dialektologii slowiańskiej*, с. 97–104.
- Холодцьон О.М. [Kholodon O.M.] (2016), *Дієслова мовлення у східнополіських говірках (східнослов'янський контекст) [Diieslova movlennia u skhidnopoliskykh hovirkakh (skhidnoslovianskyi kontekst)]*, «Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: пам'яті академіка Леоніда Булаховського», № 29, с. 134–143.
- Холодцьон О.М. [Kholodon O.M.] (2017), *Семантична варіативність дієслівної лексики в східнополіському діалекті: дис. ... канд. філол. наук [Semantychna variatyvnist diieslivnoi leksyky v skhidnopoliskomu dialekti: dys. ... kand. filol. nauk]*: 10.02.01, Київ.
- Холодцьон О. [Kholodon O.] (2018), *Евфемізми як чинник лексичної варіативності у східнополіських говірках (на матеріалі дієслівної лексики) [Eufemizmy yak chynnyk leksychnoi variatyvnosti u skhidnopoliskykh hovirkakh (na materiali diieslivnoi leksyky)]*, «Діалектологічні студії. 11: Слово – словник – корпус», с. 186–197.
- Холодцьон О. [Kholodon O.] (2019), *Невербальні засоби вираження семантики дієслів Східного Полісся: види і функції жести [Neverbalni zasoby vyrazhennia semantky diiesliv Skhidnoho Polissia: vudy i funksii zhestiv]*, «Лінгвістика», с. 53–64.
- Чабаненко В.А. [Chabanenko V.A.] (1977), *Емоційно-експресивна лексика в українських степових говірках Запорізької області [Emotsiino-ekspresyivna leksyka v ukrainskykh stepovykh hovirkakh Zaporizkoi oblasti]*, «XIV Республіканська діалектологічна нарада», с. 101–102.
- Юсип-Якимович Ю. [Yusyp-Yakymovych Yu.] (2007), *Ономатопеетика українських говорів Карпат: семантична, фонетична, словотвірна структура та похідність ономатопіе*

[*Onomatopoeetyka ukrainskykh hovoriv Karpat: semantychna, fonetychna, slovotvirna struktura ta pokhidnist onomatopiv*], Ужгород.

- Юсікова О.В. [Yusikova O.V.] (2010), *Особливості дієслів із семантикою руху в просторі (на матеріалі говірок Закарпаття)* [*Osoblivosti diiesliv iz semantikoju rukhu v prostori (na materialy hovirok Zakarpattia)*], «Лінгвістика», № 3 (21), ч. 1, с. 150–157.
- Юсікова О.В. [Yusikova O.V.] (2013), *Із спостережень над семантикою дієслова класти в говірці села Богдан Рахівського району Закарпатської обл. Iz sposterezhen nad semantikoju diieslova klasy v hovirtsi sela Bohdan Rakhivskoho raionu Zakarpatskoi obl.*, «Мовознавчий вісник», вип. 16–17, с. 56–62.
- Юсікова О. [Yusikova O.] (2017), *Дієслово бити у говірках Закарпаття: лексикографічний аспект* [*Diieslovo buty u hovirkakh Zakarpattia: leksykohrafichnyi aspekt*], «Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Філологічні науки», вип. 38, с. 73–78.

Оксана Чаган

Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
Львів, Україна

ORCID: 000-001-7386-8116; e-mail: oksanachagan@ukr.net

Назви опалювальних споруд та їх конструктивних частин у бойківських говірках

Реферат: У статті проаналізовано назви опалювальних споруд та їх частин у контексті дослідження будівельної лексики в бойківських говірках.

Здійснений аналіз ілюструє варіантність лексем на фонетичному, акцентуаційному, словотвірному та граматичному рівнях. Дослідження засвідчує архаїзацію назв опалювальних споруд, що зникли з життя бойків у зв'язку зі зміною процесів господарювання. Типовими мотиваційними ознаками для творення назв опалювальних споруд та їх частин у досліджуваних говірках є будівельний матеріал, з якого їх роблять, спосіб розташування споруди чи конструктивної частини стосовно основної, залишковий продукт, який зберігають у цьому місці.

Найпродуктивнішими способами деривації назв опалювальних споруд та їх частин є афіксальний та аналітичний. Серед назв фіксуємо запозичення з польської, німецької, угорської мов, а також зі східнороманських і тюркських мов.

Ключові слова: лексема, назви опалювальних споруд, мотивація, бойківські говірки.

Abstract: *Names of heating constructions and their constituent parts in Boycott dialects.* The vocabulary of traditional rural construction always reflects the regional culture and customs allowing to reconstruct the history of the material culture of the people as a whole. Heating is one of the most essential typological systems in public dwelling. Research into the heating structures in Boykivshchyna indicates their evolution and improvement resulting in the obsolescence of some and the emergence of new names.

The paper analyses the names of heating structures and their components in the context of research into construction vocabulary.

The analysis illustrates the variability of lexemes at the phonetic, accentuation, word-formation and grammatical levels. The study corroborates the archaisms of heating structures which have vanished due to changes in the lifestyle of the Boykos. Typical motivational signs of generating names of heating structures and their parts in the studied dialects are the respective building materials, the way the structure or its component are positioned in relation to the main structure, and the residuals stored there. The most productive ways of deriving the names of heating structures and their components are the affixed and analytical methods. The names include borrowings from Polish, German, Hungarian, as well as Turkic and Eastern Roman languages.

Keywords: lexeme, names of heating structures, motivation, Boyko dialects.

Важливою складовою традиційної культури етносу є народне житло, а система опалення та відведення диму, на думку дослідника Романа Сілецького, становить одну з його найважливіших типологічних особливостей (Сілецький 2008, 134).

Тому дослідження назв, що репрезентують опалювальні споруди в контексті вивчення будівельної лексики бойківських говірок є актуальним, адже власні польові матеріали підтверджують, що опалювальні споруди як явище матеріальної культури є важливими для повсякденного життя бойків.

Мета пропонованої розвідки – здійснити лексико-семантичний аналіз назв опалювальних споруд та їх частин як сегмента тематичної групи лексики традиційного будівництва в бойківських говірках.

Матеріалом для дослідження слугували власні записи мовлення носіїв бойківських говірок про будівництво житла. Використано також матеріали лексикографічних, лінгвогеографічних та етнографічних праць із Бойківщини.

Опалювальні споруди на Бойківщині пройшли певні етапи еволюції та постійно вдосконалювались: від глинобитної печі до споруд із каменю чи цегли, від курної системи відведення диму до півкурної та споруд зі системою відведення диму понад дах (Радович 2015, 188–191), від споруди, що складалась з єдиної варистої печі для приготування їжі та випікання хліба, до споруд, що мали вже окремі пікні печі та плити для варіння, чи зовсім окремих пристроїв тільки для обігріву (Радович 2015, 198–200).

Досліджуючи лексико-семантичну підгрупу (ЛСП) назв опалювальних споруд в аналізованих говірках, виділяємо загальні назви опалювальних споруд та назви споруд, що мотивовані способом спорудження чи будівельним матеріалом.

Загальними назвами опалюваних споруд є: *n'ich* (Зкц, Тхк, Хтр, Врх, Мшц, Урч, Анг, Н. Стд, Ялв), *пйец* (Анг, Здс, Лбх С., Лмн, Н. Ржн, Скл, Ямц), *пец* (Брк, Всн, Глц Ск., Гсн, Лбн).

Лексема *n'ich* відома загальнонародній мові (СУМ, VI, 551) та має праслов'янські корені (ЕСУМ, IV, 329). У досліджуваних говірках слово реалізує кілька значення, зокрема: 'місце на печі, де спали' (БНП), 'камера для випікання хліба' (БНП).

Розширену семантичну структуру в бойківських говірках також має лексема *пйец*: 'будь-яка опалювальна споруда', 'опалювальна споруда з топкою і димоходом, призначених для обігріву, у яких відсутня камера для випікання хліба та місце для приготування їжі', 'камера для випікання хліба (пікна піч)'. За свідченням етимологів, назва запозичена з польської мови; пор.: п. *piec* 'піч' (ЕСУМ, IV, 366). Слово з ідентичним значенням відоме й іншим говіркам української мови: закарпатським (Дзендзелівський 1958, I, к. 24), лемківським (Пиртей 1986, 284; Горбач, VIII, 615), наддністрянським (Шило 2008, 199; Горбач, V, 69; Бичко 1992, 19), гуцульським (Негрич 2008, 132), західнополіським (Аркушин, II, 43), холмським (Осташ, 373).

Залежно від матеріалу, з якого споруджували піч, та способу будівництва в досліджуваному ареалі фіксуємо назви: ¹*біта n'ich* 'опалювальна споруда, яку роблять шляхом набивання глини' (БНП), *біта піч* 'тс.' (Ндн) (Радович 2015, 320), *n'ец біта з глини* 'тс.' (В. Сшц) (Радович 2015, 320), (Жкт) (Кобільник 1937, 26) *та пйец* 'опалювальна споруда, яку мурують із цегли' (Анг, Здс, Лбх С., Лмн, Н. Ржн, Скл), *пйец'чок* 'тс.' (Сглт), *мур* 'тс.' (Анг), *мур'ова* 'тс.' (Трвк), *мул'урка* 'тс.' (Скл, Грб), *мул'арка* 'тс.' (Крп, С. Мзн), ¹*кафел'на пец* 'тс.' (Врх), ¹*кафел'ній мур* 'тс.' (Анг).

Назви *бита п'іч*, *біта піч*, *п'єц біта з глини* перейшли до пасивного словника говору у зв'язку зі зникненням реалії з їхнього життя; пор.: лем. *битый пец* 'тс.' (Горбач, V, 615).

Лексема *мур* через посередництво польської запозичена з німецької мови (ЕСУМ, III, 535); пор.: *мур* 'висока кам'яна або цегляна стіна навколо чогось' (СУМ, IV, 827). Деривати *мурова*, *мул'ирка*, *мул'арка* коренями сягають, очевидно, теж польського слова *mularz* 'каменярь, майстер мурування' (ЕСУМ III, 533), 'той, що мурує, будує, вживає за матеріал цеглу, камінь, глину, вапно, цемент' (Karłowicz, II, 1066), що пов'язане з свн. *müre* 'стіна, мур' (ЕСУМ III, 533). Релевантною ознакою, на нашу думку, для утворення цих назв є 'кам'яні, цегляні' стіни опалювальних споруд; пор.: гуц. *мульірка* 'будування з цегли або каменю' (Негрич 2008, 117), зх.поліс. *мур* 'мурована з цегли грубка, піч і простінки в хаті' (Аркушин, II, 323).

Складені назви *кафел'ній мур*, *кафел'на пец* вказують на матеріал, який використовують для їхнього облицювання; пор.: *ка́хлі* 'керамічні плиточки для лічування печей, стін будівель і т. ін.' (СУМ, IV, 122).

Зміна способу господарювання та технологічних процесів спричинила появу опалювальних споруд із топкою й димоходом, призначених для обігріву, у яких немає камери для випікання хліба та місця для приготування їжі. На позначення таких споруд у бойківських говірках фіксуємо назви *об'ігр'івач* (Н. Крп), *обогр'івач* (Врх), *огр'івач* (Сглт, Мт, Здс, Урч), *вогр'івач* (Брк, Грз, Лмн, Лбх Т., Мшц, Сглт.), *кафел'ній пец* (Глц Ск.), *кафел'ній п'їец* (Ялн), *кафл'і* (Ялв), *п'їец* (Імн, Клн, Крп, С. Мзн, Урч, Хтр), *п'їецок* (Крк, Н. Ржн, Скл), *сто'їак* (Глц Ск., Лбх Т., Грз), *кал'га* (Всн), *трил'аж* (Грб), *грубка* (Ясн).

Лексема *об'ігр'івач* та однокореневі слова мають прозору мотивацію – вказують на функцію денотата; пор.: *обігрівач* 'пристрій, прилад для обігрівання' (СУМ, V, 502).

Назва *сто'їак*, очевидно, мотивована способом розташування пристрою у вертикальному положенні; пор.: *стояк* 'вертикальний брус, стовп, який служить опорою для чого-небудь, у якійсь споруді', 'пристрій для підтримання та зберігання яких-небудь предметів у стоячому положенні' (СУМ, IX, 741). Лексема має праслов'янські корені (ЕСУМ V, 430); пор.: нддніс. *стояк* 'груба, піч' (Шило 2008, 246), лем. *стояк* 'опора моста або греблі' (Пиртей 1986, 371), біл. діал. *стаяк* 'комин' (Янкова 1982, 340).

Не зовсім ясне походження лексеми *кал'га*. У закарпатських говірках слово *кал'га* відоме зі значенням 'груба, грубка' (Сабадош 2008, 138). У літературній українській мові зафіксована назва *кагла* 'отвір у димоході (до стелі), який затуляють для збереження тепла тощо' (СУМ, IV, 68), яка, за свідченням етимологів, є давнім видозміненим запозиченням з німецької мови; пор.: снн. *kacheloven* 'вид печі із глиняним склепінням і заглибленням, що збільшувало площу нагрівання' (ЕСУМ, II, 337); п. *kahla* 'комин, отвір до комина; отвір в хаті курній' (Karłowicz, II, 202). Можна також пов'язувати назву *кал'га* з угорським словом *kályha* 'піч, пічка' (Гальді 1987, 346; Сабадош 2008, 138).

У бойківських говірках лексема *трил'аж* відома із семантикою 'опалювальна споруда з грубкою і димоходом, що має три кути'. Мотиватором назви, очевидно,

є форма споруди, оскільки має три кути, де в інших спорудах, зазвичай, чотири кути. Загальнонародній мові відоме слово *трельяж*, одне зі значень якого ‘тристулкове дзеркало’ (СУМ, X, 242). Етимологи вважають, що значення ‘тристулкове дзеркало’ у запозиченого з французької мови слова *treillage* ‘альтанка’ виникло на ґрунті російської мови в результаті народноетимологічного переосмислення за аналогією до трикутник, треніжник (ЕСУМ, V, 628).

Лексема *зрубка* є демінутивом від літературної назви *зруба* ‘піч, що служить для опалювання приміщення’ (СУМ, II, 177), яку вважають запозиченням з польської мови (п. *gruba* ‘велика піч; копальня’) (ЕСУМ, I, 602); пор.: зх.поліс. *зрубка* ‘мала піч’ (Горбач, V, 289), сх.под. *зрубка* ‘висока вертикальна піч, що служить для опалювання приміщення’ (Поліщук 2015, 254).

У досліджуваній ЛСП виділяємо лексико-семантичну мікрогрупу (ЛСМ) назв конструктивних частин опалювальних споруд.

Зі значенням ‘камера для випікання хліба (пічна піч)’ фіксуємо назви *n'ich* (БНП), *пекарс'ка n'ich* (Сглт), *пец* (Врх), *пйец* (Ндн, Сщ, Тпц, Тр'є), що в досліджуваних говірках є багатозначними, зокрема репрезентують значення ‘опалювальна споруда (загальне значення)’, пор. лем. *пец* ‘піч, у якій печуть хліб, варять їсти; верх печі, де сплять та вигріваються взимку’ (Турчин 2001, 232).

У бойківських говірках на позначення нижньої площини, дна печі, де горять дрова й випікають хліб найбільш уживані є слова *ватра* (Анг, Бгт, Брк, Бтл, Всн, Грв, Грз, Глц Ск., Жкт, Жпн, Зкц, Здс, Ісі, Імн, Клн, Крк, Крп, Лбх С., Лбх Т., Лмн, Лсц, Мшц, Мт, Н. Ржн, Плв, Пбк, Рлч, Сглт, С. Мзн, Сщ, Тпц, Хтр, Хщв, Хщн, Ябл, Ялв, Ялн), (Ндн, Спс, Тр'є, Тсц) (Радович 2015, 321; Фальковські 1935, 22). Оказіонально фіксуємо також слово *чер'ін'* (Грбн).

Лексема *ватра* ‘вогнище, багаття’ зафіксована в СУМі з приміткою ‘діалектне’ (СУМ, I, 297). Значення слова *ватра* ‘дно печі, на якому печеться хліб’ зафіксоване в інших лексикографічних працях (Грінченко, I, 129; Желехівський, I, 57). Мотивацією для творення слова є, очевидно, вогонь, який розкладають на дні печі. У бойківських говірках слово багатозначне: ‘черинь’; ‘вогонь’; ‘купа розжареного вугілля’; ‘вогнище в полі, лісі’; ‘місце, де горів вогонь’; ‘родовий маєток’ (Онишкевич, I, 86). Не зовсім ясна етимологія слова. Дехто з дослідників вважає його спільнослов'янським, проте висловлюють і думку про запозичення з давньоіранської мови через посередництво турецької чи циганської; також припускають, що слово має румунські корені (ЕСУМ, I, 339). Ареал поширення назви *ватра* ‘дно печі, на якому печеться хліб’ продовжується в інших говірках української мови: наддністрянських (Шило 2008, 67), лемківських (Пиртей 1986, 40), буковинських (СБГ 2005, 48), у говірках Одещини (Бондарь 2010, 36). Карти Загальнокарпатського діалектологічного атласу ілюструють функціонування слова *ватра* із цим значенням також у говорах Польщі, Словаччини, Румунії, Молдови (ЗКДА, I, к. 55).

Назва *чер'ін'* із семантикою ‘дно печі, на якому печеться хліб’ зафіксована у відомих лексикографічних працях (СУМ, XI, 308; Грінченко, IV, 457; Желехівський, II, 1067). За свідченням етимологів, слово має праслов'янські корені (ЕСУМ, VI, 306). У говірках української мови назва *че(у)п'ін'* відома з різними значеннями: гуц. ‘стеля в печі’ (Піпаш 2005, 219), нддніс. ‘місце на печі, де

завичай сидять діти' (Шило 2008, 273), бук. 'багаття, вогнище', 'припічок', 'черинь, дно печі' (СБГ 2005, 48), зх.поліс. 'місце в печі, де горять дрова; найгарячіше місце зверху, де лягали колись спати' (Аркушин, II, 249; Євтушок 1993, к. 58; Горбач, V, 324), пн.добрудж. 'дно печі хлібної' (Горбач, V, 399), сх. поділ. 'нижня площина, дно печі' (Поліщук 2015, 301), холм. 'дно печі' (Осташ 2004, 377).

Значення 'верхнє внутрішнє опукле перекриття печі' у досліджуваних говірках репрезентоване назвами *склеп'н'а* (Крп, Н. Крп, С. Мзн), *склеп'н'е* (В. Сщц, Ндн) (Радович 2015, 321), *склеп'н'а* (Брк), *склеп'л'н'а* (Зкц), *склеп'л'н'а* (Анг), *склеп'л'н'е* (Тр'є) (Радович 2015, с. 321), *склеп'л'н':а* (Грз, Імн), *склеп* (Ялв), (Тсц) (Радович 2015, 321), *п'іднеб'н'а* (Брк, Зкц), *п'іднебин'а* (Плв, Псп, Сглт, Хщв), *п'іднебен'е* (Ксв, Ямц), *п'іднеб'н':а* (Грз, Здс, Крк, Лмн, Мщц, Урч), (Жкн) (Кобільник 1937, 26), *піднебя* (Фальковські 1935, 22), *небо* (Анг, Клн, Н. Стд, Хтр, Хщн).

Лексема *склеп'н'а* та її варіанти перегукуються з літературною назвою; пор.: *склепіння* 'опукле перекриття або покриття, що з'єднує стіни, підпори будівель, споруд, мостів і т. ін.; опукла стеля або взагалі верхнє внутрішнє покриття' (СУМ, IX, 280; Грінченко, IV, 137; Желехівський, II, 874); Слово *склеп* у досліджуваних говірках – реалізує кілька значень: 'сховище для зберігання городини та інших їстівних припасів зі склепінчастим перекриттям', 'сховище для городини ямного типу із плоским перекриттям з лядою без східців та двосхилим дахом', 'приміщення під першим поверхом будинку нижче рівня землі для зберігання городини та інших їстівних припасів'); пор.: *склеп* 'те саме, що склепіння' (СУМ, IX, 279). За свідченням етимологів, назва склепіння походить від запозиченого з польської мови слова *sklep* 'підвал, льох, шинок', яка зводиться до пл. *szklep 'прикриття' (ЕСУМ, V, 274); пор.: зх.поліс. *склепін':а*, *склеп*, *склепован'н'е*, *скл'іпован'н'е* 'тс.' (Євтушок 1993, к. 55; Горбач, V, 319), бук. *склепіння*, *склепіння* 'тс.' (СБГ 2005, 494), сх.поділ. *склеп'н':а* 'тс.' (Поліщук 2015, 336).

Уживання лексеми *п'іднеб'н':а* і її варіантів зі значенням 'верхнє внутрішнє опукле перекриття печі', очевидно, зумовлене метафоричним перенесенням за схожістю форми; пор.: *піднебіння* 'верхня стінка ротової порожнини у людей і хребетних тварин, яка поділяється на передню тверду й задню м'яку частини і має склепінчасту форму' (СУМ, VI, 461; Желехівський, II, 645). Як стверджують етимологи, назва *піднебіння* є похідною від назви *небо* (ЕСУМ, IV, 57).

Функціонування лексеми *небо* зі значенням 'верхнє внутрішнє опукле перекриття печі', очевидно, також зумовлене метафоричним перенесенням за схожістю форми; пор.: *небо* 'видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі купола' (СУМ, V, 249); пор.: рос. *небо* 'верхня стінка порожнини рота, що має склепінчасту форму' (БТС); пор. також: пд.вол. *піднебін'н'е* 'тс.' (Горбач, V, с. 492), зх.поліс. *поднебін':а*, *небо* 'склепіння над черинню печі' (Євтушок 1993, к. 55), сх.поділ. *п'іднеб'н':а* 'тс.' (Поліщук 2015, 313), сх.поліс. *піднеб'н':а* 'тс.' (Дорошенко 1999, к. 91), біл. діал. *неба* 'тс.' (Янкова 1982, 214).

Отвір дугастої форми між припічком і внутрішньою частиною у бойківських говірках номіновано: *чел'усту* (Брк, Здс, Зкц, Лбх С., Лбх Т., Мщц, Ндн, Сглт),

(Фальковські 1935, 22), ^lчел'уст'і (Глц Ск., Крк), ^lчил'ус'м'і (Врх). Назва *челюсті* відома також у літературній мові (СУМ, XI, 291) та засвідчена в лексикографічних працях (Грінченко, IV, 450; Желехівський, II, 1063). Як стверджують етимологи, слово *челюсті* виникло як складний новотвір на праслов'янському ґрунті (> *čelъ від čelo* (укр. *чоло*) та – *ust-* від *usta* (укр. *уста*) (ЕСУМ, VI, 292); пор.: лем. *челюсти* ‘вхід до печі’ (Пиртей 1986, 430), *чел'уст'* ‘півкруглий отвір хлібної печі’ (Горбач, V, 647), нддніс. *челіста, челюста, челюства* ‘челюсть печі’ (Шило 2008, 272), *чел'уста, чел'усти* ‘горішня частина отвору хлібної печі’ (Горбач, V, 96), пд.вол. *чел'ус'ц'і* ‘отвір хлібної печі’ (Горбач, V, 517), зх.поліс. *чел'усті, чел'уст'* ‘т.с.’ (Євтушок 1993, к. 54; Горбач, V, 324), сх.поділ. ^lчел'ус'м'і ‘внутрішнє опукле верхнє покриття над черінню; місце в печі, куди загрибають жар’ (Поліщук 2015, 362).

Значення ‘площина перед челюстями печі під комином’ репрезентована назвами *n'rip'ich* (Здс, Лбх С., Орв, Тхк) *n'rip'ичок* (Анг, Брк., Врх, Всн, Зкц, Імн, Крк, Крп, Мшц, Ндн, Опр, Сглт, Скл, С. Мзн, Тсц, Тр'є, Хтр, Ялв), *pru'n'ичок* (Глц Ск., Грбн, Ісі, Кмк, Лбх Т, Лмн, Мшц, Псп, Рлч, Хщв). Мотивація назви прозора, адже вказує на розміщення окремої частини стосовно печі. Із таким самим значенням слово *пріпичок* зафіксовано в літературній мові (СУМ, VII, 709) та інших лексикографічних працях (Грінченко, III, 432; Желехівський, II, 753).

На позначення ніші між стіною і піччю, де зберігали різні речі чи спали, у досліджуваних говірках виявляємо слова *zan'ичок* (Брк, Глц Ск., Сглт), ^lзан'ичок (Анг, Врх, Крк, Крп, Лбх С., Лмн, Мшц, Ндн, Н. Ржн, С. Мзн, Хтр, Ялв). Мотиватором назви виступає місце розташування реалії стосовно печі. У бойківських говірках слово багатозначне: ‘лавка або нари між стіною і піччю’, ‘лавка під піччю’, ‘заглиблення в печі для посуду зі сіллю’, ‘верхня частина печі за кухонною плитою, де взимку сплять’, ‘місце між ліжком і піччю’ (Онишкевич, I, 280). Лексема *зан'ичок* ‘місце на печі, відгороджене комином, або за піччю’, ‘різної величини заглибина в бічній, задній або передній стіні печі, де зберігають предмети домашнього вжитку, продукти’ (СУМ, III, 261), ‘місце на печі (де лежать)’ (Грінченко, II, 80) є нормативною для української мови; пор.: лем. *запецьок* ‘запичок’; лава за піччю паралельно до пекарської печі’ (Пиртей 1986, 121), нддніс. *zan'ec, zan'ecuk* ‘запичок’ (Шило 2008, 123), гуц. *занічок* ‘лежанка на печі чи біля печі’ (Піпаш 2005, 63), пд.вол. *занічок* ‘поріг, щоб вилізти на пікчу піч’ (Горбач, V, 457), зх.пол. *затик, затич* ‘запичок’ (Горбач, V, 293), біл. діал. *занечок* ‘т.с.’ (Янкова 1982, 127).

Верхню площину печі, де сплять та вигріваються взимку в бойківських говірках номіновано: Номінацією для верхньої площини печі є лексеми *n'ich* (БНП), *лежанка* (Грбн), *лежанка* (Врх), *тон'чан* (Глц Ск.), *пйец* (Ндн).

Назва ^lле(л)жанка має прозору мотивацію. Зі схожими значеннями відома літературній мові: *лежанка* ‘низька піч у вигляді тапчана для лежання’, ‘призначене для лежання, спання підвищення з дерева, глини тощо’ (СУМ, IV, 469). Слово відоме іншим говіркам української мови: зх.поліс. *п'еч-лежанка* ‘місце над піччю, де можна спати, сушити зерно’ (Євтушок 1993, к. 58), говіркам Черкащини – *лижанка* ‘місце на печі, на якому лежать’ (ГЧ 2013, 372), говіркам Одещини – *ліжанка, лежанка* ‘припичок для спання, під яким порожнина сполучена з грубою’ (Мельничук 1958, 84).

Уживання лексеми *тон^лчан* зі значенням ‘верхня площа печі, де сплять та вигріваються взимку’, очевидно, пов’язано зі схожістю функції, яку виконує ця частина споруди, з літературною назвою *танч^н* ‘вид ліжка з дощок без спинок’ (СУМ, X, 37; Грінченко, IV, 246). Етимологи вказують на тюркське походження слова (ЕСУМ, V, 516); пор.: лем. *танчан* ‘тапчан, прича; вид широкого ліжка без спинок; широка лава для снання’ (Пиртей 1986, 382).

Як стверджують етнологи, на початку ХХ ст. на Бойківщині інтенсивно відбувається поділ функцій печі: пікну піч «використовують для випікання хлібних виробів, а для варіння прибудовують грубку з плитою» та в комплексі печі з’являється духовка (Радович 2015, 199). Відповідно у ЛСМ назв конструктивних частин опалювальних споруд виявляємо лексеми *кухн^а* (БНП), *кухн^і* (Скл, Грб), *шпор* (Ялв, Н. Стд), *шпар^гет* (Гсн, Всн, Лбн) із семантикою ‘груба, накрита чавунною плитою для приготування страв’.

Лексема *кухн^а* має прозору мотивацію, вказуючи на функційне призначення реалії пор.: *кухн^а* ‘спеціально пристосоване приміщення з піччю, плитою і т. ін. для готування їжі; набір страв, характер харчування’ (СУМ, IV, 420). На думку етимологів, слово запозичене з польської мови, куди, очевидно, потрапило з німецької; пор.: свн. *küchen* (> нвн. *Küche*) ‘тс.’; пор.: гуц. *кухні* ‘піч для приготування їжі’ (Негрич 2008, 103), лем. *кухн^а* ‘тс’ (Горбач 1993, V, 596), бук. *кухн^а*, *кухн^е* ‘плита; кухня’ (СБГ 2005, 245).

Назви *шпар^гет* та шпор розглядають-як запозичення з німецької мови (ЕСУМ, VI, 458). За твердженням Й. Дзендзелівського, обидва слова є однокореневими та, очевидно, запозичені за посередництвом угорської мови; пор.: слц. діал. *šporhért*, угор. діал. *sparhét*, угор. діал. *spór* ‘тс.’ (Дзендзелівський 1958, к. 25); пор. також: закарп. *шпор* ‘кухонна плита’ (Сабадош 2008, 423), лем. *шпаргет* ‘тс.’ (Пиртей 1986, 347).

Із семантикою ‘залізний ящик, вставлений у печі, щоб зберігати їжу теплою’ фіксуємо лексеми *браї^дура* (Брк, Врх), *браї^тура* (Глц Ск.), *ду^лхоўка* (Глц Ск, Грз, Імн, Лмн, Мшц, Урч), *бра^трура* (Анг, Грв, Грбн, Імн, Крп, С. Мзн, Урч, Ямц), *бра^ндура* (Зкц, Рзч), *бра^тура* (Н. Ржн, Сглт, Скл, Урч, Хтр), *бра^дура* (Бтл, Крк, Лбх Т., Лмн, Рзч), *бра^друра* (Грз, Мшц, Н. Крп), *бра^трура* (Лсц), *бл^лоўдар* (Ялв).

Назва *ду^лхоўка*, на думку етимологів, запозичена з російської мови (ЕСУМ, II, 150); пор.: літ. ‘тс.’ (СУМ, II, 444).

Лексема *бра^трура* та її варіанти, як стверджують етимологи, запозичені з німецької мови за польським посередництвом (п. *bratrura* > нвн. *Brátröhre* ‘піч для розігрівання; маленька піч для піджарювання’) (ЕСУМ, I, 249). Ідентичне значення слово має в інших говірках української мови: ндніс. *брадрўра*, *брайрўра*, *братўра*, *братрўра* (Шило 2008, 58; Горбач 1993, V, 27), гуц. *бра^трура* (Негрич 2008, 28), лем. *брадрура* (Пиртей 1986, 32; Турчин 2011, 31), бук. *бра^трура*, *бра^трула*, *братўра* (СБГ 2005, 38; Горбач 1977, VIII, 142), п. діал. *bratrula* (Nowak 2015, 191; SGP, I, 475).

Назва *бл^лоўдар*, припускаємо, може бути запозичена з німецької мови через угорське посередництво; пор.: закарп. *блўдер* ‘духовка в кухонній плиті’ (Сабадош 2008, 27), угор. діал. *blouder* ‘тс’, нім. діал. *Brouder* ‘тс.’. Слово *брóдер* ‘духовка’ відоме й у гуцульських говірках (Піпаш 2005, 17).

На позначення місця, куди випадає попіл під кухню, грубою в досліджуваних говірках виявляємо лексеми *поп'іл'ник* (Брк, Бтл, Врх, Псп, Сглт, Ясн), *поп'іу'ник* (Псп), *поп'іл'ник* (Лмн), *поне('і)л'арка* (Грз, Грб, Мшц), *поне('і)л'анка* (Всн, Лсц), *поп'іл'ниц'а* (Зкц), *поп'іл'ничка* (Анг, Жкт, Імн, Крк, Н. Крк), *п'ічка* (Здс, Імн, Скл, Урч, Хтр), *п'іч'ниц'а* (Зкц), *пе'цоўка* (Ялв), *коўбашка* (Глц С.), *спу'зарка* (Крп, С. Мзн).

Похідні утворення від слова попіл на позначення місця, куди випадає попіл під кухню, грубою мають праслов'янські корені (ЕСУМ, IV, 517) та відомі іншим говірковим ареалам української мови: лем. *попел'ник* 'піддувало, місце для попелу під решіткою грубки' (Турчин 2011, 251; Пиртей 1986, 305), нддніс. *попільнік* 'піддувало, куди через решітку сиплеться попіл' (Шило 2008, 213), пд.бук. *попіль'ничка* 'грубка на попіл' (Горбач, VIII, 203). Демінутиви *п'ічка*, *п'іч'ниц'а* та *пе'цоўка*, очевидно, утворені шляхом метонімічного перенесення із цілого на його частину (*п'іч*, *пец* – опалювальна споруда).

Затемнену мотивацію має назва *коўбашка*. Можливо, пов'язана з літературною назвою *ковб'аня* 'глибока вибоїна, звичайно на дорозі, переважно з водою, болотом; глибоке місце, яма в річці, озері тощо' (СУМ, IV, 202; Грінченко, II, 260) чи *кóвбця* 'отвір у передній частині селянської печі' (СУМ, IV, 203). Етимологи розглядають слово як складне утворення від псл. *kolo* 'колесо' або псл. *kol-* 'колоти, бити' та псл. *banja* 'копальня; яма, заглибина' (ЕСУМ, II, 480); пор.: нддніс. *кóвбця* 'заглибина під припічком: місце в комині, де копять ковбаси' (Шило 2008, 145), гуц. *ковб'ан'и* 'яма, заповнена водою' (Піпаш 2005, 80), сх.под. *коўбашка* 'заглиблення в задній стіні печі, куди ставлять ногу, щоб легше було вилазити на піч' (Полішук 2015, 281), говірки Одещини – *кóвбця*, *кóвбичка* 'запічок' (Бондарь 2010, 101).

Мотивацію назви *спу'зарка*, очевидно, теж є продукт згорання дров. У СУМі із ремаркою "діалектне" зафіксовано назву *спуз* 'попіл, присок' та *спуз'ар* 'пастух, в обов'язки якого входить підтримувати вогонь, заготовляти дрова, носити воду' (СУМ, IX, с. 611). У бойківських говірках також виявлено *спу'за*, *спу'дза* 'попіл; попіл із вогнем; попіл зі сажею' (Онишкевич, II, 246). За твердженням етимологів, слово *спу'за* запозичено зі східнороманських мов (рум. *spúzá* 'гарячий попіл з жаром; попіл', молд. *спу'зэ* 'тс.' (ЕСУМ, V, 386); пор.: гуц. *спу'за* 'порох, пил', *спуз'арь* 'палиця для перегортання жару' (Негрич 2008, 162; Піпаш 2005, 182), бук. *спу'за* 'попіл зі соломи, паперу, різного бадилля, який легко піднімається вгору, а потім осідає; сажа', *спуз'ар* 'пастух, в обов'язки якого входить підтримувати вогонь, заготовляти дрова, носити воду' (СБГ 2005, 516).

Репрезентантами значення 'металева решітка під грубою чи кухонною плитою, через які випадає жар та попіл' виступають назви *руш'та* (Анг, Брк, Глц Ск, Грб, Здс, Зкц, Н. Крп, Скл, Хтр, Ямц), *руш'та* (Крп, С. Мзн), *рош'та* (Всн), *р'ратка* (Грз), *р'раткы* (Мшц), *ре'ш'ітка* (Ялв).

Лексема *руш'та*, як стверджують етимологи, запозичена з польської мови (п. *ruszt*, *roszt* 'грати, решітка', що походить від нім. *Rost* 'грати; колосники') (ЕСУМ, V, 151). Із цим значенням слово поширене в інших говірках: гуцульських (Негрич 2008, 154), лемківських (Пиртей 1986, 347), буковинських (СБГ 2005, 472).

Отже, аналіз ЛСП назв опалювальних споруд та їх частин у бойківських говірках засвідчив варіантність на фонетичному: (п(й)ец, мул'у(а)рка, би(і)та п'іч, об'і(о)гр'івач, (в)огр'івач, склеп'л'ін'а(е), склеп'л'ін'(:)а, п'іднеб'і(у,е)н'(:)а, ч(е(у)р'ін', ч(е(у)л'усту(ї), браїд(т)ура, брат(д,т)рура, бран'дура, бра'т(д)ура); акцентуаційному – (п(п)іл'ник, л'е'жанка, склеп'л'ін'а), словотвірному (склеп – склеп'іння; небо – п'іднеб'ін:а; п'рип'іч – п'рип'ічок; п(п)іл'ниці'а – п(п)іл'ничка; п(п)е(ї)л'анка – п(п)е(ї)л'арка; п'ічка – п'ічниця'а); граматичному – (кафел'ний пец – кафел'на пец, г'ратка – г'раткы) рівнях.

Типовими мотиваційним ознаками для аналізованої ЛСП є назви будівельного матеріалу, з якого їх споруджують, спосіб розташування власне споруди чи конструктивної частини стосовно основної, залишковий продукт, який зберігається в цьому місці.

Найпродуктивніші способи деривації назв такі: афіксальний (суфіксальний – **-к-** (мул'у(а)рка, л'е'жанка, з'рубка, коубашка, п(п)іл'арка, п(п)іл'анка, спузарка, п'ічка, пе'цоука), **-ін:-** (склеп'ін:а, п'іднеб'ін:а), **-ниц'-** (п(п)іл'ниця'а, п'ічниця'а), префіксально-суфіксальним (з'анічок, п'рип'ічок), аналітична номінація (пекарс'ка п'іч, бита п'іч, біта піч, пйец біта з глини, кафел'ний пец кафел'ний пйец, кафел'ний мур), запозичення з інших мов (польської – пйец, брат'рура, склеп, угорської – шпор, шпар'тет, бловдар', німецької – мур, кагла, російської – трил'аж).

Список обстежених населених пунктів і їхніх скорочень

БНП – Більшість населених пунктів; Анг – Ангелівка, Долинський р-н, Івано-Франківська обл.; Бгт – Багнувате, Турківський р-н; Брк – Боберка, Турківський р-н, Львівська обл.; Бтл – Бітля, Турківський р-н, Львівська обл.; В. Сшц. – Велика Сушиця, Старосамбірський р-н, Львівська обл.; Всн – Волосянка, Великоберезнянський р-н, Закарпатська обл.; Врх – Верхне, Турківський р-н, Львівська обл.; Глц Ск. – Головецько, Сколівський р-н, Львівська обл.; Грб – Грабів, Рожнятівський р-н, Івано-Франківська обл.; Грбн – Гребенів, Сколівський р-н, Львівська обл.; Грз – Грозьова, Старосамбірський р-н, Львівська обл.; Гсн – Гусний, Великоберезнянський р-н, Закарпатська обл.; Жкт – Жукотин, Турківський р-н, Львівська обл.; Жпн – Жупани, Сколівський р-н, Львівська обл.; Зкц – Закіпці, Турківський р-н, Львівська обл.; Зде – Задільське, Сколівський р-н, Львівська обл.; Ісаї – Ісаї, Турківський р-н, Львівська обл.; Імн – Ілемня, Рожнятівський р-н, Івано-Франківська обл.; Клн – Кальне, Сколівський р-н, Львівська обл.; Кмк – Комарники, Турківський р-н, Львівська обл.; Крк – Кривка, Турківський р-н, Львівська обл.; Крп – Кропивник, Долинський р-н, Івано-Франківська обл.; Ксв – Коростів, Сколівський р-н, Львівська обл.; Лбн – Лубня, Великоберезнянський р-н, Закарпатська обл.; Лз – Лази, Воловецький р-н, Закарпатська обл.; Лмн – Лімна, Турківський р-н, Львівська обл.; Лбх С. – Либохора, Турківський р-н, Львівська обл.; Лбх Т. – Либохора, Турківський р-н, Львівська обл.; Лсц – Лосинець, Турківський р-н, Львівська обл.; Мт – Мита, Сколівський р-н, Львівська обл.;

Мшц – Мшанець, Старосамбірський р-н; Ндн – Недільна, Старосамбірський р-н, Львівська обл.; Н. Крп – Новий Кропивник, Дрогобицький р-н, Львівська обл.; Н. Ржн – Нижня Рожанка, Сколівський р-н, Львівська обл.; Н. Стд – Нижній Студений, Міжгірський р-н, Закарпатська обл.; Орв – Орів, Сколівський р-н, Львівська обл.; Пбк – Побук, Сколівський р-н, Львівська обл.; Плв – Плав'є, Сколівський р-н, Львівська обл.; Псп – Присліп, Турківський р-н, Львівська обл.; Рлч – Розлуч, Турківський р-н, Львівська обл.; Сглт – Сигловате, Турківський р-н, Львівська обл.; Скл – Сукіль, Долинський р-н, Івано-Франківська обл.; С. Мзн – Старий Мізунь, Долинський р-н, Івано-Франківська обл., Спс – Спас, Старосамбірський р-н, Львівська обл.; Сшц – Сушиця, Старосамбірський р-н, Львівська обл.; Тпл – Топольниця, Старосамбірський р-н; Трвк – Тернавка, Сколівський р-н, Львівська обл.; Тр'є – Тур'є, Старосамбірський р-н, Львівська обл.; Тсц – Тисовиця, Старосамбірський р-н, Львівська обл.; Тхк – Тухолька, Сколівський р-н, Львівська обл.; Урч – Урич, Сколівський р-н, Львівська обл.; Хщв – Хашів, Турківський р-н, Львівська обл.; Хщн – Хашованя, Сколівський р-н, Львівська обл.; Хтр – Хітар, Сколівський р-н, Львівська обл.; Ябл – Яблунів, Турківський р-н, Львівська обл.; Ялв – Ялове, Воловецький р-н, Закарпатська обл.; Ялн – Ялинкувате, Сколівський р-н, Львівська обл.; Ямц – Ямельниця, Сколівський р-н, Львівська обл.; Ясн – Ясень, Рожнятівський р-н, Івано-Франківська обл.

Література

- Аркушин Г.Л. [Arkushyn, H.L.] (2000), *Словник західнополіських говірок*, [Slovník zakhidnopoliskykh hovirok, т. 1–2, Луцьк.
- Бичко З.М. [Bychko Z. M.] (1992), *Словник діалектної лексики села Грабовець Стрийського р-ну Львівської обл. Матеріали до вивчення курсу «Українська діалектологія»* [Slovník dialektnoi leksyky sela Hrabovets Stryiskoho rayonu Lvivskoi oblasti. Materialy do vyvchenia kursu «Ukrainska dialektolohia»], Львів.
- Бондарь О.І. [Bondar O.I.] (ред.) (2010), *Словник українських говірок Одещини*, [Slovník ukraínskykh hovoriv Odeshchynu], Одеса.
- БТС, *Большой толковый словарь русского языка* [Bolshoi tolkovyi slovar ruskogo yazyka] (1998), гл. ред. С.А. Кузнецов [S.A. Kuznetsov], публикуется в авторской редакции 2014 года, <http://gramota.ru/slovari/info/bts>.
- Гальді, *Венгерско-русский словарь* [Vengersko-ruskyi slovar], общ. ред. Л. Гальді (L. Haldi), Москва, Будапешт 1987.
- Грінченко (1907–1909), *Словарь української мови* [Slovar ukraínskoi movy], упоряд. з доданням власного матеріалу Б. Грінченко, [B. Hrinchenko.), т. 1–4, Київ.
- Горбач О. [Horbach O.] (1977), *Зібрані статті* [Zibrani statti], т. VIII: *Історія мови. Діалектологія. Лексикологія* [Istoriia movy. Dialektolohiia. Leksykolohiia], Мюнхен.
- Горбач О. [Horbach O.] (1993), *Зібрані статті* [Zibrani statti], т. V: *Діалектологія* [Dialektolohiia], Мюнхен.
- ГЧ, *Говірки Черкащини. Збірник діалектних текстів* [Hovirky Cherkashchynu. Zbirnyk dialektnykh tekstiv], упорядн. Г.І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран [H.I. Martynova, T.V. Shcherbyna, A.A. Taran), Черкаси 2013.

- Дзензелівський Й.О. [Dzendzelovskiy Y.O.] (1958–1993), *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР: Лексика [Linhvistychnyi atlas ukrainskykh narodnykh hovoriv Zakarpatskoi oblasti URSR: Leksyka]*, ч. I, Ужгород.
- Дорошенко Л.І. [Doroshenko, L.I.] (1999), *Ареалогія будівельної лексики східнополіського діалекту: дис. ... канд. філол. наук [Arealohiia budivelnoi leksyky skhidnopoliskoho dialektu: Avtoref. dys. ... kand. filol. nauk]*: 10.02.01, Київ.
- ЕСУМ, *Етимологічний словник української мови [Etymologichnyi slovnyk ukrainskoi movy]*, т. 1–6, Київ 1982–2012.
- Євтушок О.М. [Yevtushok, O.M.] (1993), *Атлас будівельної лексики Західного Полісся [Atlas budivelnoi leksyky Zakhidnoho Polissia]*, Рівне.
- Желехівський Є., Недільський С. [Zhelehivsky E., Nedilsky S.] (1886), *Малоруско-німецький словар [Malorusko-nimetskyi slovar]*, т. 1–2, Львів.
- ЗКДА, *Общезакарпатский диалектологический атлас [Obshchekarpatskyi dialektolohycheskyi atlas]*, вып. 1, Кишенев 1989.
- Кобільник В. [Kobilnik, V.] (1937), *Матеріальна культура села Жукотин Турчанського повіту [Materialna kultura sela Zhukotyn Turchanskooho povitu]*, «Літопис Бойківщини», вип. 7, с. 15–37.
- Мельничук О.С. [Melnychuk O. S.] (1958), *Словник специфічної лексики говірки села Писарівка (Кодимський р-н, Одеська обл.) [Slovnyk spetsyficzhnoi leksyky hovirky sela Pysarivka (Kodymskyi r-n, Odeska obl.)]*, «Лексикографічний бюлетень», вип. 6, с. 67–98.
- Негрич М. [Negrych M.] (2008), *Скарби гуцульського говору: Березові [Skarby hutsulskoho hovoru: Berezovii]*, відп. ред. Н. Хобзей [N. Khobzey], Львів.
- Онишкевич М.Й. [Onyshkevych M.I.] (1984), *Словник бойківських говірок [Slovnyk boikivskykh hovirok]*, т. 1–2, Київ.
- Осташ Н. [Ostash N.] (2004), *Словник діалектної лексики переселенців із Холмицини [Slovnyk dialektnoyi leksyky pereselentsiv iz Kholmshchynu]*, [в:] *Діалектологічні студії [Dialektologichni studii]*, 4: *Школи, постаті, проблеми [Shkoli, postati, problemy]*, відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей [P. Hrysenko, N. Khobzey], Львів, с. 355–378.
- Піпаш Ю.О., Галас Б.К. [Pipash Y. O., Galas B.K.] (2005), *Матеріали до словника гуцульських говорів (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) [Materialy do slovnyka hutsulskykh hovoriv (Kosivska Poliana i Rosishka Rakhivskoho raionu Zakarpatskoi oblasti)]*, Ужгород.
- Пиртей П.С. [Pyrtei, P. S.] (2004), *Короткий словник лемківських говірок [Korotkyi slovnyk lemkiivskykh hovirok]*, Івано-Франківськ.
- Поліщук Л.Б. [Polishchuk, L. B.] (2015), *Структурна організація та географія назв традиційного будівництва в східноподільських говірках: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. [Strukturna orhanizatsiia ta heohrafiia nazv tradytsiinooho budivnytstva v skhidnopolidskykh hovirkakh: dis. ... kand. filol. nauk]*, 10.02.01, «Українська мова».
- Радович Р. [Radovich R.] (2015), *Народна архітектура Старосамбірщини XIX – першої половини XX ст. (Житлово-господарський комплекс) [Narodna arkhitektura Starosambirshchynu XIX – pershoi polovyny XX st. [Zhytlovo-hospodars'kyu kompleksy]]*, Київ.
- Сабадош І.В. [Sabadosh I.V.] (2008), *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району [Slovnyk zakarpatskoi hovirky sela Sokyryntsiia Khustskoho raionu]*, Ужгород.

- СБГ, *Словник буковинських говірок* [*Slovník bukovynských hovirok*], заг. ред. Н.В. Гуйванюк [N.V. Huvanyuk], Чернівці 2005.
- Сілецький Р. [Siletskyi R.] (2008), *Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся (конструктивно-функціональний та світоглядний аспекти)* [*Opaliuvalni prystroi narodnoho zhytla Seredn'oho Polissia (konstruktivno-funtsionalni ta svitohliadyi aspekty)*], «Вісник Львівського університету: серія історична», вип. 43, с. 134–183.
- СУМ, *Словник української мови* [*Slovník ukraínskoi movy*], т. 1–11, Київ 1970–1980.
- Турчин Є. [Turchyn Ye.] (2011), *Словник села Тулич на Лемківщині* [*Slovník sela Tylych na Lemkivshchyni*], Львів.
- Фальковські Я. [Falkovski Ya.] (1935), *Село Волосате, Лиського повіта* [*Selo Volosate, Lis'koho povita*], «Літопис Бойківщини», с. 14–28.
- Шило Г. [Shylo, H.] (2008), *Наддністрянський регіональний словник* [*Naddnistrianskyi regionalnyi slovník*], Львів.
- Янкova Т.С. [Yankova T. S.] (1982), *Диялектни слоўнік Лоеўиччыны* [*Dyialektny slovník Loievshchynu*], Мінск.
- Karłowicz J., Kryński A.A., Niedźwiedzki W. (1900–1927), *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, Warszawa.
- Nowak K. (2015), *Śląskie słownictwo gwarowe dotyczące domów mieszkalnych, zabudowań gospodarczych oraz ich wyposażenia*, [в:] *Studia Śląskie*, t. LXXVII, Opole, s. 185–200.
- SGP, *Słownik gwar polskich*, pod kier. M. Karasia, J. Reichana, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979–2004.

Ганна Дидик-Меуш

Інститут українознавства ім.І. Крип'якевича

Національної Академії Наук України

ORCID: 0000-0001-7384-5782; e-mail: hannydyk@ukr.net

Сполучуваність у межах ад'єктивно-субстантивного комплексу: матеріали пам'яток XVI–XVIII ст. і записи автора із Наддністрянщини

Реферат: Стаття присвячена аналізу ад'єктивно-субстантивних словосполучень перехідного типу в українських текстах XVI–XVIII століть. На шкалі комбінаторної семантики ці словосполучення розміщуються між вільними словосполученнями та ідіомами. Обов'язково слід вивчити ACC перехідного типу. Під час опису системних зв'язків у мові важливо визначити не лише стабільність системи, чіткість та ясність системи, а також суперечності, невідповідності та неоднозначності явищ.

Складені ACC можна розділити на дві групи: композиційні та декомпозиційні. Композиційну групу можна далі поділити на композиційно вільні vs мовно невільні словосполучення та на композиційно невільні vs мовно вільні словосполучення. Останні поділяються на номінаційні, етикетні, кліше, традиційні епітети та стереотипні.

Ключові слова: пам'ятки української мови, ад'єктив-атрибутив, ад'єктивно-субстантивні словосполучення, ад'єктивно-субстантивні словосполучення перехідного типу, номінація.

Abstract: Compatibility within the adjective-substantive complex: materials on the monuments of the 16th-18th centuries and the author's notes (Naddnistryanshyna). The article is devoted to an analysis of adjective-substantive transition-type phrases in Ukrainian texts from the 16th-18th centuries. On a scale of combinatorial semantics, these phrases are positioned between free phrases and idioms. It is imperative to study the transitional type of ACCs. In the course of describing system connections in a language, it is of importance to identify not only a system's stability clarity but also its contradictions, inconsistencies and ambiguities.

Composite ACCs can be divided into two groups: compositional and de-compositional. The compositional group can be further divided into compositionally free vs. lingual non-free and compositionally non-free vs. lingual free.

The latter are divided into nominations, etiquette, clichés, traditional and stereotypical epithets.

Keywords: relic text in the Ukrainian language, attributive adjective, adjectival-substantive complexes, adjective-substantive transition-type phrases, nomination.

Корпус ад'єктивно-субстантивних словосполучень (далі – ACC), який вдалося експерувати з пам'яток української мови XVI–XVIII ст., становить майже 40.000 одиниць. Лексична сполучуваність одиниць, об'єднаних в однакових, на перший погляд, конструкціях, спричинює різні семантичні явища. Результати залежать не стільки від лексичних значень компонентів ACC, скільки від концептуальної

взаємодії та від взаємовпливу елементів конструкції. Тож важливий елемент дослідження становить шкала комбінаторної (композиційної) семантики¹ перехідних (проміжних) типів АСС, побудована на підставі комбінаторно-когнітивного (композиційно-когнітивного) принципу інтеграції “смислів” (Юдина 2006, 26) – залежно від ступеня вивідності / невивідності комбінаторної (композиційної) семантики із суми значень компонентів АСС (див. Схема 1).

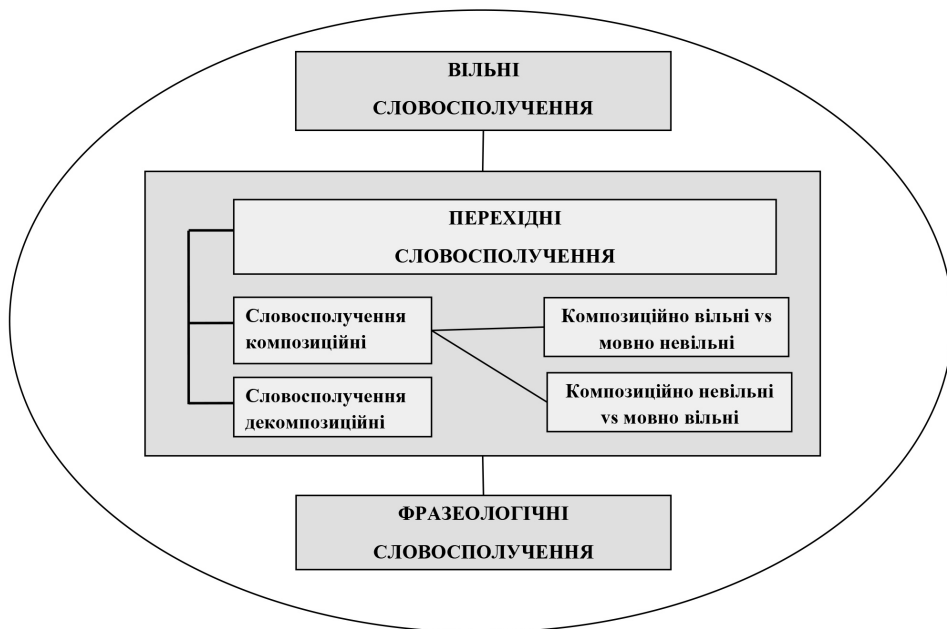

Схема 1. Шкала комбінаторної (композиційної) семантики ад’єктивно-субстантивних словосполучень

У системі АСС опозиційні типи словосполучень не ізольовані, між ними існує зона перехідності (синкретизму). Синтаксично цілісні АСС – синкретичні конструкції, що взаємодіють із семантично невірними (стійкими) АСС та синтаксично вільними АСС. Мовний матеріал із текстів XVI–XVIII ст. дає змогу виокремити групи синтаксично цілісних конструкцій і встановити їхнє розташування стосовно інших АСС. Вивчати АСС перехідного типу необхідно, тому що під час опису системних зв’язків у мові важливо виявляти не тільки стабільність, стійкість та чіткість цієї системи, а й суперечності, змінність та неоднозначність явищ у її межах.

¹ Такий аналітизм виражений за допомогою атрибутивних відношень у композитах (напр., англ. *topquality*, *holiday-makers*, нім. *Kindergarten*, *Blitzkrieg*).

Отож на одному кінці шкали комбінаторної семантики розміщені вільні (відтворювані) АСС, до прикладу: *дерев'яное начинье* (серед. XVII ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷), *весняна вода* (1700 КТ), *великий камень* (XVII ст. КТ 220⁶), *галузитое дерево* (XVII ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *велезубный левь* (1592 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *истлгние верхоземное* (XVIII ст. КТ 64), *яроватое мьстце* (XVIII ст. КТ), *колода ясеноя* (1670 КТ); *сорочка фалендишоя* (XVII ст. КТ), *скура велблюдова* (XVIII ст. КТ) та ін.

На протилежному кінці шкали комбінаторної семантики – повністю ідіоматичні одиниці, традиційно кваліфіковані як фразеологічні: *пъромь березовымь [вытисувати]* (XVIII ст. КТ); *холера ясна [взяла]* (XVII ст. КТ); *на сыромь корени [збудувати]* (МСТ I, 380) та ін.

Як було зазначено вище, дослідження АСС стосуються переважно двох основних і чітко протиставлених груп словосполучень – вільних (відтворюваних) і невільних (стійких). Проте, як доводить зібраний матеріал і корпус АСС, вибраних із текстів українських пам'яток XVI–XVIII ст., складність опису АСС у тому, що більшість таких виразів розташована в перехідній (проміжній) зоні – між повністю вільними і повністю зв'язаними словосполученнями. Складність опису таких перехідних / напіввільних АСС, статус яких не визначений і дотепер, полягає в тому, що вони не вкладаються в рамки традиційної класифікації. А тому необхідно враховувати і суто мовні, і позамовні чинники утворення та вживання АСС, зокрема лінгвокогнітивні особливості АСС (термін *лінгвістичний* стосується відомостей про мову, а термін *когнітивний* – уявлень людини про світ). Адже щоб та сама із точки зору мови номінаційна конструкція була правильно відчитана, необхідні особливі механізми стратегії такого прочитання.

АСС перехідного типу активно досліджують західні мовознавці. До прикладу, основні тези концепції М. Бенсона, Е. Бенсон і Р. Ілсона такі: а) будь-яка мова має стійкі неідіоматичні фрази і конструкції; б) граматичне словосполучення – це колігація, тобто фраза із доміантного слова (іменник, дієслово, прикметник) та прийменника чи граматичної структури (наприклад, інфінітив); в) лексичне словосполучення – це колокація, яка складається виключно зі слів самостійних частин мови (BBI-CDE 1990)². АСС перехідного типу вже були предметом вивчення у славістиці, проте переважно на основі словосполучень “дієслово + (абстрактний) іменник” (детально див. Теля 1976), які, хоч і є аналітичними, все ж залишаються легко подільними, що й дало підстави кваліфікувати їх як одиниці перехідного (проміжного) типу.

Такий же перехідний статус мають і АСС: з одного боку, це підрядні і легко подільні словосполучення, з іншого – вони тяжіють до аналітизму, що, на думку лінгвістів, можна пояснити історично, тобто у зв'язку з виникненням субстантива

² Важливість словосполучень перехідного типу спонукала лексикографів до укладання спеціальних словників колокацій (сполучуваності), із-поміж них: Benson M. *The BBI Combinatory Dictionary of English*. Москва, 1990; Sinclair J. Collins *COBUILD English collocations on CD-ROM*: Harper Collins, 1995; *LTP Dictionary of Selected Collocations*. LTP, 1998; *Oxford Collocations Dictionary*. OUP, 2002; *Macmillan Collocations Dictionary*, Macmillan, 2010; Бенсон М., Бенсон Э. *Русско-английский словарь галогальных словосочетаний*. Москва, 1995; Борисова Е. Г. *Слово в тексте. Словарь колокаций (устойчивых словосочетаний) русского языка с англо-русским словарем ключевых слов*. Москва, 1995.

й ад'єктива від одного синкретичного (дифузного, синтезованого) імені³. Ось чому, до прикладу, такі АСС перехідного типу визначають як мовні стереотипи (Семашко 2011).

Чималий пласт проміжних одиниць із різним ступенем “несвободи” не має, однак, усталеної терміноназви: *лексикалізоване словосполучення, стійке словосполучення* (Чікало 1994); *складне найменування, словосполучення, комплексне найменування, номінативне словосполучення, стійке словосполучення* (Войтів 1997); *цілісне словосполучення* (Балко 2004); *аналітичні номени, синтагми, синтаксичні конструкції спеціального значення* (Крехно 2005) та ін. Диференційні ознаки стійких АСС: а) відтворюваність; б) цілісність номінації за умови семантичної роздільності компонентів; в) семантична членованість, яка відповідає двочленній природі денотата; г) наявність у їхньому складі компонента, що має різний ступінь ідіоматизації – від повної несумісності зі словниковим значенням того самого слова до наявності потенційних сем у значенні компонентів. Інтегральні ознаки стійких АСС: а) обмеження сполучуваності компонентів аж до одиначної сполучуваності; б) семантика пов'язана з родо-видовими відношеннями; в) номінаційна цілісність зумовлена участю компонентів у створенні класифікаційної характеристики предмета; г) ознака, виражена прикметником, не існує самостійно, не є об'єктивною, тому що її відкрила й усвідомила людина [Тимофеева 1971].

АСС перехідного типу поділяють на композиційні та деконпозиційні АСС на підставі сучасного мовного матеріалу. Спробуємо використати доступний історичний лексичний матеріал саме для такого аналізу і виявити особливості поведінки АСС перехідного типу в українській мові XVI–XVIII ст., зокрема композиційних АСС.

У межах композиційних АСС можна виділити дві групи: 1) *композиційно вільні vs мовно невільні*; 2) *композиційно невільні vs мовно вільні*.

I. Композиційно вільні vs мовно невільні АСС

Композиційно вільні vs мовно невільні (або *референтно-обмежені*) АСС, як стверджує Н. Юдіна, детально вивчені в лінгвістиці, їх виявлено на матеріалі різних мов, детально описано в порівняльно-зіставному аспекті, і вони, як правило, лексикографічно зафіксовані. За матеріалами пам'яток можна до цієї групи зарахувати, зокрема, АСС *конь булань* (1567 КТ) // *кляча буланая* (1650 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *шабля булатная* (1572 КСУМ¹⁶⁻¹⁷) // *карвашь булатный* (1581 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *волося шедивый* (тільки в: $\diamond$ *до шедивого волоса* ‘до старості’ [1689 КТ]) та ін.

Із погляду композиційної семантики такі АСС не становлять особливого зацікавлення, адже характеризують наявність чітко закріпленої сполучуваності конкретних іменників із прикметниками конкретної мови (пор.: рос. *карие глаза, каштановые волосы, серые глаза, седые волосы* та ін. [Юдіна 2006, 27]), і, отже,

³ Такий аналітизм виражений за допомогою атрибутивних відношень у композитах (напр., англ. *topquality, holiday-makers*, нім. *Kindergarten, Blitzkrieg*).

в їх основі лежить знання конкретної мови та вільне володіння нею, про що може свідчити, наприклад, “Словник ентокультурних колокацій” О. Архипової, поданий у додатку до її дисертаційного дослідження (Архипова 2016, 192–250).

За нашим спостереженням, це все-таки вільні словосполучення – із погляду комбінаторики, а другу частину їх терміна назви – мовно невірні – варто уточнити, адже дослідники мають на увазі належність АСС до певної мови, а не до мови загалом.

II. Композиційно невірні vs мовно вільні АСС

Принципово іншими є одиниці другого типу – *композиційно невірні vs мовно вільні*, специфіка “неволи” яких визначаються знанням людини про світ. На підставі корпусу АСС, сформованого за текстами пам'яток XVI–XVIII ст., можна стверджувати, що *композиційно невірні vs мовно вільні АСС* (за Н. Юдіною, це атрибутивно-субстантивні комплекси) поділяються на номінаційні АСС, етикетні АСС, клішовані АСС, традиційно-епітетні АСС та стереотипні АСС. Нижче подано характеристику тільки номінаційних АСС.

Номінаційні АСС формують найчисельнішу групу в межах *композиційно невірних vs мовно вільних АСС* і функціують як спеціальні назви різних галузей життя та діяльності українського суспільства XVI–XVIII ст. Тексти пам'яток дають змогу виокремити кілька найбільших груп номінаційних АСС.

1. Юридичні назви. Такі АСС об'єднані антонімічно-синонімічними та гіперо-гіпонімічними зв'язками і сформувалися навколо таких стрижневих компонентів:

1.1. Субстантивний компонент *судь* ‘судовий орган’: *судь асесорський* ‘державний суд, який розглядав справи стосовно королівських міст’, *судь головний трибунальський* ‘коронний трибунал, сесії (каденції) якого, що навесні і влітку відбувалися в Любліні, були апеляційною інстанцією стосовно рішень гродських, земських і підкоморських судів Малої Польщі та українських земель у складі Речі Посполитої’, *судь задворний* ‘суд особистої королівської юрисдикції’, *судь земський* ‘виборний шляхетський суд воеводств у цивільних справах’, *судь каптуровий* ‘суд, який під час безкоролів'я діяв на території воеводств і заміняв суди інших інстанцій’, *судь кгородський* ‘суд королівських намісників (старост) у кримінальних справах’, *судь підкоморський* ‘суд підкоморія, який розглядав суперечки щодо маєткових меж’, *судь сеймовий* ‘найвищий королівський суд, що діяв під час сейму – у перервах між його засіданнями’ та ін. (СлДБВ 1064).

1.2. Субстантивний компонент *лист* ‘королівський привілей, королівське розпорядження’ (СлДБВ 1050): *лист веновний* ‘лист стосовно віновного зобов'язання’, *лист вечистий* ‘лист про дарування маєтку у вічне володіння’, *лист визнанний* ‘лист з підтвердженням конкретної юридичної дії, вчиненої експонентом або його попередником’, *лист даровний* ‘лист про дарування маєтку’, *лист делчий* ‘лист щодо поділу маєтку’, *лист завартий* // *лист зашитий* ‘закритий лист із розпорядженням чи повідомленням’, *лист записний* ‘лист про дарування чи уступку маєтку’ (пор.: *лист записний* “духовное завещание”, “обязательство” –

МСТ I, 281), *листъ заставный* ‘лист про надання маєтку в заставу’, *листъ навоминальный / листъ упоминальный* ‘лист, який нагадує про виконання обов’язку чи зобов’язання’, *листъ обвесный* ‘лист про сповіщення чогось’ (*листъ авизориальный* ‘тс.’ – СлДМВН 305), *листъ отворотный* ‘відстрочувальний лист’, *листъ отказный* ‘лист про відмовлення володіти маєтком на користь іншої особи’, *листъ позовный* ‘лист, що містить позов’, *листъ протестацынный* ‘лист, що містить протестацію’, *листъ увяжчий* ‘лист, що фіксує офіційне введення у володіння маєтком’ (СлДМВН 305) та ін.

1.3. Субстантивний компонент *рокъ* (*рочокъ, терминъ*) ‘термін судових засідань, судова сесія’ (СлККПС 329); *рокъ завитый* ‘остаточний судовий термін, що не підлягає відстроченню’, *рокъ препелзлый* ‘судове засідання, яке не відбулося’, *роки земские* ‘судові сесії земського суду, які тривали протягом двох тижнів у визначений термін, а саме: *михаиловские* – після 29 вересня, *светотроицкие* – після Трійці; *трикролские* – після 6 січня’, *роки подкоморские* ‘судові сесії підкоморського суду’, *рочки кгородские* (СлККПС 329) та ін.

2. Географічні назви. Значна частина їх увійшла до словника “Українські краєвиди XVI–XVIII ст.” (УК¹⁶⁻¹⁸) у статусі номінаційних АСС: *мовсій взаль таблицу закону з горы синайской* (поч. XVII ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Tamare (...) въ заперту горы Имаусть и Кавказгъйскихъ скальгъ (...)* *мешкали* (1672 КТ) та ін. Наведено нижче найбільш частотні.

2.1. Субстантивний компонент *вода*. Частина таких АСС – складених географічних назв – використовує субстантивний компонент у рідко вживаному значенні; до прикладу, *вода* ‘водойма (річка, став, озеро, море, океан)’ у складі номінаційних АСС *вода іерданская / вода іердонская* ‘ріка Йордан’: *Тои же августынъ стый зара(з) и другую фъкгуру приводитъ, то е(ст) іаково пелкгримство, же акъ то(т) Патріарха за едны(м) кіе(м) перешо(л) воды іерданскіе, и в далекую краину зашедши, богатыи сѧ до итчизны вернулъ* (поч. XVII ст. Проп.р. 201); *и Елисеи плащыкомъ илинымъ накрсть вдарыль в воду іердонскю, и тако по соуху переишол* (Львів, поч. XVII ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

2.2. Субстантивний компонент *море*. Більша частина номінаційних АСС має субстантивний компонент у загальноживаному основному значенні. Наприклад, завдяки широкій сполучувальній здатності субстантива *море* ‘море’ задокументовано численні номінаційні АСС: *море азовское* (ЛСЛ 698), *море балтійское* (ЛСЛ 712), *море варажское* (ЛСЛ 712), *море вземное* (ЛСЛ 713), *мертвое море* (ЛСЛ 96), *море великое* (ЛСЛ 86), *море европейское* (ЛСЛ 713), *море тъсное* (ЛСЛ 474) / *море узкое* (ЛСЛ 126), *море черное* (ЛСЛ 980), *море скифское* (ЛСЛ 698), *море средиземленное / море средиземное* (ЛСЛ 713), *море хвалинское* (ЛСЛ 712), *море цариградское* (ЛСЛ 519), *море черное* (ЛСЛ 394, 712).

3. Адміністративно-територіальні назви. Сюди належить, зокрема, чисельна група АСС – найменувань країв, земель, які виникли завдяки широкій сполучувальній здатності субстантива *земля* (*земля*): *земля Венгерская* ‘Угорщина’ (КР 38); *земля Саскал* ‘Саксонія’ (КР 40); *земля Баварская* ‘Баварія’ (КР 44 зв.); *земля Британская* ‘Англія’ (КР 46 зв.); *земля Французкал* ‘Франція’ (КР 60); *земля Инфлантская* ‘Швеція’ (КР 63); *земля Гишпанская* ‘Іспанія’ (КР 70 зв.); *земля Рускал* ‘Україна-Русь’ (КР 73 зв.); *земля Московская* ‘Московія’ (КР 78); *земля*

Шоцкая ‘Шотландія’ (ЛСЛ 1162) / *земля Шкоцкая* ‘Шотландія’ (1656–1671 КТ), *земля Шлонская* ‘Сілезія’ (ЛСЛ 1194); *Речь Посполитая* ‘Польська держава’ і ‘міська громада’ (СлТУ 365) та ін.

Для відтворення мовного портрета українця того часу, його знань та уявлень про світ додамо до наведених вище ще АСС, виявлені в “Лексиконі” І. Максимовича: *аглицкая земля* ‘Англія’ (ЛСЛ 128), *брандебурская земля* (ЛСЛ 712), *угорская земля* ‘Угорщина’ (ЛСЛ 537), *влоская земля* ‘Італія’ / *италійская земля* (ЛСЛ 523) / *італіанская земля* (ЛСЛ 638), *греческая земля* ‘Греція’ (ЛСЛ 502), *[галлія] французкая земля* (ЛСЛ 487), *дацкая земля* / *земля дунская* ‘Данія’ (ЛСЛ 281), *[ефіопія] арапская земля* (ЛСЛ 41) / *муринская земля* ‘Африка’ (ЛСЛ 718), *моравская земля* ‘Моравія’ (ЛСЛ 756), *чешская земля* ‘Чехія’ (ЛСЛ 124), *швабская земля* (ЛСЛ 1264) / *нѣмецкая земля* (ЛСЛ 494), *швейцарская земля* (ЛСЛ 519), *шведская земля* (ЛСЛ 1264), *китайская земля* (ЛСЛ 176), *мазурская земля* (ЛСЛ 715) / *полская земля* (ЛСЛ 976), *ормянская земля* (ЛСЛ 90), *персидская земля* ‘Персія’ (ЛСЛ 937), *прусская земля* ‘Пруссія’ (ЛСЛ 126), *сакская земля* ‘Саксонія’ (ЛСЛ 1152), *сербская земля* (ЛСЛ 1173), *скифская земля* ‘Скіфія’ (ЛСЛ 1165) та ін.

4. Військові назви. Одна із груп цих АСС сформувалася завдяки широкій сполучувальній спроможності субстантива *воиць*: *биглый воинь* (ЛСЛ 598), *воиць водный* (ЛСЛ 384), *воиць водобитный* (ЛСЛ 784), *воиць волный* (ЛСЛ 162), *воиць выслуженый* (ЛСЛ 119), *воиць двооброчный* (ЛСЛ 1411), *воиць закупный* (ЛСЛ 105), *воиць легкій* (ЛСЛ 448), *воиць морскій* (ЛСЛ 192, 784), *воиць наемный* (ЛСЛ 767), *воиць новий* (ЛСЛ 1319), *воиць осадный* (ЛСЛ 1006), *воиць зостаргълый* (ЛСЛ 251), *воиць отставный* (ЛСЛ 407), *воиць предній* (ЛСЛ 73), *воиць преднѣйший* (ЛСЛ 1344), *воиць преторскій* (ЛСЛ 1011), *воиць старый* (ЛСЛ 1385), *оруженосный воинь* (ЛСЛ 267), *рядовой воинь* (ЛСЛ 506) та ін.

5. Релігійні назви. Пам’ятки засвідчують значну кількість номінаційних АСС стосовно релігійного і церковного XVI–XVIII ст.: *не тылько в старом законѣ таковоє размышлена и наукою знайдешь, але и в’ апостолских листех, коликолевкѣ бовѣмъ бозское вное писмо высокую справоу секою и моцъ вписоуетъ* (поч. XVII ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *еретиче ичистишса ит прѣвородного грѣха* (поч. XVII ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *iwa(н) итишо(л) в поуцѣ для оустереженаса ит грѣховъ повшедных, бо смѣтелны(х) са нѣкды не допоусти(л)* (поч. XVII ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷) та багато ін.

До групи релігійної лексики належить підгрупа календарних назв, тому що більшість таких номінаційних АСС виникла у зв’язку із церковно-релігійною діяльністю. До прикладу, із субстантивним компонентом *день* функціювали АСС – назви днів тижня: *день понеделковый* (Луцьк, 1630 КСУМ¹⁶⁻¹⁷), *день вторковый* (Київ, 1621 КСУМ¹⁶⁻¹⁷), *день четвертковый* (поч. XVII ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷), *день пятковый* (Львів, 1644 КСУМ¹⁶⁻¹⁷), *день суботный* (серед. XVII ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷), *день недѣльный* (Київ, 1637 КСУМ¹⁶⁻¹⁷), *дни повшедныи* ‘будні дні, будні’ (МСТ II, 123) / *день работный* ‘тс.’ (ЛСЛ 323, 1027), *день праздничный* (ЛСЛ 1124) / *день праздный* (ЛСЛ 323) / *день свободный* ‘святковий день, неробочий день’ (ЛСЛ 323).

Проте АСС зі словом *день* (дні, днѣ) переважно стосувалися:

а) церковного календаря, наприклад: *день всѣхъ святыхъ* (ЛСЛ 880, 213), *задушнии дни* (ЛСЛ 448), *крестнии дни* (ЛСЛ 1125) / *крестовые дни* (ЛСЛ 463), *крестопоклоннии дни* (ЛСЛ 57), *мясной день* (ЛСЛ 153), *переступный день* (ЛСЛ 618), *постнии дни* (ЛСЛ 396), *тройчинъ день* (ЛСЛ 911), *поминалнии дни* (ЛСЛ 448) / *памятные дни* (Львів, 1602 ЛСБ 369) / *день упокоєный* (Київ, 1627 Тр. 37) та ін.;

б) християнського вчення, християнської віри, наприклад: *день господень* / *день судный* / *день страшный* / *день панскій* / *день послѣдній* ‘день страшного суду’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7, 233).

Із ад’єктивів найбільшу сполучувальну здатність виявляє атрибутив *великий* (*великій*): *великая вечеря* / *великий вечерь*, *великая миа*, *великая неделя*, *великая пятидесятница*, *великая пятница* / *великий пятокъ*, *великая седмица*, *великая среда*, *великая субота*, *великие заусты*, *великий день*, *великий понеделокъ*, *великий четверь*, *великий мясопустъ* та ін. (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, 214–215), а також ад’єктиви *великодній* та *великоденный* – похідні від номінаційного АСС *великий день*: *великоденная недѣля*, *великоденное свято*, *волторокъ великоденный*, *великодный постъ*, *великодный день*, *великодный пятокъ* та ін. (СУМ¹⁶⁻¹⁷, 216).

6. Ботанічні назви. Найчисельніша група таких АСС сформована із субстантивним компонентом *дерево* (*древо*): *дерево бобковое* (ЛСЛ 771), *брасилійское дерево* (ЛСЛ 127), *дерево бумагородное* / *дерево бумажное* / *дерево бумажнородное* / *дерево коробумажное* (ЛСЛ 883), *дерево валсамовое* (ЛСЛ 1423), *дерево вонное* (ЛСЛ 1243), *дерево египетское* (ЛСЛ 936), *дерево желудное* (ЛСЛ 1141), *дерево кадилное* (ЛСЛ 667), *дерево мавританское* (ЛСЛ 401), *дерево смолородное* / *дерево смолоточное* (ЛСЛ 515), *дерево терново* (ЛСЛ 29), *корабельное дерево* / *парусное дерево* (ЛСЛ 705) та ін.; пор. також номінаційні АСС релігійної сфери: *дерево крестовое* ‘хрест’ (поч. XVII ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷), *дерево святое* ‘тс.’ (Вільна, 1600 Катех. 45), *животворящее дерево* ‘тс.’ (Київ, 1623 КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Що ж до атрибутивних компонентів у складі таких АСС, то особливу сполучувальну активність виявляють:

6.1. Ад’єктиви, утворені від зоонімів, наприклад:

6.1.1. Атрибутивний компонент ***волчій*** (***волчій***): *волчии бобки* [трава] (ЛСЛ 1423), *волчое зеліе* (ЛСЛ 132), *волчєе млеко* [зел] (ЛСЛ 154), *волчии узлы* [трава] (ЛСЛ 1048), *волчій млечь* [трава] (ЛСЛ 1319), *волчій перець* [зел] (ЛСЛ 197), *волчїе лыко* [трава] (ЛСЛ 736), *волчій горох* [трава] (ЛСЛ 720), *волчій ошиб* [трава] (ЛСЛ 694).

6.1.2. Атрибутивний компонент ***песій*** (***песій***): *песій ленъ* [трава] (ЛСЛ 1050), *песіе зеліе* (ЛСЛ 143); *песіи вишни* [трава] (ЛСЛ 514), *песій кормъ* [трава] (ЛСЛ 503), *песій ленъ* [зеліє] (ЛСЛ 157), *песій огурець* [зел] (ЛСЛ 269), *песій ромень* (ЛСЛ 260), *песій языкъ* [зел] (ЛСЛ 278), *песія глава* [зел] (ЛСЛ 278), *песія паца* [зел] (ЛСЛ 278).

6.1.3. Атрибутивний компонент ***враній*** (***враній***): *макъ враній* [зел] (ЛСЛ 65), *враніе око* [зел] (ЛСЛ 1203), *вранія нога* [трава] (ЛСЛ 1236).

6.1.4. Атрибутивний компонент ***воловоый***: *волово око* [зел] (ЛСЛ 131), *воловоый языкъ* [трава] (ЛСЛ 1154), *воловоый язычокъ* [зел] (ЛСЛ 90).

6.1.5. Атрибутивний компонент **еленій**: *еленій щавел* (ЛСЛ 520), *еленій язък [трава]* (ЛСЛ 954), *еленій корен [зел]* (ЛСЛ 369).

6.1.6. Атрибутивний компонент **лисій**: *лисій хвостъ [зеліє]* (ЛСЛ 53, 71) *лисія яйца [трава]* (ЛСЛ 861), *лисія яйца [зел]* (ЛСЛ 279) та ін.

6.2. Ад'єктиви, утворені від географічних назв:

6.2.1. Відтопонімний атрибутив, наприклад, ад'єктив **італійській (італійский)**: *вербіє італійское* (ЛСЛ 46), *кроп італійский* (ЛСЛ 738), *морков італійская, орѣхъ італійский* (ЛСЛ 645), *осетъ італійский [зел]* (ЛСЛ 183).

6.2.2. Відтопоапелятивний атрибутив, наприклад, ад'єктив **лґсний**: *лґсная груша* (ЛСЛ 1062), *лґсная грушка* (ЛСЛ 17), *лґсная кропива* (ЛСЛ 144), *лґсная яблонь* (ЛСЛ 726), *лґсной макъ* (ЛСЛ 498), *лґсная маслина* (ЛСЛ 140), *лґсной орѣхъ* (ЛСЛ 817), *лґсной пастернакъ* (ЛСЛ 100), *лґсная редка* (ЛСЛ 176), *лґсная рута* (ЛСЛ 166), *лґсная смоковница* (ЛСЛ 132), *лґсной хрґнь* (ЛСЛ 1120), *лґсная шалвґя* (ЛСЛ 176) та ін.

7. Зоологічні назви. Найчисельніша група АСС сформована із субстантивним компонентом **звґрь**: *водоземный звґрь* (ЛСЛ 1388); *звґрь аравитский* (ЛСЛ 11); *звґрь волковидный* (ЛСЛ 1120); *звґрь земнородный* (ЛСЛ 1150); *звґрь індійській <лютый>* (ЛСЛ 710); *звґрь індійській* (ЛСЛ 949), *звґрь медведомышій* (ЛСЛ 87), *звґрь морській* (ЛСЛ 1217), *звґрь роговознеслый* (ЛСЛ 25), *звґрь кітській* (ЛСЛ 206), *звґрь травный* (ЛСЛ 966) та ін. [пор.: АСС *звґрь косматый* 'шкура хутрових звірів; хутро' (1584 КСУМ¹⁶⁻¹⁷)].

Особливу сполучувальну активність виявляють ад'єктиви, утворені від географічних назв:

7.1. Відтопонімний атрибутив, наприклад, ад'єктив **індейській (индейский, индійский, индійский)**: *індейская птица* (ЛСЛ 670), *індейській петухъ* (ЛСЛ 901), *індейская курица* (ЛСЛ 723), *звґрь індійський <лютый>* (ЛСЛ 710), *змій індійській* (ЛСЛ 982).

7.2. Відтопоапелятивний атрибутив, наприклад, ад'єктив **морській (морский, морскій)**: *баранъ морскій* (ЛСЛ 770), *єжъ морский* (ЛСЛ 361), *[желвъ] ракъ морский* (ЛСЛ 868), *карасъ морскій* (ЛСЛ 1158), *[китъ] звґрь морский* (ЛСЛ 172), *коникъ морскій* (ЛСЛ 132), *конь морскій* (ЛСЛ 527), *котъ морскій* (ЛСЛ 165, 169), *лисъ морскій [рыба]* (ЛСЛ 53), *свиня морская* (ЛСЛ 541), *морскій плюощъ [рыба]* (ЛСЛ 514), *орель морскій* (ЛСЛ 514), *песь морскій [рыба]* (ЛСЛ 166, 652), *пґявица морская* (ЛСЛ 652), *ракъ морскій <круглый>* / *ракъ морскій <округлый>* (ЛСЛ 874), *рыбы морскія* (ЛСЛ 947) та ін.

8. Торгово-економічні назви. Номінаційні АСС цієї групи найчастіше мали стрижневі компоненти *грошъ* 'монета різного карбування і різної вартості; гріш', *грошъ (гроши)*, *плата*, *пенязи (пенези)* 'гроші, готівка': *грошъ литовський* 'монета литовського карбування; литовський гріш' (1567 КСУМ¹⁶⁻¹⁷), *грошъ польский* 'монета польського карбування; польський гріш' (1552 КСУМ¹⁶⁻¹⁷), *грошъ широкій* 'срібна монета чеського карбування; широкий чеський гріш' (Кошир, 1502 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *узкий грошъ* 'монета малої вартості; вузький гріш' (Кошир, 1502 КСУМ¹⁶⁻¹⁷ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7, 98]), *гроши готовые* 'готівка' (СлЛРК 217), *пґняжна плата* 'грошова плата' (СлЛРК 218); *зуполная плата* 'оплата в повному обсязі' (СлЛРК 218); *пенязъ белыи* '1/10 литовського гроша' (СлДБВ 1056): *пенязи*

поголовные ‘надходження від поголового податку’, *пенсези подводные* ‘надходження від підводної повинності’, *пенсези кликовые* ‘надходження від кликання, кликівщина’ (СлДБВ 1056) та ін.

Часто вживаними були АСС зі стрижневими компонентами: *комора* “кладовая, амбар; лавка, склад, магазин”: *комора восковая (солевая)* “склад воску, соли”, *комора мытная* “таможня” (МСТ I, 374); *комора домовая* ‘повітка’, *комора местская* ‘крамниця на ринку, належна магістрату’ (СлТУ 361); *товарь* ‘товар, крам’: *гостинный товар* ‘товар іногородніх та іноземних купців’ (СлТУ 358), *товари косматые* // *звѣръ косматый* ‘хутро’ (СлТУ 360) та ін.

Окрему підгрупу формують номінаційні АСС – метрологічні назви зі стрижневим компонентом *мѣра*: *мѣра дводланная* (ЛСЛ 322), *мѣра десятистопная* (ЛСЛ 285), *мѣра житная* (ЛСЛ 132), *мѣра винная* (ЛСЛ 846), *мѣра долговѣтрная* (ЛСЛ 177), *мѣра двостопная* (ЛСЛ 357), *мѣра пятистопная* (ЛСЛ 1074) та ін. Ад’єктивний відтопонімний компонент – *мѣра персидская* (ЛСЛ 16), *мѣра перская* (ЛСЛ 93), *мѣра римская* (ЛСЛ 748).

На українському мовному ґрунті активно функціювали власні відтопонімні номінаційні АСС: *Берестейська мѣра* ‘одиниця виміру сипких тіл у м. Бересті’: *а маю дати на тую комагу муки корец ржаное Берестейское мѣры* (Городище, 1551 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Кієвская мѣра* ‘одиниця виміру сипких тіл у м. Києві’: *тыи мнѣ люди давали осмѣ вѣдѣрь меду Кіевское мѣры* (Київ, 1507 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *мера Житомирская* ‘одиниця виміру сипких тіл у м. Житомирі’: *жита коло(д) три, пшееници по(л)торы колоды меры Житоми(р)ское* (Житомир, 1583 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *мера Торчинская* ‘одиниця виміру сипких тіл у м. Торчині’: *w(m)да(в)ши на то(m) рокъ до рукъ его тую всю спо(л)на сто лашто(в) жита мерою То(р)чи(н)скою* (Володимир, 1584 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *мера Овруцкая* ‘одиниця виміру сипких тіл у м. Овручі’: *[на нивах] засеваеся збожя меры Овруцкое ведер осмѣнадцатъ* (Овруч, 1600 КСУМ¹⁶⁻¹⁷) та ін.

9. Медичні назви. До таких назв належать, до прикладу, найменування захворювань людей. Численні АСС цієї групи об’єднані між собою антонімічно-синонімічними та гіперо-гіпонімічними зв’язками і сформовані навколо таких стрижневих компонентів:

9.1. Субстантив *болѣзнь (болезнь)* ‘хвороба’ в АСС *артетична болѣзнь, болезнь меланхолѣчная, болезнь уставичная, болѣзнь сухая / болѣзнь сухотная, видимая болѣзнь / внгшняя болѣзнь / позвѣрховная болѣзнь, внутреня болѣзнь / невидимая болѣзнь, долгодневная болѣзнь* та ін.

9.2. Субстантив *болѣсть* ‘хвороба’ в АСС *болѣсть кополиповая, болѣсть плючяная, болѣсть селезенная, болѣсть сердечная, падуца болѣсть / падуца хороба / падуца болѣзнь* та ін.

9.3. Субстантив *хороба (хвороба)* у складі АСС *болшая хороба / велика хороба, дворска хороба (хороба блудныхъ, немощъ французская), колтонова хороба* та ін.

9.4. Субстантив *немоощъ* ‘неміч, хвороба’ в АСС *женскаа немоощъ, жолтая немоощъ, застарѣлая немоощъ / застарѣла хороба, каменная немоощъ, немоощъ трасавичная, чорная немоощъ* та ін.

9.5. Субстантив *горачка, трасовица, трасца, фебра, лихорадка* ‘гарячка’ в АСС *вседневная трасовица / повседневная лихорадка, дневная трасца / дне-*

внаа *фебра*, *четверодневная фебра*, *п'ятдневная трасовица*, *третодневная трасовица* та ін.

9.6. Субстантив *повѣтриє* (*повѣтре*, *поветре*) 'мор, епідемія' в АСС *повѣтре велике*, *повѣтре злоє*, *повѣтре смертоносне*, *поветре заразливое*, *повѣтриє моровое*, *повѣтре срогоє* та ін.

9.7. Субстантив *огонь* 'гангрена' в АСС *антоновъ огонь*, *пекелный огонь* / *огневая немочь*, *огневая фебра* / *огневая немочь* та ін. Значна частина номінаційних АСС із медичної галузі вже детально описана (Дидик-Меуш 2008, 190).

10. Мінералогічні назви. Найчисельніша група АСС сформована навколо субстантивного компонента *камѣнь* (*камень*) 'камінь, коштовний мінерал': *аметистовъ камень* 'аметист' (XVI ст. Травн. 490), *камень буриштыновый* 'бурштин' (поч. XVII ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷), *мѣсячный камень* 'селеніт' та ін. (детально див. КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *камень волчий* (ЛСЛ 1290), *камень горячий* (ЛСЛ 140), *камень громнистый* (ЛСЛ 127), *камень губчатый* (ЛСЛ 1230), *камень древнянный* (ЛСЛ 302), *камень желвоподобный* (ЛСЛ 1243), *камень жоравлій* (ЛСЛ 494), *камень зеркало-видный* (ЛСЛ 168), *камень златовидный* (ЛСЛ 951), *камень златопѣсочный* (ЛСЛ 59), *камень змѣев* (ЛСЛ 854), *камень індійскій* (ЛСЛ 1012), *ластовичій камень* (ЛСЛ 175, 498), *камень лвій* (ЛСЛ 664), *камень лунный* (ЛСЛ 77), *камень млечный* (ЛСЛ 486), *камень огнистый* (ЛСЛ 73, 97, 521), *камень орлій* (ЛСЛ 1296), *камень солнечный* (ЛСЛ 1206), *камень топазный* (ЛСЛ 1013), *камень шароличный* (ЛСЛ 524), *камень яструбій* (ЛСЛ 525) та ін.

11. Побутові назви. Номінаційні АСС зі сфери побуту формують складну і розгалужену систему назв. Окрім цього, вони засвідчують високу сполучувальну активність обох компонентів:

11.1. Субстантива; наприклад, АСС зі стрижневим словом *вино*: *вино вареное* (1718–1724 ЛСЛ 152), *вино италійское* (ЛСЛ 1051), *вино копровое* (ЛСЛ 712), *вино красное* (ЛСЛ 1127), *вино крѣпкое* (ЛСЛ 120), *вино младое* (ЛСЛ 771), *вино нецерковное* (ЛСЛ 1394), *вино слабое* (ЛСЛ 35, 1395), *вино сладкое* (ЛСЛ 895), *вино смоквинное* (ЛСЛ 159), *вино иссопное* (ЛСЛ 541), *мушкатное вино* (ЛСЛ 438, 1394), *ренское вино* (ЛСЛ 1394), *сикилійское вино* (ЛСЛ 114), *старое вино* (ЛСЛ 1395), *столовое вино* (ЛСЛ 1394), *терпкое вино* (ЛСЛ 266), *фіалковое вино* (ЛСЛ 1395), *хмѣльное вино* (ЛСЛ 1394), *целное вино* (ЛСЛ 1394), *чистое вино* (ЛСЛ 519), *шипковое вино* (ЛСЛ 1121) та ін.

11.2. Ад'єктива; наприклад, АСС з атрибутивним компонентом *бѣлый* (*белый*): *вино бѣлое* (антонім – *вино черное*), *глина бѣлая* (ЛСЛ 666), *жельзо бѣлое* 'бляха' (1583 АрхЮЗР I/I, 183), *мѣдь бѣлая* (ЛСЛ 40), *олово бѣлое* (ЛСЛ 155), *воскъ бѣлый* (ЛСЛ 168), *платьє бѣлое* (1518 КТ), *челядь белая* (1604 КСУМ¹⁶⁻¹⁷), *кошуль бѣлые* (1563 КСУМ¹⁶⁻¹⁷), *лень бѣлый* <суканый> (XVII ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷), *одежа бѣлая* (1580 КСУМ¹⁶⁻¹⁷), *одѣжье бѣлое* (1619 КСУМ¹⁶⁻¹⁷), *полотно бѣлое* (1619 КСУМ¹⁶⁻¹⁷), *постѣль бѣлая* (XVII ст. КТ), *сукно бѣлое* <сермяжное валеное> (1590 КСУМ¹⁶⁻¹⁷), *шата бѣлая* (Львів, поч. XVII ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷) та ін.

Отож значну частину номінаційних АСС становлять терміни, і "місце таких АСС на шкалі композиційної семантики визначити доволі складно, адже, з одного боку, значення словосполучень загалом можна вивести зі значень їхніх компонентів, з іншого – частини номінаційних АСС (прикметник та іменник) настільки

тісно пов'язані між собою, що цей факт не дає змоги поставити такі комбінації поряд із вільними словосполученнями”.

У ментальному лексиконі мовця такі АСС функціують переважно як цілісні одиниці з притаманною їм комбінаторною (композиційною) єдністю. Відповідно до композиційної семантики вони не є звичайною сумою компонентів, а мотивовані і частково “передбачувані” для носіїв мови, до того ж, окрім основного семантичного наповнення, більшість містить ще й культурологічний і національний компонент; лінгвокультурологічний чинник можна вивести з фонових, часто національно забарвлених знань індивіда; для встановлення значення таких АСС необхідно зважати на досвід мовця чи слухача. АСС є вдячним матеріалом для лексикографічної інтерпретації, про що свідчить створення “Комбінаторного словника української мови XVI–XVIII століть” (КомСУМ¹⁶⁻¹⁸) – перша спроба у слов’янській лексикографії загалом і в українській лексикографії зокрема кодифікувати лексико-синтаксичну сполучуваність на матеріалі писемних текстів.

Literatura

- Архипова Е.И. [Arkhipova Y.I.] (2016), *Этнокультурные коллокации в лексикографическом аспекте (на русском и англо-американском языковом материале)* [Etnokulturnye kollokacii v lieksikograficheskom aspietie (na russkom i anglo-amierikanskom yazykovom materialie)], Новосибирск.
- Бабайцева В.В. [Babaiceva V.V.] (1967), *Переходные конструкции в синтаксисе. Конструкции, сочетающие свойства двусоставных и односоставных (безличных именных) предложений* [Pieriekhodnye konstrukcii v sintaksisie. Konstrukcii, sochetaiushchie svoistva dvustavnykh i odnocostavnykh (bezlichnykh imennykh)], Воронеж.
- Балко М.В. [Balko M.V.] (2004), *Семантико-синтаксичні і структурні аспекти цілісних словосполучень сучасної української мови* [Semantyko-syntaksychni i strukturni aspekty cilynykh slovospoluchen suchasnoji ukrainskoji movy], Донецьк.
- Войтів Г. [Vojtív V.] (1997), *Українські назви одягу XIV–XVIII ст.* [Ukrainski nazvy odiahu XIV–XVIII st.], „Записки Наукового товариства імені Шевченка”, т. ССXXXIV, с. 210–260.
- Дидик-Меуш Г. [Dydyk-Meush H.] (2008), *Українська медицина: історія назв* [Ukrainska medycyna: istorija nazv], Львів.
- Дидик-Меуш Г. [Dydyk-Meush H.] (2018), *Комбінаторика української мови XVI–XVIII ст.: теорія, практика, словник* [Kombinatoryka ukrainskoji movy XVI–XVIII st.: teoriya, praktyka, slovnyk], Львів.
- ЗА, Записи автора із Наддністрянщини [Zapysy avtora iz Naddnistrianshchynu] (сс. Мокряни, Ступниця, Винники, Підбуж Дрогобицького району Львівської області) упродовж 1999–2014 рр., зберігаються в домашньому архіві Г. Дидик-Меуш.
- КомСУМ¹⁶⁻¹⁸, Дидик-Меуш Г. [Dydyk-Meush H.] (2018), *Комбінаторний словник української мови XVI–XVIII століть (А–Б)* [Kombinatoryj slovnyk ukrainskoji movy XVI–XVIII stolit (A–B)], [в:] Г. Дидик-Меуш [Dydyk-Meush H.], *Комбінаторика української мови XVI–XVIII ст.: теорія, практика, словник* [Kombinatoryka ukrainskoji movy XVI–XVIII st.: teoriya, praktyka, slovnyk], Львів, с. 503–687.

- Крехно Т.І. [Krekhno T.I.] (2005), *Історія лексико-семантичної групи „плати – податки – повинності” в українській мові XV–XVIII століть (на матеріалі українських пам'яток)* [Istorija leksyko-semantychnoji hrupy „platy – podatky – povynnosti” v ukrajinskij movi XV–XVIII stolit (na materiali ukrajinskykh pamjatok)], Харків.
- КСУМ¹⁶⁻¹⁷, *Картотека “Словника української мови XVI – першої половини XVII століть”*, зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, м. Львів [Kartoteka “Slovnyka ukrajinskoji movy XVI – pershoji polovyny XVII stolit”, zberihajetsia u viddili ukrajinskoji movy Instytutu ukrajinoznavstva im I. Krypjakevycha NANU, m. Lviv].
- КТ, *Картотека “Історичного словника українського язика” за ред. проф. Є. Тимченка*, зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, м. Львів [Kartoteka “Istorychnoho slovnyka ukrajinskocho yazyka” za red. prof. Y. Tymchenka, zberaihajetsia u viddili ukrajinskoji movy Instytutu ukrajinoznavstva im I. Krypjakevycha NANU, m. Lviv].
- ЛСЛ, Максимович І. [Maksymovych I.] (1718–1724), *Лексикон латинсько-слов'янський*, Рим, Вид-во УКУ ім. св. Климентія Папи (фотопередрук О. Горбача) [Leksykon latynsko-slovjanskyj, Rym, Vyd-vo UKU im. sv. Klymentiya Papu (fotoperedruk O. Horbacha)], ч. I: А – *Philosophia*, ч. II: *Philosophia – Zythu*.
- МСТ, Тимченко Є. [Tymchenko Ye.] (2002), *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. у 2-х кн.*, підгот. до друку В.В. Німчук та Г.І. Лиса [Materialy do slovnyka pysemnoji ta knyzhnoji ukrajinskoji movy XV–XVIII st. u 2-kh kn., pidhot. do druku V.V. Nimchuk ta H.I. Lysa], Київ – Нью-Йорк.
- Семашко Т.Ф. [Semashko T.F.] (2011), *Мовні стереотипи із сенсорним компонентом в українській лінгвокультурі* [Movni stereotyru iz sensorynm komponentom v ukrajinskij lingvokulturi], Київ.
- СлДБВ, *Словник застарілих слів, значень і юридичних термінів* [Slovnyk zastarilykh sliv, znachen i yurydychnykh terminiv] [в:] *Документи Брацлавського воєводства (1566–1606)*, упор. М. Крикун і О. Піддубняк [Dokumenty Braclavskoho voyevodstva (1566–1606), upor. M. Krykun i O. Pidubniak], Львів, с. 1039–1067.
- СлДМВН, *Словник* [Slovnyk], [в:] *Ділова мова Волині і Наддніпряниці XVII ст.: Збірник актових документів* [Dilova mova Volyni i Naddnyprianshchyny XVII st.: Zbirnyk aktovykh dokumentiv], Київ 1981, с. 303–309.
- СлККПС, *Словник застарілих слів і юридичних термінів* [Slovnyk zastarilykh sliv i yurydychnykh terminiv], [в:] *Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)* [Knyha Kyjivskoho pidkomorskoho sudu (1584–1644)], Київ 1991, с. 325–331.
- СлЛРК, *Словник малозрозумілих слів* [Slovnyk malozrozumilykh sliv], [в:] *Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: Збірник актових документів* [Lokhvycska ratuszna knyha druhoji polovyny XVII st.], Київ 1986, с. 217–219.
- СлТУ, *Словник застарілих слів і юридичних термінів* [Slovnyk zastarilykh sliv i yurydychnykh terminiv], [в:] *Торхівля на Україні (XIV – середина XVII ст.): Волинь і Наддніпряниці* [Torchivlia na Ukrajinі (XIV – seredyna XVII st.): Volyn i Naddnyprianshchyna], Київ 1990, с. 357–368.
- СУМ¹⁶⁻¹⁷, *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* [Slovnyk ukrajinskoji movy XVI – pershoji polovyny XVII st.], вип. 1–16, упор. Г. Гринчишин, М. Чікало [H. Hrynchyshyn, M. Chikalo], Львів 1994–2013.
- Теля В.Н. [Teliya V.N.] (1976), *Семантический аспект сочетаемости слов и фразеологическая сочетаемость* [Semanticheskij aspekt sochetajemosti slov i frazeologicheskaja

sochetayemost], [в:] *Принципы и методы семантических исследований* [*Principy i metody semanticheskikh issledovaniy*], Москва, с. 244–267.

Тимофеева Г.Е. [Timofeeva H.Y.] (1971), *Типы атрибутивных конструкций в структуре простого предложения* [*Tipy atributivnykh konstrukcij v strukture prostogo predlozheniya*], Москва.

Чікало М. [Chikalo M.] (1994), *Назви кольорів у пам'ятках української мови XIV–XVIII ст.* [*Nazvy koloriv u pamyatках ukrajinskoji movy XIV–XVIII st.*], Львів.

УК¹⁶⁻¹⁸, Дидик-Меуш Г., Слободзяник О. [Dydyk-Meush H., Slobodzianuk O.] (2015), *Українські краєвиди XVI–XVIII століть: слово, текст, словник* [*Ukrajinski krajevudy XVI–XVIII stolit: slovo, tekst, slovnyk*], Львів.

Юдина Н.В. [Yudina N.V.] (2006), *Лексическая сочетаемость в когнитивном аспекте (на материале конструкции “прилагательное + существительное”)* [*Leksicheskaya sochetayemost v kognitivnom aspekte (na materiale konstrukcii “prilatelnoje + sushchestvitelnoje”)*], Москва.

ВВІ-CDE, Бенсон М., Бенсон Е, Ілсон Р. [Benson M., Benson E., Ilson P.] (1990), *The BBI Combinatory Dictionary of English*, Москва.

Justyna Kobus

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Instytut Filologii Polskiej Poznań

ORCID: 0000-0002-4094-2743; e-mail: jusper@amu.edu.pl

Formy miejscownika liczby pojedynczej wyrazu *dom* w mowie Wielkopolan dawniej i współcześnie

Abstrakt: Artykuł poświęcony jest zagadnieniu zróżnicowania form fleksyjnych miejscownika wyrazu *dom*. Materiałem wyjściowym uczyniono *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski* (materiał dziś już dawny), z którym zestawione zostały wyniki badań współczesnych. Zabieg ten pozwolił wykazać stopień żywotności form gwarowych we współczesnym języku mieszkańców wsi, szczególnie zaś regresywny charakter opisywanych przykładów.

Słowa kluczowe: gwara, język mieszkańców wsi, miejscownik, dom.

Abstract: **Forms of the singular locative of the word *dom* in the speech of inhabitant of Greater Poland in the past and today.** The article is devoted to the issue of the diversity of the inflectional forms of the locative expression of the word *dom* (the house). The starting material was the *Atlas of the regional language and folk culture of Greater Poland* (today considered obsolete) against which the results of contemporary research were compared. This procedure allowed to show the vitality of dialectal forms in the modern language of villagers, especially the regressive nature of the described examples.

Keywords: dialect, language of villagers, locative, house.

Różnorodność form fleksyjnych wyrazu *dom* notowana jest w słownikach dokumentujących stan języka od czasów prasłowiańskich. Śledząc odmianę tego wyrazu odnajdziemy kilka form miejscownika w liczbie pojedynczej, które dość długo utrzymały się w gwarach. W artykule tym prześlę losy form miejscownika wyrazu *dom* w gwarach wielkopolskich. W tym celu zestawie materiały archiwalne (z lat 70. i 80. XX w.) z pozyskanymi współcześnie w terenie (nagrania po 2000 r.). Wprawdzie metody badawcze dawne i współczesne znacznie się różnią, jednakże dla stwierdzenia żywotności nierzadkiej jednostki leksykalnej nie będą one skonfliktowane¹.

Niewiele jest literatury przedmiotu uwzględniającej różnorodność form miejscownika wyrazu *dom* (w ogóle literatura dotycząca fleksji, szczególnie gwarowej, nie jest

---

¹ Metodologia zespołu badającego mowę ludności wiejskiej dla potrzeb *Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski* jest zupełnie różna od metod stosowanych współcześnie przez zespół Pracowni Dialektologicznej UAM, który nastawiony jest na pozyskiwanie tekstów ciągłych dla potrzeb badania słownictwa gwarowego z myślą o słowniku tego regionu. Zróżnicowane podejścia badawcze implikują m.in. inną gęstość siatki punktów badawczych dawniej i dziś, sposób pozyskiwania poświadczeń itd.

zbyt bogata). Zwykle formy te wymieniane są jako przykłady tegoż przypadku z archaiczną końcówką *-u*, która weszła do systemu jako końcówka fleksyjna ogólna miejscownika tegoż rzeczownika. Mamy zatem do dyspozycji słowniki i atlasy gwarowe oraz ewentualnie monografie z różnych regionów, np. w *Dialekcie malborskim* Hubert Górniewicz tłumaczy pochodzenie formy *w domu* (Górniewicz 1967, 154), a Jan Tokarski w *Gwarze Serpelic. Fonetyka. Fleksja* jedynie wymienia wśród innych przykładów występującą tam formę *domi* (Tokarski 1964, 97).

Dokładnych analiz konkretnych przykładów należy szukać w atlasach regionalnych lub artykułach poświęconych danemu zagadnieniu fleksyjnemu. Formy ‘w domu’ były przedmiotem zainteresowania twórców *Atlasu językowego polskiego Podkarpacia* (Małecki, Nitsch 1934, m. 38) – poświadczono tu formy: *doma*, *wdoma* (!), *w domu* obok *w chałupie*². Interesujący opis zróżnicowania form fleksyjnych wyrazu *dom* na pograniczu wielkopolsko-śląsko-małopolskim w województwie kaliskim dała Honorata Skoczylas-Stawska w artykule z 1999 r. (Skoczylas-Stawska 1999, 166–176). Najnowszym opracowaniem dotyczącym lokatiwu liczby pojedynczej od rzeczownika *dom* jest artykuł Haliny Karas Formy oboczne miejscownika liczby pojedynczej (*w*) *domu* – (*w*) *domie* w gwarach polskich na Litwie (Karas 2018, 79–97).

Najbardziej wnikliwą analizę interesujących nas form miejscownika w gwarach wielkopolskich znajdziemy w *Atlasie języka i kultury ludowej Wielkopolski* (AJKLW–VIII, m. 672.: Odpowiedniki fleksyjne ogpol. *w domu*). W komentarzu do mapy 672. czytamy: „Wyraz *dom*, jak wiadomo, jest jednym z nielicznej grupy prasłowiańskich rzeczowników o tematach na **-u*, które w miejscowniku l. poj. przybierały im tylko właściwą końcówkę *-u*. Tę tradycyjną końcówkę w dzisiejszym języku ogólnopolskim zachowały tylko trzy spośród pierwotnych rzeczowników z tematem na **-u* – właśnie *dom* oraz *syn*, *wierzch*: *w domu*, *o synu* i *na wierzchu*” (KomAJKLW–VIII, 56).

Z komentarza dowiemy się także, że na całym niemal obszarze notowano ogólnopolską formę *w domu*, która niekiedy była wyłączną na danym terenie, obok form o starszej proveniencji, które wykazywały zasięg ograniczony do pewnych konkretnych miejsc.

Zespół AJKLW pozyskał poświadczenia dla form: *w domie*, *w domu*, *doma*, *w doma*. Dla każdej z tych form przywołany jest rodowód historycznojęzykowy, który – jako fakt interesujący i uzupełniający niniejszy wywód – każdorazowo przytoczę.

Materiał współczesny będę opisywać na podstawie wybranych wsi, które są reprezentantami poszczególnych podregionów Wielkopolski. W miejscowościach tych pozyskany został materiał od informatorów na tyle zróżnicowanych pokoleniowo, że nadaje się on do rozmaitych analiz, w tym do badania żywotności typowych dla gwar form fleksyjnych.

Nadmienię, że będę posługiwać się nazwami dialektalnych podregionów Wielkopolski w następujący sposób: Wielkopolska południowa – Bukówiec Górny, gm. Włoszakowice, pow. Leszno (będący zarazem 74 punktem badawczym AJKLW), Wielkopolska zachodnia – Dąbrówka Wielkopolska, gm. Zbąszynek, pow. Świebodzin (będąca zarazem 45 punktem badawczym AJKLW), Wielkopolska środkowa – Baranówko

² Nie zachowuję oryginalnego zapisu fonetycznego ze względów praktycznych.

i Sowinki, gm. Mosina, pow. Poznań, Wielkopolska wschodnia – Adamów, gm. Golina, pow. Konin.

Już na wstępie chcę zaznaczyć, że nieodnotowanie poświadczenia dla poszukiwanej w materiałach współczesnych formy nie przesądza o jej całkowitym braku w mowie mieszkańców danej okolicy; dowodzi natomiast silnego jej regresu oraz najwyraźniej braku w języku badanych informatorów.

Przejdę zatem do charakterystyki materiału (zob. ryc. 1).

Forma *w domie*: „stanowi (...) formalnie wyrażenie przyimkowe, w którym rzeczownik *dom* występuje w miejscowniku I. poj. z wtórną w dawnych tematach na *-u końcówką -e, przeniesioną z pierwotnych tematów na *-o (np. *las* : *w lesi-e*). Końcówka ta w rzeczowniku *dom*, szerząca się kosztem pierwotnej końcówki -u, poświadczona jest już w zabytkach staropolskich (SS^tp II 124). (...) Nasza mapa wykazuje konstrukcję *w domie* ‘w domu’ przede wszystkim w gwarach południowej części badanego obszaru, rzadziej na północy” (KomAJKLW–VIII, 56)³. Formę tę notuje także *Słownik gwar polskich PAN* (SGP) na Orawie.

Współcześnie forma *w domie* została poświadczona w Bukówcu Górnym (informatorzy: SbW – kobieta ur. 1917 r. nagranie z 9.04.2001 r., SoW – kobieta ur. 1920 r., nagranie z 1.02.2003 r.; DoS – mężczyzna ur. 1921 r., nagranie z 8.01.2001 r.; SIJ – kobieta ur. 1923 r., nagranie z 24.04.2004 r. i 18.05.2004 r.; SzJ – mężczyzna ur. 1925 r., nagranie z 1.02.2006 r. i 3.02.2006 r., SoA – kobieta ur. 1928 r., nagranie z 3.02.2003 r. i 5.03.2003 r.; PoW – ur. 1928 r., nagranie z 20.05.2007 r. i 7.08.2008 r.; PoC – ur. 1942 r., nagranie z 30.01.2006 r.).

SbW: *takie zielazne takie... my jeszcze może dzie mómy te dusze... zielozko... w starym dómie eszcze buło... to sie ugrzolo i sie włożyło tak...*

SbW: *jak piece kachlane to tyż sie musiało wymiatadź nieraz... my w starym dómie mieli... taki piec...*

SoW: *uuu... kararepa... kapusta... marchew... pietruszka... nó i selera... takie coś... to wszystko jes przy dómie...*

Najczęściej z jakich desek robili?

DoS: *to przeważnie sosnowe były wtedy... tego... deski ze sosny... my mieli jeszcze w tym starym domie... to my mieli też...*

Jak się nazywa przy budowie domu, kiedy na końcu takie coś przyczepiają...?

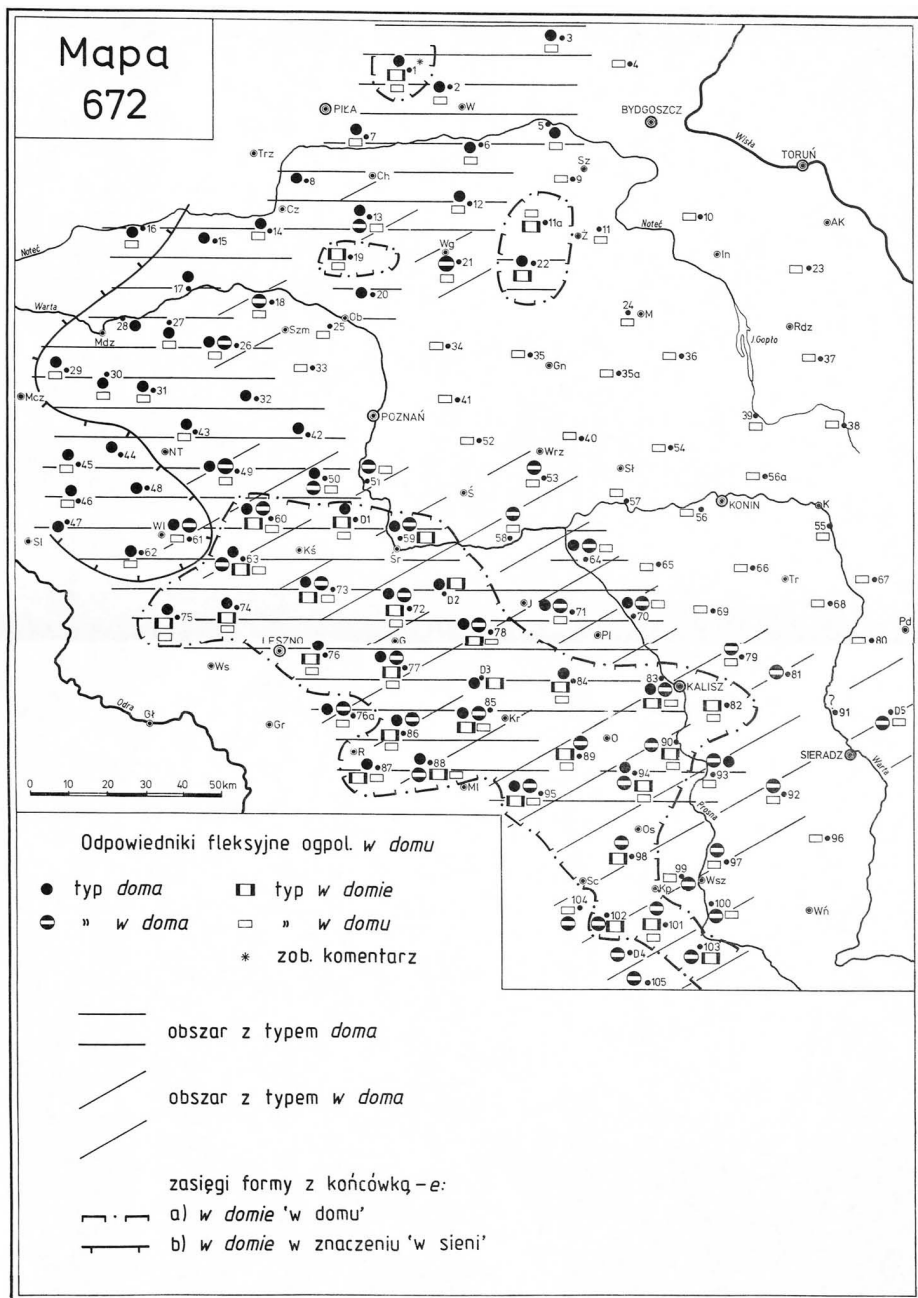
DoS: *na dómie?...*

SIJ: *ja maaa wtydy dziecko male... wiⁿdz jachaa (!) teściowa z meⁿżym... nie... i przy jeje (!) dómie... dzie tam mieszkała... tyn cały korowód szed... to jes nie do opowiedzynió...*

PoW: *teraz pan wie... nawet buła na tym... na jej dómie wypisane takimi dużymi literami hotel...*

PoW: *jez jedna wioska... ale czasym w każdym dómie tyż to używają^m inaczyj... nie...*

³ Formę *w dómie* w znaczeniu ‘w domu’ zanotował już przed wojną Adam Tomaszewski w okolicach Drawska (współcześnie pow. Czarnków).

Ryc. 1. Mapa 672. Odpowiedniki fleksyjne ogpól. w domu

Źródło: AJKLW-VIII, *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, red. Z. Sobierajski, cz. 1, Poznań 1994.

SIJ: żeby to przyszed do przytomności... bo jag omdleje tyż celo^m... nie... zimno^m wodó^m zmywają^m... a ón na schodach przy dómie... no ji... no ji tak że w ty sob^ote jeszcze przed tó^m kómunio^m go poch^oowali...

SoA: przecież nazwiska sie zminiają^m... nie... przecież tu jes... jak tu my mieszkómy w tym dómie na przykod... najpierw... bo my kupili... bo tu buło kupione... ale najpierw buł Dekier...

Czy dziś jeszcze używa się sierpów?

SoA: tak przy dómie... jak tam śció^ódź jakimś tam trawę gdzieś tam... to tak...

SzJ: potem żeśmy tam do mieszkania tam dotarli... a myśmy spali w takim domie co nam bomba w pobliżu gdzieś tam spadła...

Ale dzisiaj to trochę chłodno jeszcze.

SzJ: ale człowieka już cio^ognie... bo już w dómie tu siedzied i (...?) dejcie spokój...

SzJ: czterech tych Polaków tam spalo... w tym dómie... nie... wie^odz myśmy tam nie mieli innej roboty wi^oc żeśmy skórki pościo^ogali...

PoC: no... bo tam była zaroz rzeźnia... tam bili świnię... i tam mówili oberża... albo tag nawyt pisało na tym dómie... ja nie wim...

Obydwa poświadczenia (w domie / w dómie) pochodzą od osób starszych, które dziś już w większości nie żyją. Fakt ten przesądza o uznaniu formy w domie za wycofującą się z użycia (a być może już zanikłą). Dla porządku dodam, że nie odnotowano jej w materiałach z pozostałych regionów, choć tam także w latach 70. i 80. XX w. zapisywana była rzadko.

Forma w domu: obecnie ogólnopolska, również w latach 70. i 80. XX w. rejestrowano ją w większości gwar polskich. „Eksploratorzy AJKLW notowali w dom-u prawie na całym badanym obszarze, w wielu punktach jako formę jedyną – przede wszystkim na terenach wschodnich, ale i też w centralnej Wielkopolsce” (KomAJKLW–VIII, 57).

Współcześnie jest to forma dominująca i prawie wyłączna w języku mieszkańców większości badanych miejscowości. Interesujących informacji na temat form w domu / w domie dostarcza wspomniany już artykuł H. Karaś (2018, 91), w którym badaczka przytacza dane liczbowe z Narodowego Korpusu Języka Polskiego dotyczące częstotliwości występowania tych form. Zdecydowana przewaga formy w domu nad formą w domie (przenikającą do polszczyzny potocznej) skłoniła badaczkę do wyciągnięcia wniosku, że „[f]orma analogiczna w domie nie przenika do polszczyzny ogólnej” (Karaś 2018, 92) oraz – odnośnie do zachowania formy w domie na Kresach, a wypierania jej z systemu polszczyzny ogólnej – że „jest to przejaw tendencji ogólnopolskiej, ale zahamowanej w języku ogólnym, innowacja, która zachowała się na peryferiach obszaru polszczyzny także w odmianie kulturalnej, podczas gdy w centrum (na terytorium współczesnej Polski) pozostała tylko w gwarach. Stąd zasadne może być określanie tej innowacji okresu średniopolskiego, która dłużej utrzymywała się na Kresach w dialekcie kresowym, mianem archaizmu peryferycznego, podczas gdy w polszczyźnie ogólnej stała się już tylko innowacją błędną” (Karaś 2018, 92).

Forma doma: „przysłówek pełniący funkcję okolicznika miejsca. Forma już prasłowiańska. (...) funkcjonowała w polszczyźnie po wiek XVIII, a jej użycia XIX-wieczne są raczej świadomymi archaizmami stylistycznymi (zob. W. Cyran, *Przysłówki polskie*, Łódź 1967, s. 181)” (KomAJKLW–VIII, 57). Następnie autor komentarza dodaje, że „[w] materiałach AJKLW forma doma jest zaświadczona z Wielkopolski południowej

(aż po miejscowości przy Prośnie), zachodniej i północnej” (KomAJKLW–VIII, 57–58). Formę tę, niemalże w całej Polsce, odnotował SGP; także jako ogólnogwarowe podaje formy *doma*, *w doma* *Mały słownik gwar polskich* (MSGP).

Badania współczesne ujawniły tę formę dotychczas wyłącznie w Bukówcu Górnym (informatorzy: MaF – mężczyzna ur. 1922 r., SwS – kobieta ur. 1922 r., SzA – kobieta ur. 1923 r., SIJ – kobieta ur. 1923 r.):

MaF: *jeszczy takie powiedzynie buło... a... haróma (!) ja na polu bańka **dóma**... musiał taki wypadek być... a... haróma... nó tam nie byde klón... to... ja na polu a bańka **dóma**...*

SzA: *a on mówi... musi być usuni^mty... tyn zó^mb... no ja... dobrze... zó^mb daam usuno^óc... jużym sie nie przyznaa **dóma**... po obiedzie do kopca... a wieczorem na we-sele pod okno paczeć...*

SwS: *jak dziecko nie buło ochrzczone... nie... to nie buło wolno z nim wyjachać... żeby na ulice aby dzieś... dziecko musiao być **dóma**...*

SIJ: *a mo^óż przyszed... powiado... tydzień powiado... idź do banku po pinióⁿdze... tam dwaście tysijⁿcy jakoś... buło pado... **dóma** nó^m sie pinióⁿdz... tam coś chciol kupić... czy ón myśloł ze to bydó^m pinióⁿdze na jego pogrzeb...*

Forma *w doma*: „przyimkowa konstrukcja powstała zapewne wskutek kontaminacji form *doma* i *w domu*. (...) SStp II, s. 129, rejestruje jedno jej poświadczenie z drugiej połowy XV w. Eksploratorzy AJKLW notowali wyrażenie *w doma* przede wszystkim w południowej części badanego obszaru (zob. mapę), ponadto koło Szamotuł, Wągrowca i Chodzieży” (KomAJKLW–VIII, 58). Formę tę notuje SGP w regionach południowych Polski, a także w Wielkopolsce i na Krajnie.

Współcześnie nie udało się zarejestrować tej formy w badanych wsiach. Natomiast dla skonfrontowania danych AJKLW z północy regionu, materiał współczesny jest zbyt rozproszony.

Analiza dotychczas pozyskanych poświadczeń terenowych, wykazała wycofujący się charakter badanych form fleksyjnych rzeczownika *dom*. Już w latach 70. i 80. XX w. dominującą była jedna z czterech form miejscownika liczby pojedynczej. Od tego czasu zyskała ona jeszcze silniejszą przewagę, gdyż nie wszystkie formy wcześniej notowane przetrwały do dziś. Dla innych form udało się potwierdzić stan z drugiej połowy XX w., choć dotyczy to mowy utrwalonej na początku XXI w. (informatorzy ci obecnie już nie żyją). Uogólniając i podsumowując powyższe analizy stwierdzam, że formy miejscownika liczby pojedynczej wyrazu *dom* – inne niż *w domu* – należy uznać współcześnie za wycofujące się z zasobu językowego mieszkańców zbadanych miejscowości.

Literatura

- AJKLW–VIII, *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, tom VIII: DOM – ZAGRODA, red. Z. Sobierajski, cz. 1: *Mapy 656–701*, Poznań 1994.
- Górniewicz H., *Dialekt malborski*, Gdańsk 1967.
- Karaś H., *Formy oboczne miejscownika liczby pojedynczej (w) domu – (w) domie w gwarach polskich na Litwie*, „Gwary Dziś”, nr 10, 2018, s. 79–97.

-
- KomAJKLW–VIII, *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, tom VIII: DOM – ZAGRODA, red. Z. Sobierajski, cz. 2: *Wykazy i komentarze do map 656–701*, Poznań 1994.
- Małecki M., Nitsch K., *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, Kraków 1934.
- MSGP, *Mały słownik gwar polskich*, pod red. J. Wronicz, Kraków 2010.
- SGP, *Słownik gwar polskich PAN*, t. VI, z. 1 (16), pod kier. J. Okoniowej, Kraków 2001.
- Skoczyła-Stawska H., *Zróżnicowanie form fleksyjnych wyrazu dom na pograniczu wielkopolsko-śląsko-malopolskim w województwie kaliskim*, [w:] *Viro Doctissimo Optime Merito. Prace ofiarowane Profesorowi Zenonowi Sobierajskiemu w 80. rocznicę urodzin*, Poznań 1999, s. 166–176.
- SStp, *Słownik staropolski*, t. II, pod red. S. Urbańczyka, Wrocław 1956.
- Tokarski J., *Gwara Serpelic. Fonetyka. Fleksja*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.

Tadeusz Lewaszek

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Instytut Filologii Polskiej

ORCID: 0000-0003-0676-9841; e-mail: lewtad@interia.pl

Łużyckie materiały językowe w *Atlasie języka i kultury ludowej Wielkopolski*

Abstrakt: *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski* dosyć znacznie wzbogaca wiedzę o związkach językowych Łużyc z zachodnią i południowo-zachodnią Wielkopolską. W komentarzach do 42 map (zob. II.1.) zawarto ustalenia i sugestie, których w większości nie znajdziemy w dotychczas wydanych monografiach dialektologicznych oraz w artykułach. Mogą to być rzeczywiste związki językowe łączące Łużycę z Wielkopolską i północno-zachodnim Śląskiem, ale nie można również hipotetycznie wykluczyć, że są to przynajmniej częściowo rodzime elementy językowe po przesiedleńcach z Łużyc, którzy dawno temu językowo się spolonizowali.

Wydaje się, że znajomość związków językowych łużycko-wielkopolskich mogą pogłębić wnikliwe badania porównawcze z łużycczyną. Chodzi o 11 komentarzy do map (zob. II.4.). Na uwagę zasługują również wspólne zwyczaje łączące Łużycę z zachodnią oraz południową Wielkopolską (zob. II.5.).

Słowa kluczowe: dialektologia, dialekt wielkopolski, języki łużyckie, polsko-łużyckie pogranicze językowe.

Abstract: *Lusatian linguistic materials in the Atlas of Great Poland folk language and culture.* The “Atlas of Greater Poland’s regional language and folk culture” greatly extends the knowledge on the linguistic relations between Lusatia and the south-west of Great Poland. Comments on 42 maps (cf. II.1.) contain findings and suggestions typically absent from dialectology monographs and articles published to date. These may include actual linguistic relations between Lusatia on the one hand and Great Poland and north-western Silesia on the other. However, a hypothesis that they are at least in part remains of native linguistic elements brought by Lusatian migrants who, long ago, adopted the Polish language, cannot be excluded.

It appears that our knowledge on the linguistic relations between Lusatia and Greater Poland can be extended by means of thorough comparative studies, namely 11 comments on maps (cf. II.4.) Common customs connecting Lusatia with western and southern Greater Poland are also worthy of attention (cf. II.5.)

Keywords: dialectology, Greater Poland dialect, Lusatian languages, Polish-Lusatian language border.

I. Problem dolnołużycko-polskiego (wielkopolskiego) pogranicza językowego

O związkach językowych wschodniej (dawno zgermanizowanej) części Dolnych Łużyc z dialektem wielkopolskim (a właściwie z gwarami zachodniowielkopolskimi i częściowo południowowielkopolskimi) słaWiści wiedzą od 1876 r., kiedy August

Leskien opublikował artykuł o języku rękopiśmiennego Nowego Testamentu (1548) Mikława Jakubicy. Wybitny uczony dostrzegł 8 cech fonetycznych i morfologicznych, które język zabytku wiążą z polskim obszarem językowym. Dokładniej język Nowego Testamentu zbadał Arnošt Muka (Mucke 1891; Muka 1909). Dialekt M. Jakubicy określił jako żarski, jak również poszerzył listę zgodności językowych przekładu biblijnego z językiem polskim¹.

W tym miejscu należy dodać informację, że dwa lata po wspomnianym artykule A. Leskiena ukazała się publikacja o dolnołużyckim materiale słownika Megisera z 1603 r. (Hórnik 1878). W słownictwie dolnołużyckim tego zabytku widoczne są liczne cechy polskie, w drugiej połowie XX w. obecność kilku elementów językowych polskiego typu stwierdzono również w innych zabytkach wschodnio-dolno-łużyckich.

Wiedzę o języku M. Jakubicy ponad pół wieku później znacznie wzbogacił Heinz Schuster-Šewc (1967) we wstępie do edycji Nowego Testamentu. Autor przedstawił listę ponad 20 cech fonetycznych i morfologicznych, jak również kilkadziesiąt leksykalnych, które są zgodne z językiem polskim i przeciwstawiają się zachodnio-dolno-łużyckim właściwościom językowym. Oto wybrane przykłady tego typu w dialekcie wschodnio-dolno-łużyckim: przegłos *ě > 'a (np. *ścana*, *wjara*, *lato*), rozwój *TjT (np. *wytarnuć*, *karmy*), rozwój *TelT (np. *mleko*, *plewy*); -*owi* w cel. lp r.m. i r.n. (np. *napćeciwnikowi*), -*em* i -*'em* w narz. rzecz. r.m. i r.n. (np. *gromotem*, *dñjem*); *panic* 'panicz', *panować*, *gnat*, *drwi* 'drzwi', *robota*, *chrobry*, *zdrowy*, *serce*, *żeby*, *každy*, *słóńce*.

Istnienie w dialektach dolnołużyckich między Nysą Łużycką a Odrą i Bobrem elementów językowych polskiego typu skłoniło Kazimierza Nitscha (1912, 1923, 1951, 1954), Zdzisława Stiebera (1934) oraz Adama Tomaszewskiego (1934, 1937, 1938) do zajęcia stanowiska, że między obszarem dolnołużyckim (jak się wydaje od Odry i Bobru, a nawet od Nysy Łużyckiej) istniał do zachodniego obszaru Wielkopolski pas gwar przejściowych dolnołużycko-wielkopolskich (od południowego zachodu Wielkopolski również gwary przejściowe dolnołużycko-śląskie).

Powstanie mieszanego obszaru językowego na wschód od Nysy Łużyckiej K. Nitsch wiązał (słusznie w moim przekonaniu) z procesem zmieszania się ludności dolnołużyckiej z polską (śląską). Oto odpowiedni cytat: „Co się tyczy terytoriów pogranicznych, jak okolice Gubina i Żarowa, to oprócz teorii falowej istniejące tam znamiona lechickie można by objaśnić zmieszczeniem się w tej okolicy obu plemion (...)” (Nitsch 1954, 18–19).

Zdzisław Stieber (nawiązujący do poglądu K. Nitscha) problem dialektów przejściowych między Dolnymi Łużycami a Wielkopolską widział tak: „(...) między obszarem dolnołużyckim a polskim nie było nigdy ostrej granicy (...). Idąc więc z Wielkopolski, np. od Zbąszynia na południowy zachód, nie spotykało się np. w XV w. granicy językowej, ale szereg dialektów pokrewnych, stojących do siebie w podobnym stosunku, jak mużakowski do ślepińskiego, a ten do zachodnio-dolno-łużyckiego” (Stieber 1934, 91).

¹ W pierwszej części niniejszego artykułu korzystam z wcześniejszych moich publikacji (Lewaszkiwicz 2007, 2011, 2012, 2015, 2016).

Inaczej niż Z. Stieber (choć nie całkiem odmiennie) problem ten interpretuje Hanna Popowska-Taborska (1965), która dowiodła, że wprawdzie można mówić o dolnołużycko-polskim pograniczu językowym, ale nie oznacza to, że dawniej nie istniała dolnołużycko-polska granica językowa. Oto stanowisko autorki w tej sprawie:

Badany tu pas pogranicza polsko-dolnołużyckiego można więc – dzięki jego licznym nawiązaniom do polszczyzny – uważać w pewnym sensie za obszar przejściowy między polskim i dolnołużyckim obszarem dialektalnym. Jak jednak wykazała przeprowadzona tu analiza, przez obszar ten przebiegał w przeszłości pęk izofon, izoleks i izomorf, w którym niewątpliwie widzieć należy dawną językową granicę polsko-dolnołużycką. Takie ujęcie zagadnienia odbiega w pewnym sensie od dotychczasowych hipotez zakładających, że badany teren stanowił pas dialektów nie rozdzielanych żadną konkretną granicą (Popowska-Taborska 1965, 124).

Dolnołużycko-wielkopolskie związki językowe najlepiej opracowała Monika Gruchmanowa (1957, 1963, 1968, 1969, 1970, 1978, 1981). Na odnotowanie zasługuje poświęcony tej tematyce przyczynek H. Schustera-Śewca (1974). Należy tu też wymienić inne opracowanie H. Popowskiej-Taborskiej (2004). Ważne są również publikacje Henryka Nowaka (1982) i Alfreda Zaręby (1973) ukazujące nadto dolnołużycko-śląskie nawiązania językowe.

Ze względu na brak miejsca nie cytuję odpowiedniego materiału językowego świadczącego o językowych związkach dolnołużycko-wielkopolskich. Ograniczyłem się do wymienienia wybranych cech językowych polskiego typu w języku M. Jakubicy. Odsyłam w związku z tym do moich wcześniejszych publikacji (zob. przypis 1).

Chciałbym nadmienić, że jestem sceptycznie nastawiony do dotychczasowych wyników badań nad dolnołużycko-wielkopolskim pograniczem językowym. Uważam, że język Nowego Testamentu M. Jakubicy jest niezmiernie sztuczny, tj. składający się z elementów wschodnio-dolno-łużyckich, zachodnio-dolno-łużyckich, górnołużyckich, czeskich i polskich. Na obszarze historycznych Dolnych Łużyc z pewnością istniały zjawiska językowe typu lechickiego (wynikające z działania określonych tendencji późnoprąsłowiańskich), ale w języku M. Jakubicy jest ich za dużo, aby można było ten język uznać za naturalny (odsyłam zwłaszcza do mojego artykułu: Lewaszkiewicz 2007). Jeśli chodzi o elementy dolnołużyckie w gwarach zachodniej i południowej Wielkopolski, to częściowo z pewnością wynikają one z tendencji rozwojowych szeroko rozumianego dolnołużycko-polskiego pogranicza językowego (skoro istnieją także łużycko-kaszubskie i łużycko-śląskie związki językowe), ale w większym stopniu – jak przypuszczam – elementy dolnołużyckie w gwarach Kramska, Podmokli (Małe Podmokle i Wielkie Podmokle), Dąbrówki, Chwalimia, Bukówca Górnego i okolicznych wsi to prawdopodobnie wynik dawnego osadnictwa ludności dolnołużyckiej, która się spolonizowała. Po jej dawnym języku pozostały tylko elementy substratowe.

Przedstawiony powyżej pogląd obecnie traktuję tylko jako hipotezę. Mam nadzieję, że bardziej przekonujące stanowisko zajmę po przeprowadzeniu szerszych badań, które obejmą następujące zagadnienia: analizę i ocenę materiałów łużyckich w *Atlasie języka i kultury ludowej Wielkopolski* (AJKW 1971–2005), analizę i ocenę materiałów łużyckich w *Atlasie językowym kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* (Stieber,

Popowska-Taborska 1964–1978), analizę i ocenę materiałów łużyckich w *Atlasie językowym Śląska* (AJS – Zaręba 1969–1989).

Oprócz tego zamierzam dokładnie przeanalizować istniejące gwarowe teksty zachodniowielkopolskie i południowielkopolskie. Być może dotrę do dawnych tekstów z okolic Kargowy. Na podstawie tych badań sporządę dokładną listę wyrazów i form językowych uważanych za nawiązania łużyckie w dialekcie wielkopolskim, śląskim i kaszubskim. Opracowanie to z pewnością przyczyni się do lepszego objaśnienia genezy łużyckich elementów językowych w gwarach zachodniowielkopolskich i południowielkopolskich.

Zamierzam wnikliwie poznać rezultaty badań historyków nad dziejami osadnictwa na dawnym pograniczu polsko-niemieckim i polsko-dolnołużyckim. Być może w materiale antroponimicznym tego pogranicza uda się „wytropić” zgermanizowane zapisy nazwisk łużyckich, które wskazywałyby na dawną obecność ludności łużyckiej, by tym samym potwierdzić przypuszczenie, że Łużyczanie osiedlali się dawniej na obszarze zachodniej i częściowo południowej Wielkopolski. Z badań Stanisława Malepszaka (2001; 2007); wynika, że około 1580 r. w Bukówcu Górnym (w pobliżu Leszna) zamieszkało 12 rodzin pochodzących z okolic Mużakowa i zapewne wyłącznie lub w większości byli to Dolnołużyczanie. Wiadomo też, że do Chwalimia i okolicy przybyli w połowie XVII w. osadnicy ze Śląska lub z Łużyc (Olesch 1992, zwłaszcza 131–137). Jest sprawą oczywistą to, że mieszkańcy Chwalimia od dawna mówili gwarą śląską, ale nie można wykluczyć, że w dalekiej przeszłości przybysze z Łużyc zmieszali się z miejscową ludnością śląską i spolonizowali się, tj. przeszli na gwarę śląską.

II. Problematyka łużycka w komentarzach do map *Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski*

II.1. Wypowiedzi i wzmianki dotyczące łużycko-wielkopolskich i łużycko-polskich związków językowych²

1. Mapa 93. **Obierać gotowane ziemniaki z lupin** (1/134–135, oprac. H. Skoczyła-Stawska)

„W punkcie zachodniowielkopolskim 46 zanotowano łużycki typ *bielić*” (s. 135).

Autorka komentarza nie uwzględniła ustaleń M. Gruchmanowej: „Powyższe słowo [tj. *bielić* – T.L.] zanotowano jedynie w Nowym Kramsku i Podmoklach (p. 3, 4, 5): *b^lyl’ić pyrki*. Ten sam czasownik występuje w języku dolnołużyckim: *bēliš* ‘ts’. (Muka, Śwjela)” (Gruchmanowa 1970, 124).

2. Mapa 155. **Owoc tarniny** (II/50–51, oprac. H. Nowak)

„Nazwy *cierpki*, *kocierpki*, *korcierpki*

Nazwę *cierpki* zapisano w dwóch wsiach nad Prosną (p. 93, 100). Częściej występuje nazwa *kocierpki*, poświadczona z okolic Rawicza, Odolanowa i Wieruszowa. *Ko-*

² Poniżej najczęściej cytuję rozważania autorów komentarzy do map, które dotyczą nawiązań łużycko-wielkopolskich i łużycko-śląskich. Nierzadko streszczam również wywody dotyczące tej tematyki, czasem komentując ustalenia dialektologów i wprowadzam uwagi innego typu.

cierpka znana jest z polskiego obszaru dialektalnego, ale w znaczeniu ‘czeremcha’ (*Prunus padus*; o zasięgu zob. MAGP, t. XI, mapa 548, AGWK, t. 4, mapa 478 i Sław., t. II, s. 316). Dolnołużycki wyraz *póserpina* ‘czeremcha’ «gwarantuje, że podstawą jest forma *po-cierp-ka*, utworzona przy pomocy przyrostka *-ka* od *po-cierpnąć* ‘ścierpnąć, zdrętwieć’», nawiązująca do cierpkiego smaku owoców czeremchy i tarniny (Sław, t. II, s. 316). Postać *kocierpka* pochodzi z upodobnienia na odległość: $k...k \leq p...k$ (Sław, s. 317). Z kolei metateza spółgłosek dała formę *korciepk(a)*, poświadczoną z okolic Ostrowa Wlkp. i Kępna” (s. 50–51).

3. Mapa 177. **Pieprznik pospolity (*Cantharellus cibarius* Fries)** (II/67–69, oprac. H. Nowak)

„Wyraźny zasięg geograficzny wykazuje nazwa *kokotki*. Obejmuje ona zachodnią Wielkopolskę bez terenów peryferycznych oraz zachodnią część południowej Wielkopolski (zob. jego zasięg na mapie wyodrębniony izoleksą). W skrajnie zachodnich gwarach wielkopolskich panuje nazwa *kokoszki*, taka sama jak w języku dolnołużyckim, a także w dolnołużyckich gwarach (*kokošk’i*; zob. Gruch, s. 122 i SSA, t. 3, mapa 115 i s. 268). Z drugiej wszakże strony *kokoszki* ‘pieprznik pospolity’ występują także w widłach Wisły i Pilicy (B. Bartnicka-Dąbkowska, op. cit., s. 34)” (s. 69).

4. Mapa 192. **Biedronka (*Coccinella*)** (II/80-82, oprac. H. Nowak)

„Podkreślić trzeba bogactwo nazw ‘biedronki’ na omawianym obszarze gwarowym [T.L.: *biedronka*; *pietronka*, *pietroneczka*, *pietrynka*; *pietruszka*; *patronka*, *patronelka*, *petronelka*; *katrynka*; *słonko*, *słoneczko*, *słonyszko*, *słoniątko*; *pambóczek*; *marianka*; *panienka*; *maříkefer*]. Kilka z nich ma wyraźnie zleksykalizowane zasięgi, mianowicie *katrynka*, *pambóczek* i derywaty od podstawy *słonie* ‘słońce’. Wśród nich nazwa *słoneczko*, występująca w południowo-wschodniej części obszaru AJKLW, nawiązuje do takiej samej nazwy w gwarach zachodniośląskich (AJŚ, t. IV, mapa 602). W. Budziszewska przytacza też gwarowe dolnołużyckie *słyńcko* ‘biedronka’, górnołużycką nazwę *bože slónčko*, czeską *sluněčko*, ukraińską *sonečko* (Budz, s. 160)” (s. 82).

5. Mapa 204. **Przepiórka (*Coturnix coturnix*)** (II/92-94, oprac. H. Nowak)

Omówione w AJKLW przykłady derywatów od *-pol-||-pól-* typu: *podpółka*, *podpolemka*, *podpolik*. „Nazwy przepiórki derywowane od *-pol-||-pól-* obejmują głównie południową i południowo-zachodnią Wielkopolskę (w zasięgu zwartym po Wolsztyn, Opalenicę, Stęszew, Rogalin, Środę, Miłosław), ale również tereny położone po obu brzegach dolnej i częściowo środkowej Prosnę (...)” (s. 93).

„Poza obszarem AJKLW nazwy ‘przepiórki’ z podstawą *-pól-||-pol-* występują też na Śląsku. (...) Nazwy ‘przepiórki’ z podstawą *-pól-* obejmują też obszar językowy łużycki: dolnołuż. *paśpula* (Muka), gwarowe dolnołuż. *pačpula* || *paśpula* (SSA, t. 3, mapa 21), w dialekcie mużakowskim *špačpul’a* (AJŚ, mapa 546), górnołuż. *pocpula* || *pocpulik* (Zem), gwarowe górnołuż. *pocpula*, *počpul’a* i podobne (SSA)” (s. 93).

6. Mapa 291. **Znaczenie wyrazu *kraczk*** (III/76-77, oprac. H. Nowak)

„Głównie też na wschodzie (...) oraz w kilku punktach w południowej Wielkopolsce (74, 75, 77, 87, 88), a sporadycznie koło Poznania i Obornik (p. 25, 51), wyraz *kraczk* oznacza ‘snopek lnu (związany)’. To ostatnie znaczenie *kraczki* jest też poświadczone z Łęczyckiego (SzymS, s. 426); SGP (t. II, s. 462) podaje z Poznańskiego: *kraczk* ‘wiązka, pęczek lnu’ (por. też dolnołużyckie *kšack*: *kšacka* ‘pęczek, snopek np. lnu przy suszeniu’; Sław, t. III, s. 44)” (s. 77).

W tym miejscu warto wspomnieć, że punkty w południowej Wielkopolsce to Bukówiec Górny (p. 74) oraz bliższa i dalsza okolica w byłym województwie leszczyńskim.

7. Mapa 313. **Kidać (się), gidać (się), skidnąć się (wyrazy i znaczenia)** (III/112-113, oprac. H. Nowak)

„Wyrazy *kidać*, rzadziej *kidać się* lub formę dokonaną *skidnąć się* notowano głównie na zachodzie Wielkopolski; drugi, mniejszy obszar występowania wyrazu *kidać* stanowią okolice Kępna, Wieruszowa i Wielunia. Na zachodniej peryferii Wielkopolski od okolic Międzyrzecza po Nowy Tomyśl, Łąki Stare (p. 61) i wieś Obrę (p. 62), a ponadto w Bukówcu Górnym (p. 74) wyraz *kidać* ma znaczenie ‘rozrzucać gnój’ (por. mapę nr 312); tu wszakże w trzech punktach (61, 62, 74) *kidać* ma także drugie (oboczne) znaczenie ‘drzemać, kiwając głową’ (por. też w p. 61 formę *sk’idnuńć się* ‘zdrzemnąć się, kiwając głową’)” (s. 112).

„Odpowiedniki psł. **kydati*, a w postaci dokonanej **kydnąti*, w pierwotnym znaczeniu ‘rzucać, ciskać’ bądź węższym ‘rozrzucać, wyrzucać gnój’, występują we wszystkich grupach języków słowiańskich; por. zwłaszcza w gwarach wschodnio-górnołużyckich *kidać*, *k’idac* i wschodnio-dolnołużyckich *rosk’idouas* ‘rozrzucać gnój’ (SSA, t. I, mapa 5), dolnołuż. *kidaś*, górnołuż. *kidać* ‘wysypywać, wylewać; rozrzucać gnój’ (...)” s. 113.

8. Mapa 397. **Nazwy karmienia zwierząt domowych** (IV/73-75, oprac. H. Nowak)

Z obszaru Wielkopolski tylko H. Nowak zanotował formę *picowanie* w p. 95 (w dawnym województwie kaliskim). AJŚ (t. III, część 2, s. 66) zna „czasownik *picować* ‘karmić bydło’ z dwóch punktów koło Oleśnicy”. Psł. **pitati* ‘żywić, karmić’; odpowiedniki etymologiczne w wielu językach zachodnio-, południowo- i wschodniosłowiańskich; stpol. *pica* ‘pasza, pokarm’, *picować* ‘zaopatrywać w żywność’ (SStp, VI, 80–82). „(...) także dzisiejsze górnołużyckie *pica* ‘pokarm, obrok, pasza’, *picować* ‘karmić’ (Zem, s. 291), dolnołużyckie *pica* ‘pokarm zwierząt’, *picowaś* ‘karmić’ (Muka, t. II, s. 46) (...)” (s. 74).

9. Mapa 404. **Żarłoczna (np. o krowie) i synonimy** (IV/80-83, oprac. H. Nowak)

„Formy *žerny* (obok *wožrany*), też *žernivy* ‘żarłoczny’, ma język górnołużycki (...); por. też czeskie *žirný* ‘(o bydle) dobrze żrący’ (...)” (s. 82).

10. Mapa 422. **Makać – macać (kury)** (IV/109-110, oprac. H. Skoczylas-Stawska)

„Zasięgi geograficzne wyrazów *makać* – *macać* (kury), o znaczeniu ‘sprawdzać palcem, czy kury mają jajka w steku’, są wyraźne i zwarte” (s. 109).

„Wyraz *makać* ‘sprawdzać, czy kury mają jajka w steku’ występuje zwarcie na dużym obszarze południowo-zachodnim AJKLW” (s. 109). M.in. p. 45 (Dąbrówka Wlkp.), 46 (Podmokle Małe), 47 (Nowe Kramsko – Stare Kramsko) oraz okolice Chwalimia i Bukówca Górnego (p. 74 i punkty okoliczne).

„Wyraz ten wiąże gwary Wielkopolski południowo-zachodniej i południowej z językiem czeskim i dolno- oraz górnołużyckim. Można tu przytoczyć czeskie *makati* || *macati* ‘dotykać’ (ESJČS, s. 283), dolnołużyckie *makaś* ‘macać, dotykać, szukać’ i *namakaś* ‘wymacać, znaleźć’ (Muka I, s. 853 i 979), staro-górnołużyckie *makać* i górnołużyckie *masać* ‘macać, szukać’ obok *namakać* ‘znaleźć’ (Jak, s. 171 i 194). Por. też GruchKr, s. 141 i Zem, s. 206. Warto też wspomnieć o słowińskiej formie *măklac* ‘macać, dotykać, szukać’ (Lor, s. 598) i kaszubskiej *maklac* ‘macać, wyczuwać za pomocą dotyku, dotykać’ (Sych, T. III, s. 39)” (s. 110).

11. Mapa 469. **Nazwy uzdy stajennej (bez wędzidla)** (V/79-81, oprac. H. Nowak)
„Warto podać już staropolskie (XV w.) nazwy *ogłów* i *ogłowie* ‘część uprzęży zakładana na głowę konia, uździenica’ (SSłp V, s. 534). Odpowiedniki stpol. wyrazu *ogłów* poświadczą zresztą SSA (t. 4, mapa 103 i s. 244) z zachodnich gwar dolnołużyckich: *ogwoj*, *ogłoj*, także *obwoj* oraz *obgłoua*, *ogwoua* ($\leq$ **o(bb)-golvb* i **o(bb)-golva*); por. także górnołużyckie *uouoica* ($\leq$ **o-golv-ica*) – wszystkie w znaczeniu ‘uzda stajenna’. Por. *ogłów* ‘uzda’ także z okolic Rybnika i Pszczyzny (Sułk, s. 62)” (s. 81).

12. Mapa 480. **Nazwy pasa pod brzuchem w uprzęży końskiej** (V/99-101, oprac. H. Nowak)

„Nazwa *podpasek* obejmuje południowo-zachodni skrawek obszaru AJKLW, tj. okolice Zbąszynia, Babimostu i Wolsztyna wraz z punktem 75 (Brenno). Zanotowano ją również na tym terenie w Wojnowie pod Kargową (zob. Sułk, s. 14). Por. formację bezsufiksalną *potpas*, odnotowaną na Kaszubach pod Kościerzyną; por. również w języku górnołużyckim *podpas*, *podpasek*, w dolnołużyckim *pódpask* ‘popręg’ (zob. AJK V, s. 82 i mapa 212)” (s. 100). Warto dodać, że p. 75 znajduje się pod Bukówcem Górnym.

13. Mapa 483. **Nazwy konia w zaprzęgu z lewej strony** (V/104-106, oprac. H. Nowak)

„Typ *wócnij* ma bliski odpowiednik w dolnołużyckich gwarach mużakowskich: *nauócnj* (zob. Gruch, s. 128) oraz na Śląsku koło Namysłowa: *navochi* (AJŚ II, mapa 59)” (s. 105).

14. Mapa 494. **Nazwy powrozu do kierowania krowami w zaprzęgu** (V/118-119, oprac. S. Błaszczuk)

„Nazwę *wódzka* wykazuje też A. Zaręba (AJŚ II, mapa 57) w formie *v^uúcka* z okolicy Mużakowa na Łużycach (p. 1). Na marginesie można tu dodać uwagę, że według Zaręby na konia po lewej stronie zaprzęgu mówi się pod Rawiczem (p. 5) *na v^uúce* || *na v^uúcke*, (...)” (s. 119).

15. Mapa 555. **Ubrać (się) i synonimy** (V/70-73, oprac. H. Nowak)

W sprawie słowa *wetkać* ‘ubrać się’ H. Nowak napisał: „W rozważanym tu znaczeniu *wetkać* znane jest tylko w okolicach Babimostu, Zbąszynia, Wolsztyna i Kościana (na mapie zasięg słowa objęty izoleksą): (...)” (s. 71). Autor komentarza nie wskazuje na związek z łużycczyną; nie widzi takiego związku również M. Gruchmanowa (1970). H. Nowak nie uwzględniła również powiązania z łużycczyną przy wyrazie *odziać (się)* ‘ubrać się’ (VI: mapa 555, s. 72). Odpowiednie uzupełnienia Z. Sobierajski wprowadził we Wstępie do t. VI, cz. 2: „Natomiast południow Wielkopolskie *odziać (się)* wskazuje nie tylko na pokrewieństwo z czeskim *odíti*, lecz także z górnołużyckim *wodźeć* i dolnołużyckim *wóžeś*. Z kolei zaś babimojsko-wolsztyńskie *wetkać* przypomina górnołużyckie *tyknyć (rukajce)* ‘założyć (rękawiczki)’ ” (VI, s. 9).

16. Mapa 558. **Igła (wymowa)** (VI/76-77, oprac. H. Nowak)

Jegła

„Ta sama archaiczna forma zachowała się w gwarach śląskich (dawniej była też znana w Chwalimiu pod Kargową) oraz północnokaszubskich (MAGP III, mapa 148; AJŚ II, mapa 188; AJK XIV, s. 207). Por. też w języku dolnołużyckim *jogła* z dawn. *jegła* (jak dziś w niektórych dialektach: *jęgła*, zob. SSA 6, s. 216-219 i mapy 90, 91;

Schuster-Šewc 6, s. 442), w górnołużyckim *jehla*, czeskim *jehla* (o czym dokładniej por. Dej, s. 142 i mapa 21 oraz AJK XIV, mapa 698 i s. 207, (...)" (s. 77).

17. Mapa 567. **Nazwy butów sznurowanych z drewnianą podszewą i skórzanym wierzchem** (V/96-99, oprac. H. Nowak)

Kuflaki, Kufle (Kufy)

„Ze względu na lokalizację tych nazw w południowo-zachodniej Wielkopolsce jest prawdopodobny ich związek z dial. górnołużyckimi *tofle*, *tófle*, stanowiącymi formy skrócone z niem. wyrazu *Pantoffel* (zob. SSA VI, mapy 78, 79 i s. 192–195) (...)” (s. 98).

18. Mapa 573. **Zzuć i synonimy** (VI/109-111, oprac. H. Nowak)

„Por. też w językach łużyckich: *zuć* – *zuwać* (w górnołużyckim) i *zuś* – *zuwać* (w dolnołużyckim) ‘zdjąć’ – zdejmować: o butach, pończochach, spodniach, także w dialektach górnołużyckich: *zuć*, *rozuć*, czy dolnołużyckich *rozuś* (zob. SSA VI, mapa 81 i s. 198); por. również odpowiednik czeski *zouti* ‘zzuć, zdjąć obuwie’ (s. 109–110).

19. Mapa 578. **Znaczenie wyrazów *nana*, *nena* i pochodnych** (VII/23-25 oprac. H. Nowak)

„Zebrane przez nas materiały poświadczają nazwę *nana* lub *nena* w znaczeniu ‘matka’ z paru punktów na północy i z Kujaw” (s. 24). *Nana*, *nenka* i wyrazy pochodne znane są oprócz tego z północnych Kaszub, Malborskiego, Kociewia, Borów Tucholskich, Krajny, ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej i z Łowickiego” (s. 24).

„Pod Żninem i koło Bydgoszczy zapisano *nena* w znaczeniu ‘babcia, babka’: (...). Por. w tymże znaczeniu z północnych Kaszub: *nenka* lub *stara nenka* (AJK V, mapa 235 i cz. II, s. 18); por. też dłuż. *stary nan* ‘dziadek’ (Schuster 987).

Kolejne znaczenie interesujących nas wyrazów – to ‘niańka, niania’. Notowano je koło Żnina, Mogilna, Gniezna, Chodzieży, na zachodzie koło Międzychodu, Międzyrzecza i Zbąszynka oraz na południu pod Krotoszynem, Sycowem i w p. 105” (s. 24).

20. Mapa 600. **Zazdrościć i synonimy** (VII/66-67 oprac. H. Skoczyła-Stawska)

Monika Gruchmanowa (1970, 66 + m. 57) zacytowała wyraz *zawiścić* z jednego punktu blisko Wolsztyna i z dwóch punktów z okolic Bukówca Górnego (s. 67). „Na zakończenie warto tu jeszcze podkreślić, że wielkopolski typ *zawiścić* nawiązuje do dolnołużyckiej formy *zawisić* ‘zazdrościć’ (Muka, II, s. 1054), a wielkopolski typ *zawidzić* przypomina nie tylko dolnołużyckie *zawiześ* ‘zazdrościć’ (Muka, II, s. 1055) i górnołużyckie *zawidzeć* (Jak, s. 506), lecz także czeskie *záviděti* ‘ts’ (Výdra, s. 760) i słowackie *závidieť* ‘ts’ (Stan-Buf, s. 413)” (s. 67).

21. Mapa 601. **Gniwać się i synonimy** (VII/68-69, oprac. H. Nowak)

Słowo *gorzyć się* było notowane głównie koło Zbąszynka, Babimostu i Wolsztyna (Gruchmanowa 1970, 140 + m. 122), koło Chodzieży, u Mazurów wieleńskich, pod Nakłem, na północno-zachodnich krańcach Krajny, w Borach Tucholskich, na Kociewiu, Kaszubach i w części Malborskiego (s. 68). „(...) – wiąże się z dolnołużyckim *góriś* ‘palić, płonąć’ i metaforycznie *góriś se* ‘złościć się, irytować’ (ZagZw 8; AJK I mapa 40; Schuster, s. 324; SSA 7, s. 212 i mapa 87)” (s. 68). Warto dodać, że M. Gruchmanowa nie powoływała się na związek z łużycczyzną.

Słowo *barchać się* jest znane z wielu punktów Wielkopolski, w tym z jednego punktu (73) z województwa leszczyńskiego. „Związane prawdopodobnie z psł. *bykati*, por. zwłaszcza dolnołużyckie *barkaś*, górnołuż. *borkać*, laskie *brkat* ‘burceć (na ko-

goś), polskie dial. kaszubskie *obarchniały* || *obarkniały* ‘ogłupiały’, też ‘szalony; awanturnik’ (...)” (s. 69).

22. Mapa 640. **Nazwy powtórnej zabawy w kilka dni po weselu** (VII/154-157, oprac. H. Nowak)

W powyższym znaczeniu występują nazwy *potarzyca*, *potarzyce* (pl. tant.), *potarzyyna*, *potarzyyny* (*pa-*) (pl. tant.) (związane etymologicznie z wyrażeniem przyimkowym *po targu*) i są udokumentowane w różnych punktach w Wielkopolsce, np. *potarzyyna* i formy oboczne, znana jest z Dąbrówki Wlkp., Podmokła Małego, Nowego i Starego Kramska, z Bukowca Górnego. Jednak M. Gruchmanowa (1970, 41, 42 + m. 24) nie powołuje się na związek z łuzyczczyzną. Dopiero AJKLW informuje: „Por. tu również paralełę strukturalną (aczkolwiek odmienną pod względem realnoznaczeniowym) w językach łużyckich: głuź. *patorżica* i dłuź. dial. *paterżyca* ‘wigilia Bożego Narodzenia’ (Zem, Schuster 1052)” (s. 155).

23. Mapa 670. **Sień i synonimy** (VIII/52-54, oprac. H. Nowak)

„Wyróżnia się jednak Śląsk północno-zachodni formą *χyσα* w znaczeniu ‘sień’ (zob. AJŚ III, mapa 37; MAGP I, mapa 20 i s. 8; ZarS, s. 45; Nitsch DPŚ, s. 200), do której nawiązuje nasza dokumentacja *chysy* (jak na mapie). Por. też *d o l n o ł u ż y c k i e* dial. *chiža* ‘sień’, *g ó r n o ł u ż. chěža* ‘sień’ i ‘dom’ (zob. Schuster, s. 378) (...)” (s. 54).

24. Mapa 676. **Znaczenie wyrazu skala** (VIII/63-65, oprac. H. Nowak)

„Dziś znaczenie ‘szczelina, pęknięcie’ zwłaszcza ‘szpara między deskami w podłodze’ zachowało się tylko w części dialektów: na Suwalszczyźnie, Mazurach i Warmii, północnym Mazowszu, Kociewiu, Kaszubach, w Borach Tucholskich i na półn. Krajinie (...) oraz w Wielkopolsce – (...)” (s. 64).

„Znaczenia bliskie polskim gwarowym znajdujemy w języku *d o l n o ł u ż y c k i m*, gdzie *skala* to: 1. ‘wąwóz, parów’, 2. ‘pieczara; jama, nora’, 3. ‘rozpadlina; przepaść’, 4. ‘koryto, łożysko rzeki’, 5. ‘bruzda rozdzielająca zagony na polu’ (Schuster 17, s. 1287)” (s. 64).

25. Mapa 697. **Nazwy drzwiczek w płocie** (VIII/118-120, oprac. H. Nowak)

„Pol. *drzwiczki*, poświadczone od XVI w., mają też paralełę w jęz. *g ó r n o ł u ż y c k i m*: *dur(i)čka* ż. (syngulatywna, pl. wg Sławskiego – Sław V 143) i *dur(i)čki* pl. ‘drzwiczki, furka’ (...)” (s. 120).

26. Mapa 701. **Gwóźdz (wymowa)** (VIII/125-127, oprac. H. Nowak)

„(...) już stpol. z XV w. *goźdź* – l. mn. *goździe* || *gwoździe* (SStp II 532), nierzadko także w polszczyźnie XVI–XVIII w. (...); por. również dłuź. *gozdź*, głuź. *hózdź* ‘gwóźdz’ (Schuster, s. 337). W wielu gwarach polskich do dziś utrzymały się formy *guść* || *gůś(ć)* lub *g^uůś(ć)*, (...)” (s. 126).

27. Mapa 737. **Nazwa igliczki do wyrobu sieci** (IX/109-111, oprac. D. Kledzik)

„Materiały AJKLW poświadczają najczęściej nazwę *klesz(cz)ka* na oznaczenie omawianego tu desygnatu. Rzadziej notowano nazwy *igła*, *iglica* i *igliczka*” (s. 110).

„Trudno orzec jednoznacznie, czy zanotowana parokrotnie forma *kleszka* stanowi osobny typ morfologiczny ze śladem psł. formacji *klěša* ≤ *klěsja* i bałtyckiego *klišja* – ‘kleszcze raka’, a także ukr. dial. *kliš’a* ‘ts’ (por. Sław, t. II, s. 213). Możliwe jest bowiem, że mamy tu do czynienia jedynie z uproszczeniem fonetycznym formy *kleszczka* jak w dłuź. *kłaška* (psł.*klěšt-j-ьka) ‘Holznadel zum Netzestricken’ (zob.

SchusterHEW II, s. 546; (...)” (s. 110). Gdy chodzi o zachodnią Wielkopolskę, forma *klaška* jest poświadczona w p. 62 koło Wolsztyna.

Zenon Sobierajski (t. IX: IV. Związki językowe zachodniosłowiańskie, s. 21) wymienia obok dolnołużyckiej formy *klaška* również oboczną formę *kleška*, ale nie podaje jej źródła.

28. Mapa 746. **Przerębel (ogólnie) i synonimy** (IX/128–130, oprac. H. Nowak)

W komentarzu do mapy 746 znajdujemy informację, że formacje *przyrębel*, *przyrębel* są udokumentowane w dziewięciu wsiach koło Gostynia, Rawicza oraz Wieruszowa, jak również w dwóch śląskich punktach 103, 105 z województwa opolskiego (s. 130).

H. Nowak nie wymienia w tym miejscu formy głuź. *přirubnja* ‘przerębel’, lecz przy omawianiu nazwy *dziura*, gdzie informuje, że odpowiednikiem czeskiej formy *díra* jest w słowackim wyraz *prieruba*, któremu odpowiada górnołużyckie *přirubnja* (s. 130).

Z. Sobierajski włącza wyraz górnołużycki do związków językowych zachodniosłowiańskich: „*przyrębel* || *przyrębel* z przedrostkiem *przy-* zamiast ogólnopolskiego *prze-* w znaczeniu ‘otwór wyrąbany w lodzie (ogólnie)’, wyraz występujący na pograniczu Śląska i górnołużycka nazwa *přirubnja* ‘ts’ (m. 746)” (t. IX, s. 21).

29. Mapa 754. **Ikra ryby (nazwy i formy)** (IX/147-149, oprac. H. Skoczyła-Stawska)

Komentarz: „Co do formy *jekra* w peryferyjnych gwarach zachodniej Wielkopolski, to pisała o niej M. Gruchmanowa (Gruch, s. 112 i mapki nr 104 i 131), wskazując na jej związek z dialektami dolnołużyckimi (por. dłuź. *jerk* m., *ńerk* m.). Można do tego dodać, że łużycki atlas językowy (SSA, t. 3, s. 132 i mapa 47) z północnych gwar Łużyc Dolnych podaje także formy: *merk*, *ńjark* i *jerk* w znaczeniu ‘ikra rybia’” (s. 148).

Nazwa *ikro* r.n. jest poświadczona w gwarach Wielkopolski centralnej, południowo- i północno-zachodniej, na Krajnie oraz na pograniczu z południowo-wschodnią Kaszubszczyzną (s. 148–149). Istotny jest dodatkowy komentarz Z. Sobierajskiego: „*ikro* (*jekro*) n. w zachodniej części Wielkopolski zamiast ogólnopolskiego *ikra* (ryby) ż. oraz górnołużyckie *jik(r)no* i połabskie *jăkrö* ‘ts’ (m. 754)” (t. IX, s. 21).

30. Mapa 755. **Trzec się (o rybach) i synonimy** (IX/150-152, oprac. D. Kledzik, H. Nowak)

Obok czasowników *mrzościć się*, *mrzozczyć się* w Wielkopolsce są poświadczone również formy: *mierzchnąć się* (*miechrznąć się*); *jerzchnąć się*, *jerzchnić się*.

„Na polskim obszarze dialektalnym, podobnie jak w obu językach łużyckich, istnieją różne formy nagłosu: *m-*, *ń-* i *j-* (*erzchnąć się*). Nasze materiały atlasowe poświadczają dziesięciokrotnie formę *z j-* (*erzchn-*) i siedmiokrotnie z *m-* (*erzchn-*). Wykazują one dość zwarte zasięgi przestrzenne. *Mierzchnąć się* występuje na Krajnie, u Mazurów wieleńskich i w p. 29 koło Międzyrzecza. AJK VI, mapa 256 ukazuje formy z *m-* (*erzchn-*) właśnie na Krajnie i (rzadkie) na wschodnim krańcu Kaszub południowych; ponadto *mierzchnąć (się)* jest znane w Ostródzkiem i Olsztyńskiem (SWM, t. 10, s. 23, 24).

Formy z nagłosowym *j-* (*erzchn-*) występują na niewielkim obszarze Wielkopolski północno-zachodniej oraz w krajniackim punkcie nr 7 (z artykułu Z. Zagórskiego, zob. bibliografia) – (...)” (s. 151).

31. Mapa 757. **Nazwy dżdżownicy (*Lumbricus terrestris*)** (IX/155-158, oprac. H. Nowak)

Związek z łużycczyzną wykazują dwa wyrazy: *rosówka/rosowa/rasówka* (Wielkopolska i sporadycznie w AJK) oraz *wędenik*. *Rosówka* itd. nawiązuje do górnołużyckiego rzeczownika *rosak* ‘dżdżownica’.

„Formacje *wędenik*, *wędka*. Obie nazwy skupione na południowo-zachodnich peryferiach Wielkopolski: *wynzyńnik* w okolicach Zbąszynka, Zbąszynia i Wolsztyna, a *vůntka* koło Babimostu (zob. też Gruch, mapka 99 i s. 107, 108)” (s. 157).

Dodatkowe informacje podaje Z. Sobierajski: „*rosówka* (synonim *glizdy*) ‘dżdżownica’ z północnej części Wielkopolski i górnołużycki *rosak* lub *rosowc* (m. 757); *wędenik* ‘dżdżownica’ w południowo-zachodnim mikroregionie Wielkopolski (od Zbąszynia do Sulechowa i Wolsztyna) oraz górnołużyckie *wudženka*, *wudžeńca* i *hudžeńca* ż. ‘ts’ (m. 757)” (t. IX, s. 21).

32. Mapa 761. **Płytki (woda) i synonimy** (IX/165-167, oprac. H. Nowak)

„W kilku wsiach w okolicy Wolsztyna (p. 48, 61, 62) i w Nowym Kramsku (p. 47) na miejscu *m-* (które w publikacji atlasowej zapisujemy jednolicie jako *mⁱ-*) pojawiła się nosowa spółgłoska środkowojęzykowa *n̥-*” (s. 166).

„Powyższe formy z *n̥-* ze względu na ich lokalizację mogą pozostawać w związku z *d̥* i *z̥*. dial. i *g̥* i *u̥*. *niłki* ‘płytki’, też wschodniodłuż. *gnilki* z *g-* wtórnym, podobnie jak z sekundarnym *h-* w dial. p ó ł n o c n o c z e s k i c h: *hnělkej*, *hnilkej* ‘płytki, niegłęboki’ (szczegóły podaje SchusterHEW I, s. 237 i II, s. 897, 1002, 1003, też (Maček) ESJČ, s. 359)” (s. 166).

W podobny sposób swoje stanowisko przedstawił Z. Sobierajski (t. IX, s. 21).

33. Mapa 762. **Nazwy kałuży po deszczu** (IX/167-174, oprac. H. Nowak)

„Formacje *kalicha*, *kalawa*, *kalafa*

Kalicha utworzona od *kal* ‘błoto’ za pomocą formantu *-icha*. Poświadczona jedynie z dwóch punktów koło Babimostu i Zbąszynka: p. 45, 47.

Kal-awa została zapisana pod Wągrowcem w p. 21 (por. też zapis A. Tomaszewskiego (z lat 1930-1932) *kalava* ‘kałuża’ w Łankowiczkach na północ od Kcyni)” (s. 171).

„Wyraz *kalawa* ‘kałuża, bajor(k)o’ znany jest w jęz. dolnołużyckim, zwłaszcza w nazewnictwie pól, też osad (zob. SchusterHEW, z. 7, s. 484). Nawiązuje do tego obszaru *kalava* w przesuniętym znaczeniu ‘gnojówka’ pod Babimostem – w obu Kramskach: Nowym (p. 47) i Starym (zob. Gruch, s. 75). Zob. też mapę (i komentarz) nr 759: Nazwy płytkiego i grząskiego stawku.

Nazwa *ł(u)żewa*

Jest to derywat od psł. **luža* ≤ **lug-ja* ‘niewielkie zagłębienie z błotnistą wodą stojącą, kałuża, teren podmokły, moczar’; por. dłuż. i głuż. *luža* ‘kałuża’, czeskie *louže*, *louž* ż. ‘kałuża’, czeskie dial. *luža*, *luža* ‘kałuża’: ‘zbiornik na gnojówkę’ (Sław V, s. 377, 378; SchusterHEW, z. 11, s. 791). Według Sław (s. 378): bezpośrednią podstawą nazwy *lužewa* «jest nie zaświadczony u nas przym. **luževъ* ‘dotyczący kałuży, moczaru, związany z kałużą’ (...). Pierwotnie więc *lužewa* to urzeczownikowiony przym. żeński jak *dąbrowa*, *kostrzewa*».

Formację *ł(u)żewa* ‘kałuża’ mamy z dwóch punktów koło Wolsztyna: 48 i 62. (...)” (s. 172).

34. Mapa 814. **Dreszcze i synonimy – uczucie zimna (*algor, horror febrilis*)** (X/132-134, oprac. H. Nowak)

„Nazwy zimnisko, zimisko, zimno, zima

Zimnisko – formacja utworzona od (synonimicznego) rzeczownika *zimno* (zob. niżej) za pomocą sufiksu *-isko*. Notowano ją w Wielkopolsce południowo-zachodniej (zob. mapę): (...). Ta sama formacja *zymnisko* funkcjonuje też w języku dłuż., ale w znaczeniu ‘ostra, dokuczliwa zima’ (Muka, II, s. 1130).

Zapisana jedynie w Nowym Kramsku, tj. w p. 47, formacja *zim-isko* (*ĩšũše* ZS), a więc utworzona od rzeczownika *zima*, stanowi bezpośrednie nawiązanie do dłuż. *zymisko* ‘das kalte Fieber’ (ze słownika Megisera – A. Muka, II, s. 1130). Chodzi tu o stare nawiązanie do wspólnej z językami łużyckimi podstawy derywacyjnej (*zima – głuż. i dłuż. *zyma*) oznaczającej ‘gorączka wraz z towarzyszącym tej chorobie uczuciem zimna i dreszczy’: por. głuż. *zyma mje třase* ‘das Fieber schüttelt mich’ albo dłuż. *mě zyma tšěso* ‘ich habe Schüttelfrost’ (Muka, s. 1130). Por. też w obu językach łużyckich *zyma* w zn. ‘zimno, chłód – o organizmie człowieka’: głuż. *mi je zyma*, dłuż. stare *mnje jo zyma* ‘mir ist kalt’ oraz pochodne formacje: głuż. *zym-ica* || *zymnica* i dłuż. dawne (u Megisera) *zym-sko* w zn. ‘gorączka (z dreszczami)’, także połabskie *zaimonā* (*ziměna) ‘gorączka, dreszcze’ (dokładniej o tym zob. SchusterHEW IV, s. 1171, 1172; też B. Szydłowska-Ceglowa, *Medycyna ludowa u Drzewian połabskich*, „Slavia Occidentalis”, t. 27, s. 264, 265). M. Gruchmanowa poświadcza z Nowego (i Starego) Kramska wszakże formację *zimn-isko* ‘dreszcze’ (GruchKr, s. 127).

Zresztą zapis *zima* (*tuce = thucze*) ‘dreszcze’ mamy także w naszych materiałach ze śląskiego p. 103 (HS). Nazwa ta jest też znana na Śląsku Opolskim, (...).

Nazwę *zimno* ‘dreszcze’ eksploratorzy AJKLW notowali miejscami w Wielkopolsce południowej oraz koło Kalisza, Szycowa, Kępna, Złoczewa, Poddębic i Konina (zob. mapę). (...).

Poza Wielkopolską *zimno* ‘gorączka z dreszczami’ jest znana miejscami w Kieleckiem, Częstochowskiem i koło Bochni (...)” (s. 132–133).

Stanowisko Z. Sobierajskiego: „Tylko jeden przykład dawnych związków językowych Wielkopolski z innymi językami zachodniosłowiańskimi znalazł się wśród terminologii lecznictwa ludowego. Chodzi tu mianowicie o nawiązania łużyckie. Mapa nr 814 pt. „Dreszcze i synonimy – uczucie zimna” (*algor, horror febrilis*) pokazuje, że wspólnota słownikowa łużycko-wielkopolska sięgała w tym zakresie głęboko na tereny zachodniej i południowej Wielkopolski, dochodząc do miast: Międzyrzecz – Nowy Tomyśl – Kościan – Leszno – Sulechów. Mam tu na myśli nazwy *zimnisko* i *zimisko* (w Kramskach koło Babimostu), które nawiązują do dawnego dolnołużyckiego wyrazu *zymisko* w tym samym (podanym wyżej) znaczeniu” (t. X, s. 19).

35. Mapa 829. **Znaczenie wyrazów *mora, zmora, wieszcyca*** (X/176-180, oprac. H. Nowak)

„Zdaniem K. Moszyńskiego (Mosz, s. 551, 552), wyobrażenia o zmorach, czarownicach, przemieniających się nocą w ćmy (lub też w inne owady) najbardziej typowe są dla Słowian południowych, z zachodnich zaś – dla Słowaków i Łużyczan, rzadziej dla ludu Polski zachodniej i północnej (nie tylko dla Kaszubów, bo też – uzupełniając informacje wyżej podane – dla Warmiaków: por. warm. *mara* ‘ćma’, SteffSW, s. 80)” (s. 179).

„*Wieszczycza*. (...); por. także dłuż. dial. *wěšćen-ica* (do *wěšćen-nik* m.) ‘wieszczbiarka, wróżka...’ (szczegółowe informacje zob. w ESJČ: hasło *věštit*, s. 686, oraz SchusterHEW, t. III, s. 1592: hasło (głuż.) *wěšća* m. stare ‘wróżbita, wieszcz, prorok; jasnowidz’ i (głuż.) *wěšćić*; por. także Mosz, s. 95)” (s. 180).

36. Mapa 865. **Okólnik sołtysa (*desygnaty i nazwy*)** (XI/128-136, oprac. H. Nowak)

W Wielkopolsce (przynajmniej zachodniej) istniał już z pewnością w połowie XIX w. zwyczaj „obsyłania laski po wsi z komunikatem (...) dla zwołania mieszkańców na naradę” (s. 132). Laskę tę nazywano *krakula* oraz *krakyczka*.

„W formacjach *krak-yczka*, *krak-ula* morfem rdzenny taki, jak w północnokaszubskim wyrazie *krak’ulēca* ‘kij, laska’, (...); por. też dolnołużyckie dial. *krakula* m.in. ‘sękaty, pokrzywiony konar lub gałąź powykrzywiana’ (SchusterHEW, t. 2, s. 669)” (s. 132).

„Dokumentacja: *krakyczka* według zapisów MG (Gwary zachodniej Wielkopolski, s. 106, por. też mapkę 97) dawniej „laska”, zwłaszcza ‘laska sołecka’, do której przypinano *kurendę* (zwaną w części gwar północno-zachodnich orędzim: *“oryńże*) i przekazywano od domu do domu” w p. 44-48 i *krakula* – według MG (jak wyżej) – w p. 62, a także w niedalekich wsiach Jażyniec i Kiełpiny, oraz w p. 49 (HN: *krakule ulobesjou soutys po fši*) i D1” (s. 133).

37. Mapa 866. **Dożywocie i synonimy** (XI/s. 136-142, oprac. H. Nowak)

„L e n i k

Słowo *lenik* pokrewne z niem. *Leh(e)n* n (*Lehn(s)gut* n) ‘lenno’ – podstawy pol. *lenno*, w którym *-nn-* według przymiotnika *len-ny* (por. Sław IV, s. 155; BańkESJP I, s. 21); strukturalnie bliższemu dłuż. i głuż. *lenik* ‘lennik’, ale też ‘gospodarz uprawiający cały łąn roli’ (od *lenno* ‘włoka, łąn’, zob. SchusterHEW, t. II, s. 815)” (s. 138-139).

„W y d b a n e k

Wyraz hybrydowy: z rodzimym morfemem *wy-* i członem *-dbanek*, nawiązującym zapewne do niem. *ausbedingen* (*ich bedang mir aus*) ‘wymówić, wymawiać, zastrzec, zawarować sobie coś’ (por. Pipek, I, s. 189). Zestawić tu można dłuż. *wuměńk*, głuż. *wuměnk* ‘dożywocie’ – kalka niem. *Ausgedinge*, por. głuż. *wuměnić* (*sebi što*) ‘(sich etwas) ausbedingen’... (zob. SchusterHEW, t. 4, s. 1705). Zob. też AJŚ IV, mapa 737, gdzie na południowych pograniczach – odpowiednio: *vyměnek*, *vymůnka* i *vymova* ‘dożywocie’.

Wydbanek ‘dożywocie’ jest nazwą charakterystyczną dla gwar Wielkopolski południowo-zachodniej wraz z przyległą strefą po Radomicko – Konojad – Łódź (zob. mapę)” (s. 139).

38. Mapa 871. **Łydka i synonimy** (XI/159-163, oprac. H. Skoczyła-Stawska)

„Omówioną grupę derywatów od psł. *bruchъ* wzbogacają polskie kontynuacje psł. formacji *brústjъ* i *brústje*, czyli nazwy *brzuszcz*, *brzuszcze* i *brzuszcz*, zlokalizowane na terenach południowo-wschodnich AJKLW.

(...)

Prezentowane wyżej kontynuanty psł. formacji *brústjъ* i *brústje*, oznaczające łydkę nogi ludzkiej, zapisano także w *Słowniku prasłowiańskim*. Słownik ten wskazuje, iż chodzi tu o nawiązania do obszaru łużyckiego, czyli o przykłady na wspólnotę leksykalną Łużyc, Wielkopolski południowej i Śląska północnego. Dodajmy jednak, że nie

muszą to być zapożyczenia z języków łużyckich, zwłaszcza że występują one także na terenie zachodniego i środkowego Podkarpacia (por. SPRaśł I, s. 412, Zier, s. 21, m. 2,9 i MAGP IX, m. 419” (s. 162).

39. Mapa 872. **Podbicie (górną część stopy) i synonimy** (XI/163-165, oprac. H. Nowak)

„N a r ć (r. ż.)

Nazwa *narć* pojawiła się dwukrotnie na południowym zachodzie Wielkopolski: w zapisie fonet. *norć* (dop. -i) w p. 45 (etn.) i 61 (nazwa stara; HN). Forma ta nawiązuje do głuź. *narć* f. w znaczeniach ‘wierzchnia część stopy; przyszwa, wierzch obuwia’, por. też dłuź. *narś* f. ‘wierzch buta; przyszwa’ (zob. SchusterHEW, t. 2, s. 990). Obie formy pokrewne z psł. *narъtъ, por. stpol. *nart* i dial. *nárt* ‘górną część stopy z wierzchu; wierzchnia część buta’ (zob. SEK III, s. 325-327, gdzie stosowna literatura; por. AJŚ IV, mapa 641). Warto tu dodać formę *norć* f., rzadziej *norč* f. z p. 75 w znaczeniu ‘przednia, wierzchnia część buta’ (HN), też *nort* m. ‘część trzewika koło sznurowadeł’ w p. 76 (HN), *boksevy nort* ‘jw.’ w Chwałkowie koło Krobi (HN)” (s. 165).

Istotne jest, że p. 76 znajduje się w pobliżu Leszna.

40. Mapa 886. **Nazwy owocu dzikiej gruszy** (XI/201-207, oprac. H. Nowak)

„G ni łki

Staropolska formacja *gnilka* (XV-XVII w.) ‘gruszka uleżałka’ – utworzona od pierwotnego imiesłowu czynnego *gniły* (do XIX w., dziś *zgniły*) za pomocą suf. -ka (por. BańkESJP I, s. 444). Dziś jest ona dialektalnym archaizmem leksykalnym na Kaszubach (Sych I, s. 344), w Małopolsce południowo-zachodniej (Kuc, s. 63), na Śląsku (Olesch, s. 61), a w Wielkopolsce – tylko na peryferii zachodniej i na pograniczu ze Śląskiem koło Kępna i Ostrzeszowa (jak na mapie; zob. też SGP II, s. 94). Nawiązuje ona też do dolnołużyckiego dial. (na pograniczu wschodnim) *gnilka* ‘uleżała gruszka’, czeskiego dial. *hnilka* ‘ts, (...)’ (s. 205-206).

41. Mapa 887. **Żmija (*Vipera berus*) i synonimy** (XI/207-210, oprac. H. Nowak)

„W rz e c i e n i c a (w r z o c i e n i c a)

Pozostaje ona w związku etymologicznym z wyrazem psł. *vertenica ‘padalec’ (‘wijące się, pełzające wężykowato [jak wąż] zwierzę’), nawiązującym do (podstawy słowotwórczej) *verteno ‘wrzecziono’ (zob. SchusterHEW IV, s. 1678; por. t a m ż e: głuź. *wrjęcēnca* ‘padalec (Blindschleiche)’, dłuź. *wrjęšeńca* ‘padalec’); zob. jednak też SSA, t. 3, mapa 39: *vertenica ‘Blindschleiche u. ä.’ i komentarz na s. 116, informujący, że w niektórych wsiach na pograniczu Dolnych i Górnych Łużyc nazwy *řeše(i)nca* – *rećeńica* odnoszą się do żmii) ‘Kreuzotter’); por. słowackie *vretenica* ‘żmija’ (ESJČ, s. 702; też Budziszewska, s. 135).

Mapa 370 MAGP wykazuje nazwę *wrzecienica*, *wrzecionica* ‘żmija’ pojawiającą się parokrotnie na Śląsku i na Spiszu oraz koło Radzyna Podlaskiego.

W naszej dokumentacji *wrzecienica* (i fonet. odmianki) pojawiła się jedynie na południowej peryferii Wielkopolski: w p. 75: (...)” (s. 208).

Punkt 75 (Wijewo – Brenno) znajduje się między Sławą a Bukówcem Górnym.

42. Mapa 889. **Latać (o ptakach) i synonimy** (XI/216-217, oprac. H. Nowak)

„W trzech wsiach koło Babimostu i Wolsztyna zapisano czasownik *lecieć*: *leⁱćeć* w p. 46, 47 i *lećeć* w p. 61. Z dokumentacji kwestionariuszowej nie wynika jednak, że brak tam formacji częstotliwej *latać*” (s. 216).

„Fyrać, furać

Obie formacje czasownikowe utworzone od dźwiękonaśladowczych *fyr!* i *fur!* ‘o wzlocie ptaka, trzepotaniu skrzydłami’, pokrewne z pol. dial. *fyrkać*, *furkać* (też *furczeń*) lub *furgać* m.in. ‘frućać; lecieć’ (zob. Sław I, s. 241, 243); por. też g ł u ż . *fyrac* i *fyrk(ot)ac* ‘furczeń, warczeń’, d ł u ż . *fyras* ‘przelatywać; gwałtownie pędzić’ (SchusterHEW, t. 1, s. 218). Możemy tu zatem mówić o wspólnym ł u ż y c k o - w i e l k o p o l s k i m wyrazie onomatopeicznym *fyrac* (*fyras*).

Formacja *fyrac* jest typowa dla gwar Wielkopolski południowej i przeważającej części Wielkopolski zachodniej (bez gwar kresowych w okolicach Babimostu, Zbąszynka i Międzyrzecza) oraz dla przyległych terenów w okolicach Poznania po Murowaną Goślinę – Pobiedziska – Śródę Wlkp. – Miłosław – Pызdry (zob. mapę: p. 27, 28, 30–33, 41–44, 48–51, 58–63, 71–78, 84–89, 95, D3–D14, D16–D26)” (s. 216–217).

II.2. Łużycki materiał językowy cytowany w związku z ukazaniem wielkopolskich/polskich faktów językowych na tle ogólnosłowiańskim (dotyczącym trzech lub dwóch grup języków słowiańskich)

Jest to materiał mało istotny w związku z podjętą przeze mnie tematyką. Wobec tego ograniczę się tylko do podania numerów map i komentarzy: 133, 429, 584, 637, 672, 689, 704, 750, 831, 880 oraz dodatkowe materiały bez map (IX/179–181: 2. *Lin – lin* – (...); 9/181–184: *okoń – okon*).

II.3. Pokrewieństwo wielkopolskich i ogólnopolskich faktów językowych na tle zachodniosłowiańskim

Również i te materiały nie wnoszą niczego nowego do kwestii ł u ż y c k o - w i e l k o p o l s k i c h (polskich) związków językowych. Chodzi o następujące mapy i komentarze: 565, 675, 824, 825.

II.4. Prawdopodobne związki językowe ł u ż y c k o - w i e l k o p o l s k i e (zwłaszcza dolnołużycko-wielkopolskie)

Autorzy komentarzy do map nie wskazują wprawdzie na związki językowe z Łużycami, ale nie można ich wykluczyć. Konieczne są dokładniejsze badania porównawcze z ł u ż y c z y z n ą, gdyż zastanawiające jest to, że odpowiednie wyrazy są poświadczone przede wszystkim w zachodniej i południowo-zachodniej Wielkopolsce.

1. Mapa 524. **Nazwy miejsca do bielienia płótna** (VI/40–41, oprac. H. Skoczyła-Stawska)

„Interesujący nas desygnat wykazuje nazwę *bielnik*, występującą dość zwarcie w gwarach zachodniowielkopolskich, w części północnej obszaru AJKLW i w szeroko pojętym pasie wschodnim. Nie zapisano żadnej informacji w kilku punktach Wielkopolski centralnej i południowej. (...)” (s. 40).

2. Mapa 589. **Zabawki i synonimy** (VII/41–43, oprac. H. Skoczyła-Stawska)

„W gwarach Wielkopolski zachodniej znana jest powszechnie nazwa *grajotka* (l. mn.) w punktach: 17, 27–31, 44–46, 48, 62. Poświadczyła ją też M. Gruchmanowa w Dąbrówce i Podmokłach, nasze punkty 45, 46 (zob. GruchKr, s. 69 i 126). (...)” (s. 43).

3. Mapa 685. **Nazwy biegunów kołyski** (VIII/81–86, oprac. H. Nowak)

„Nazwy c h o d a n y, c h o d a n k i. (...) Pochodna od *chodany* formacja (jedynie strukturalnie zdrobniła) *chodan-ki* jest typowa dla gwar w okolicach Babimostu, Zbąszynka i Nowego Tomysła (...)” (s. 83).

4. Mapa 752. **Ość (ryby) i synonimy** (IX/145-146, oprac. H. Nowak)

„Nazwa *żgak*. Skupia się ona głównie na zachodzie – w okolicach Wolsztyna, Babimostu, Zbąszynia i Międzyrzecza, wyjątkowo notowano ją też koło Szamotuł, Poznania i Mogilna” (s. 146).

5. Mapa 758. **Jezior(k)o (wymowa)** (IX/159-160, oprac. H. Nowak)

„W południowo-zachodniej Wielkopolsce typowa jest wymowa wyrazu *jezioro* z grupą spółgłoskową *-źź* (zob. jej zasięg na mapie wyodrębniony izofoną; por. też Gruch mapka 87 i s. 94). Formę *ieźź^uor^o* zapisał w 1909 r. K. Nitsch również w niedalekim Chwalimiu, a *izżoro* w St. Kramsku (Nitsch WPP, t. IV, s. 181). Grupą *-źź* w powyższym wyrazie łączą się gwary okolic Babimostu, Zbąszynia i Wolsztyna wraz z p. 75 – z gwarami *ś r o d k o w e g o Ś ł ą s k a* (zob. MAGP, t. IV, mapa 198). Por. też w p. 75 nazwę niedalekiej wsi Jezierzycze Kościelne wymawianą *Jeźżeżyce*” (s. 160).

6. Mapa 760. **Nazwy płytkiego i grząskiego stawku** (IX/162-165, oprac. H. Nowak)

„W p. 46 (Podmokle Małe, także w sąsiednim Podmoku Wielkim) koło Babimostu jest używana nazwa *kalava* ‘staw (niezależnie od wielkości)’; jest ona znana również w niedalekim Nowym Kramsku, tj. w p. 47, jednakże w znaczeniu ‘gnojówka’. Zapisano ją także w formie *kalova* w p. 12 (Chawłodno) koło Wągrowca. Nazwa *kálava* w ogólnym znaczeniu ‘staw’ jest też znana na Kaszubach (Sych, t. II, s. 122)” (s. 164).

7. Mapa 762. **Nazwy kałuży po deszczu** (IX/167-174, oprac. H. Nowak)³

„Nazwę *szlampa* (w wymowie *ślumpa*) zapisano trzykrotnie w zachodniej Wielkopolsce: w punktach 27, 48 i 75. Wyraz ten należy wiązać z niem. dial. *Schlumpe* f., *Schlampe* ‘cienka, niesmaczna zupa; leniwa, brudna kobieta’ (por. Frisch I 281, 290)” (s. 173).

8. Mapa 831. **Znaczenie wyrazu ciota** (X/184-187, oprac. H. Nowak)

„*Ciota* w znaczeniu ‘ropucha (Bufo)’ jest znana tylko koło Zbąszynka w p. 45: *ću^uta* (zapis M. Gruchmanowej) i pod Chodzieżą w p. 13: *ćota*. SGP-PAN, IV, s. 405, poz. 7., podaje tę nazwę ropuchy jako znaną dawniej, w XIX w. (za O. Kolbergiem), koło Aleksandrowa Kujawskiego” (s. 187).

9. Mapa 833. **Rzucić urok albo przyrok ‘zaczarować’** (X/190-194, oprac. H. Skoczyła-Stawska)

„Typ *przynorczyć* charakteryzuje wyłącznie gwary zachodniowielkopolskie okolic Wolsztyna. Nazwę zapisano w czterech wsiach: *pšynorčyc* w p. 46, 62 (HS); *pšynorčyc* w p. 48 (etn. i HS); *pšynorcyc* w p. 61.

W polskiej literaturze gwaroznawczej nie znajdujemy takiej nazwy.

Co do pochodzenia wariantu *przynorczyć*, to warto dodać, że w językach łużyckich takiej formacji nie mamy. Jest tam tylko głuź. *načinić* (komu) || *nakuzlać*, *wobchodojcić*, *pódrječ* (niem. ‘behexen – zaczarować’) oraz w dłuź. *nacyniś*, *nacyñaś* (*někomu něco*) niem. behexen, pol. zaczarować’ (por. też czes. *začarovati* || *zaklíti* ‘zaczarować’; głuź. *činkařka* ‘czarownica’)” (s. 193).

³ Komentarz do tej mapy przeanalizowałem już wcześniej (zob. II.1.) w związku z nazwami: *kalicha*, *kalawa*, *kalafa*, *l(u)żewa*.

10. Mapa 885. **Pognieść i synonimy** (XI/197-201, oprac. H. Nowak)

„P o g u r d z i ć

Czasownik *pogurdzić* (też ndk. *gurdzić* – fonet. *(po)gūrźić*) zanotowano jedynie u Mazurów wieleńskich w p. 15. Słowo skomplikowane – formalnie i w zakresie semantyki.

Na uwagę wszak tu zasługują, znane w gwarach znacznej części zachodniej Wielkopolski – poświadczone w pracy M. Gruchmanowej, *Gwary zachodniej Wielkopolski*, na mapce 10 i na s. 23, 24 – warianty fonetyczne *z-gūrźić śe* (w zespole gwarowym południowo-zachodnim), odpowiadające znaczeniowo czasownikowi *s-kurczyć się* (...). Dla formy *gurzęc są* upatruje się tamże – wprawdzie z zastrzeżeniem „może” – podstawy **gruzęc*, bo odpowiada jej pol. dial. *grudzić* (: *ogrudzać*) ‘wstrząsać, przejmować, o zimnie’ poświadczone z Nowego (i St.) Kramaska w zapisach M. Gruchmanowej (GruchKr, s. 141) i stosowane w niektórych językach słowiańskich formy (zresztą o różnych znaczeniach realnych), wyprowadzane z psł. **gruditi* ‘rozdrabniać’ ≥ ‘męczyć, dręczyć’ ” (s. 200).

11. Mapa 886. **Nazwy owocu dzikiej gruszy** (XI/201-207, oprac. H. Nowak)⁴

„B o b k i

Zapis *b^oopka*, *-ki* (r.ż.) z p. 74 (w pracy magisterskiej Joanny Senftleben – seminarystki H. Nowaka), (...).

Nazwę *bobki* zanotowano na południowym zachodzie Wielkopolski w trzech wsiach – koło Babimostu: w p. 45: *bopki* (HS) || *bo^epki* (etn., b. Linette), 46: *bopki* (HS) i niedaleko Leszna w p. 74: *take kruški s p^oola nazývũmy b^oopki – (...)*” (s. 206).

12. Mapa 872. **Podbicie (górna część stopy) i synonimy** (XI/163-165, oprac. H. Nowak)⁵

„Odosobnioną nazwę *wzgubie* zanotowano koło Wolsztyna w p. 62 (*vzgub^e* etn.)” (s. 165).

II.5. Uwagi dotyczące zwyczajów i obyczajów w Wielkopolsce i na Łużycach

Odpowiednie informacje znajdują się w komentarzach dotyczących następujących map: 614, 620, 642, 645, 854. Oto wybrane komentarze:

1. Mapa 620. **Zwyczajowe pochody ludowe na Wielkanoc** (VII/109-114, oprac. S. Błaszczyk)

„Chodzenie z *siwkami* jest zwyczajem praktykowanym jedynie na zachodnim krańcu Wielkopolski. (...)

Podobnie było we wsiach dolnołużyckich, (...)

” (s. 111).2. Mapa 854. **Siwki – zwyczajowe pochody przebierańców na Wielkanoc** (XI/91–95, oprac. Andrzej Brencz)

„Potwierdzają to opracowania dotyczące Łużyc, gdzie we wsiach dolnołużyckich w pochodach zapustnych występowali jeźdźcy na siwych koniach, zwani „*Schimmelreiter*” (R. Langematz, P. Nedo, *Sorbische Volkskunst*, Bautzen 1968, s. 164–165)” (s. 94).

3. Mapa 645. **Praktyki przy wyprowadzaniu zwłok zmarłego z domu** (VII/162–164, oprac. A. Brencz)

⁴ Komentarz do mapy 886 wykorzystałem już wcześniej (zob. II.1.) w związku z nazwą *gnilki*.

⁵ Komentarz do mapy 872 wykorzystałem już wcześniej (zob. II.1.) w związku z nazwą *narć*.

„Natomiast na Śląsku, Łużycach, a także na terenach niemieckich, przy wynoszeniu trumny stawiano ją trzykrotnie na progu domu lub na drodze (A. Fischer, op. cit., s. 268). W związku z tym wysunąć można przypuszczenie, że zachowany w zachodniej i południowej Wielkopolsce zwyczaj pochylania trumny na progu domu, nawiązuje do zwyczajów występujących na Śląsku i Łużycach” (s. 162).

III. Wnioski

Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski dosyć znacznie wzbogaca wiedzę o związkach językowych Łużyc z zachodnią i południowo-zachodnią Wielkopolską. W komentarzach do 42 map (zob. II.1.) znajdujemy ustalenia i sugestie, których w większości nie znajdziemy w dotychczas wydanych monografiach dialektologicznych oraz w artykułach. Mogą to być rzeczywiste związki językowe łączące Łużyce z Wielkopolską i północno-zachodnim Śląskiem, ale nie można również hipotetycznie wykluczyć, że są to przynajmniej częściowo rodzime elementy językowe po przesiedleńcach z Łużyc, którzy dawno temu językowo się spolonizowali.

Wydaje się, że znajomość związków językowych lużycko-wielkopolskich mogą pogłębić wnikliwe badania porównawcze z lużycczyzną. Chodzi o 12 komentarzy do map (zob. II.4.). Na uwagę zasługują również wspólne zwyczaje łączące Łużyce z zachodnią oraz południową Wielkopolską (zob. II.5.).

Dodatkowe informacje o związkach językowych Łużyc z polskim oraz kaszubskim obszarem językowym może przynieść ekscerpcja oraz analiza materiału zawartego w *Atlasie językowym kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* (AJK) oraz w *Atlasie językowym Śląska* (AJŚ).

Literatura

- AGWK, Dejna K. (1962–1968), *Atlas gwarowy województwa kieleckiego*, t. 1–6, Łódź.
- AJK, *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* (1964–1978), oprac. przez Zespół Zakładu Słowianoznawstwa PAN, t. I–VI pod kier. Z. Stiebera, t. VII–XV pod kier. H. Popowskiej-Taborskiej, Wrocław.
- AJKLW, *Atlas języka i kultury Wielkopolski* (1979–2005), oprac. zespołowo pod red. Z. Sobierajskiego i J. Burszty, t. I–XI, Wrocław–Poznań.
- AJŚ, Zaręba A. (1969–1989). *Atlas językowy Śląska*, t. 1–7, Warszawa.
- Budz, Budziszewska W. (1965), *Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej*, Wrocław.
- Dej, Dejna K. (1973), *Dialekty polskie*, Wrocław.
- ESJČS, Machek V. (1957), *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha.
- Fischer A. (1932), *Etnografia słowiańska – Łużyczanie*, Lwów.
- Gruchmanowa M. (1957), *Związki językowe dialektu Kramsk z Łużycami*, „Język Polski”, nr 4, s. 241–252.
- Gruchmanowa M. (1963), *Nawiązania lużyckie w kresowych gwarach zachodniej Wielkopolski*, „Z polskich studiów slawistycznych”, Seria 2, Językoznawstwo, s. 311–318.

- Gruchmanowa M. (1968), *Nawiązania łużyckie i ich zasięgi w gwarach Wielkopolski*, [w:] *Prinoški k serbskemu rěčespytej (Beiträge zur sorbischen Sprachwissenschaft*, Budyšin–Bautzen, s. 35–51.
- GruchKr, Gruchmanowa M. (1969), *Gwary Kramsk, Podmokli i Dąbrówki w województwie zielonogórskim*, Zielona Góra.
- Gruch, Gruchmanowa M. (1970), *Gwary zachodniej Wielkopolski*, Poznań.
- Gruchmanowa M. (1978), *Łużycko-wielkopolska izomorfa nom.-acc.-voc. pl. dny*, „Z polskich studiów slawistycznych”, Seria 5, Językoznawstwo, s. 35–39 + mapa.
- Gruchmanowa M. (1981), *Pogranicze językowe śląsko-wielkopolsko-łużyckie w świetle dotychczasowych badań*, „Kwartalnik Opolski”, nr 4, s. 5–15.
- Hörnrik M. (1878), *Delnjoserbske słowa ze słownika H. Megisera*, „Časopis Maćicy Serbskeje” XXXI, s. 46–67.
- Jak, Jakubaš F. (1954), *Hornjoserbsko-němski słownik. Obersorbisch-deutsches Wörterbuch*, Budyšin–Bautzen.
- Krupa M. (2001), *O wsi Chwalim, czyli Wendowie w Wielkopolsce*, „Zeszyty Łużyckie”, nr 32/33, s. 78–83.
- Leskien A. (1876), *Das sorbische „Neue Testament” von 1948*, „Archiv für slavische Philologie” IV, s. 161–249.
- Lewaszkiwicz T. (2007), *Sporne problemy języka dolnołużyckiego przekładu Nowego Testamentu Jakubicy (1548)*, „Z polskich studiów slawistycznych”, Seria 11, Językoznawstwo, s. 111–118.
- Lewaszkiwicz T. (2011), *Przeszłość językowa Łużyc Wschodnich*, [w:] *Łużyce po obu stronach Nysy/Die Lausitz auf beiden Seiten der Neiße*, red. W. Jamrożek, I. Kumor-Pilarczyk, J. Tarniowy, Żary, s. 14–24.
- Lewaszkiwicz T. (2012), *Polsko-łużyckie kontakty językowe od X/XI do XXI wieku*, „Z polskich studiów slawistycznych”, Seria 12, Językoznawstwo, s. 97–104.
- Lewaszkiwicz T. (2015), *Polnisch-sorbische Sprachkontakte vom 10./11. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, „Lětopis” 62/1, s. 56–71.
- Lewaszkiwicz T. (2016), *Regionalizmy pochodzenia łużyckiego w dialekcie zachodnio-wielkopolskim*, [w:] *Język w regionie. region w języku*, red. B. Osowski, J. Kobus, P. Michalska-Górecka, A. Piotrowska-Wojaczyk, Poznań, s. 63–77.
- Lor, Lorentz F. (1908), *Slovinzisches Wörterbuch*, I, Petersburg.
- MAGP, *Mały atlas gwar polskich (1957–1970)*, t. I–XIII, pod red. K. Nitscha i M. Karasia, Wrocław.
- Małepszak S. (2001), *Osadnictwo łużyckie w gminie Włoszakowice na przykładzie Bukówca Górnego*, „Zeszyty Łużyckie”, nr 32/33, s. 71–76.
- Małepszak S. (2007), *Bukówiec Górny. 800 lat dziejów*, Bukówiec Górny.
- Mětkš F. (1958), *Serbsko-pólska rěčna hranica w 16. a 17. lětstotku*, „Lětopis B”, s. 3–25.
- Mucke E. (1891), *Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre der niedersorbischen/niederlausitzisch – wendischen Sprache. Mit besonderer Berücksichtigung der Grenzdialekte und des Obersorbischen*, Leipzig.
- Muka A. (1909), *Mikławš Jakubica a jeho podrěč*, „Časopis Maćicy Serbskeje”, s. 97–112.
- Muka, Muka E. (1911–1928), *Słownik dolnoserbskeje rěcy a jeje narěcow*, I, Petrohrad 1911–1915, Praha 1926; II, Praha 1928; III, Praha 1928.

- Nitsch K. (1912), *Rzekomi Wendowie w Wielkopolsce*, „Ziemia”, nr 3, s. 834–838.
- Nitsch K. (1923), *Dialekty języka polskiego*, [w:] T. Benni, J. Łoś, K. Nitsch, J. Rozwadowski, H. Ułaszyn, *Gramatyka języka polskiego*, Kraków, s. 409–518.
- NitschDPŚ, Nitsch K. (1939), *Dialekty polskie Śląska*, Kraków.
- Nitsch K. (1951), *Dialekt chwałimski*, „Przegląd Zachodni” VII, nr 11/12, s. 428–449.
- Nitsch K. (1954), *Stosunki pokrewieństwa języków lechickich*, [w:] K. Nitsch, *Wybór pism polonistycznych*, t. III, Wrocław–Kraków, s. 5–46.
- Nowak H. (1982), *Związki językowe pogranicza Wielkopolski i Śląska z obszarem Łużyc*, [w:] H. Nowak, *Gwary południowej Wielkopolski*, Poznań, s. 58–71.
- Olesch R. (1956), *Zur Mundart von Chwalim in der früheren Grenzmark Posen-Westpreussen*, [w:] *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz*, Geistes- und sozialwissenschaftliche Klasse 6, Wiesbaden, s. 345–372; [przedruk w:] R. Olesch, *Gesammelte Aufsätze II. Cetera Slavica*. Hrsg von A. Lauhus, Slavistische Forschungen 59/II, Köln–Weimer–Wien 1992, s. 131–156.
- Popowska-Taborska H. (1965), *Dawne pogranicze językowe polsko-dolnołużyckie (w świetle danych toponomastycznych)*, Wrocław.
- Popowska-Taborska H. (2004), *Na marginesie rozważań o nawiązaniach łużyckich w kresowych gwarach zachodniej Wielkopolski*, [w:] H. Popowska-Taborska, *Z językowych dziejów słowiańszczyzny*, Warszawa, s. 79–84.
- Schuster-Šewc H. (1967), *Das niedersorbische Testament des Miklawuš Jakubica 1548* [wydanie i wstęp], Berlin.
- Schuster-Šewc H. (1974), *Górnołużycko-zachodniopolska paralela słownikowa: (gł. bónčawa »Nymphaea«, pol. buńczewie, wkpól. bunovo, bunovo »Nymphaea, Nuphar luteum«)*, „Prace Filologiczne” 25, s. 335–338.
- Schuster, Schuster-Šewc, SchusterHEW, Schuster-Šewc H. (1978–1996), *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, t. 1–5 (H. 1–24 + Register), Bautzen.
- Schuster-Šewc H. (2001), *Przeład Nowego Testamentu Mikołaja Jakubicy z roku 1548 i starania Łużyczan o stworzenie własnego języka literackiego*, [w:] *Nowy Testament w dziejach Europy. 450 rocznica przekładu Nowego Testamentu przez Mikołaja Jakubicę na język dolnołużycki*, red. T. Jaworski i W. Pyżewicz, Zielona Góra, s. 65–74.
- SGP, Karłowicz J. (1910–1911), *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Kraków.
- SGP PAN, *Słownik gwar polskich* (1978 nn.), pod red. M. Karasia, od t. II pod red. J. Reichana, Wrocław.
- Sław, Sławski F. (1952–1982), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V, Kraków.
- SPrasł, *Słownik prasłowiański* (1974 nn.), t. 1–8, pod red. F. Sławskiego, Wrocław.
- SSA, *Sorbischer Sprachatlas* (1965–1996), t. 1–15, Bautzen.
- SStp– *Słownik staropolski* (1953–2002), Red. S. Urbańczyk, t. 1–11, Kraków.
- Stan-Buf, Stano M., Buffa F. (1975), *Pol'sko-slovenský a slovensko-pol'ský slovník*, Bratislava.
- Stieber Z. (1934), *Stosunki pokrewieństwa języków łużyckich*, Kraków.
- Sułk, Simoni-Sułkowska J. (1972), *Zróźnicowanie słowotwórcze i leksykalne nazw z zakresu transportu i komunikacji w gwarach polskich*, Wrocław.

- SWM, *Studia warmińsko-mazurskie*, pod red. W. Doroszewskiego, t. 1: J. Siatkowski, (1958), *Słownictwo Warmii i Mazur. Budownictwo i obróbka drewna*, Wrocław.
- Sych, Sychta B. (1967–1976), *Słownik gwar kaszubskich*, t. I–VII, Wrocław.
- SzymS, Szymczak M. (1962–1973), *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim*, cz. 1–8, Wrocław.
- Šewc H. (1997), *Mikławša Jakubicowj přeložk Noweho zakonja do serbšćiny z lěta 1548. Pospyt noweho hladanja na wosobinu přeložowarja a jeho řeč*, „Lětopis” 44, s. 31–52.
- Tomaszewski A. (1934), *Mowa ludu wielkopolskiego*, Poznań.
- Tomaszewski A. (1937), rec.: P. Wirth, *Beiträge zum sorbischen (wendischen) Sprachatlas*, „Slavia Occidentalis” 16, s. 295–303.
- Tomaszewski A. (1938), *Sprawozdanie z badań językowych w Niemczech*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 31/1, s. 18–19.
- Vydra, Vydra B. (1947), *Polsko-český slovník*, Praha.
- ZagZw, Zagórski Z. (1964), *Związki językowe północnej Wielkopolski i Krajny z kaszubszczyzną i językiem dolnołużyckim*, Poznań.
- ZarS, Zaręba A. (1960), *Słownik Starych Siolkowic w powiecie opolskim*, Warszawa.
- Zaręba A. (1973), *Ze związków językowych polsko-łużyckich*, „Język Polski”, nr 4, s. 208–218.
- Zem, Zeman H. (1967), *Słownik górnołużycko-polski*, Warszawa.

Лучия Антонова-Василева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин” към БАН

София

ORCID: 0000-0003-2108-4082; e-mail: luch_antonova@abv.bg

Акавизмът (промяната на неакцентувано *o* > *a*) в българските диалекти и в диалектния континуум на южните славянски езици

Резюме: Статията разглежда проявите на преход на неударената гласна *o* > *a* в българските диалекти от района на Родопите. Обръща се внимание на промените, на които се подлага неударената гласна *e*, които в източните славянски езици се разглеждат като успоредни с акавизма. Анализират се случаите на акавизъм в северозападните български говори и в диалектите от района на Призренско в Република Косово.

Ключови думи: български език, диалектология, фонетика, акавизъм, редукция.

Abstract: Acaivismus (the change of unaccented *o* > *a*) in the Bulgarian dialects and in the dialectal continuum of the Southern Slavic languages. The article examines the change of the unaccented vowel *o* > *a* in Bulgarian dialects of the Rhodope region. Attention is drawn to the changes of the unaccented vowel *e*, which in Eastern Slavic languages are regarded parallel to acaivismus. The article offers an analysis of cases of acaivismus in north-western Bulgarian dialects and in the dialects of Prizren in the Republic of Kosovo.

Keywords: Bulgarian language, dialectology, phonetics, acaivismus, reduction.

Промяната на неударената гласна *o* в *a* е една от фонетичните особености, които имат значение за определянето на типологията на славянските езици. Явлението акавизъм е специфично за северозточния дял на славянския езиков континуум – за белоруски, за руски и за северозападните украински диалекти. Това заключение се извежда и в обобщаващата карта № 54а, която отразява отношение на рефлексацията на гласната *o към липсата на ударение в сричката от *Общославянския лингвистичен атлас (ОЛА)*. В *ОЛА* се посочва, че в диалектите на словенски език се откриват отделни факти на изменение на неударената гласна *o*. В южния дял на българските диалекти на територията на Република Северна Македония, Северна Гърция и България в картите на *ОЛА* се картографира редукция *o* > *y*. В *ОЛА* не се споменава нищо за наличието на изменения *o* > *a* въвн от ударение в българските говори, макар че това е широко известен факт в диалектологията – срв. примерите като *гòра* – *гарйца*, а също и *кабйла*, *дашòл*, *галèм*, *афчèри*, *атиде*, *мамà* (в статията не се отбелязва полуредукцията на неударените гласни, която на практика засяга всички неакцентувани широки

гласни в българския език) в Смолянския говор от областта на Централните Родопи (Стойков 1993, 131; Георгиев 1968).

Характерно за възгледите на Вл. Георгиев е, че той обяснява акавизма като явление, наследено от праславянски. Според него някои периферни консервативни езици и диалекти са съхранили късното праславянско положение, запазвайки гласежа а на мястото на праславянския вокал *ǫ*, докато в повечето славянски езици той е преминал в *o* (Георгиев 1968, 35). Вл. Георгиев описва наличие на акавизъм не само в източните славянски езици – белоруски, руски, но и в западните – кашубски, полабски, както и в някои диалекти на южните – в българските родопски говори, в чакавските далматински говори и в диалекти на словенски език (Георгиев 1968, 26–34).

Цел на настоящата статия е да проследи проявите на акавизъм в диалектния континуум на южните славянски езици. Специален обект на внимание са примерите за наличие на акавизъм в българските говори в Призренско, Южно Косово. Диалектите в тази област представляват естествено продължение на крайните западни говори в Източна Сърбия (Морава) и Албания (Кукъска Гора), където има официално признати български малцинства.

Както вече бе споменато, акавизмът е важно явление за североизточния дял от славянските езици. Интересът към неговото проследяване в лингвогеографски аспект бе засвидетелствуван и на последния XVI международен конгрес на славистите в Белград, 2018 г., в доклада на В. Русак от Минск (Русак 2018). В този доклад проблемът за акането – появата на застъпник а на неакцентуваната (неударената) гласна *o* срв. *вада́*, се свързва с проблема за появата на застъпник *a* или *'a* на неударената гласна *e* в белоруските диалекти – *травá*, *в'асна́*, *п'амá*. Редуването на гласните се открива както в предударена, така и след ударена сричка: *балóта*, *хóлад*; *лiтара*, *кράтар*. Докато при замяната на гласната *o* с *a* явлението акане се противопоставя на „окането“, то във втория, то се противопоставя на „якането“ и „скането“ – срв. *з'амл'á*, *в'азáц*; *з'емл'á*, *в'езáц*'.

Въпросът за връзката между акането, окането и якането се поставя и в други трудове, изследващи акавизма в източния дял на славянските езици – срв. В.В. Иванов (Иванов 1990, 203, 204 и сл.). За разлика от Вл. Георгиев той смята акавизма – неразличаването на широките гласни в неударена сричка и съпадението им в един звук („неразличение гласных неверхного подъема в безударных слогах и совпадение их в одном звуке“) за относително нова черта на руски език. То се наблюдава както след твърди, така и след меки съгласни, в зависимост от което се разделя на акане и якане, икане, екане. Акането е характерно за съвременните южновеликоруски, средновеликоруски говори и за книжовния език. То е възникнало заедно с якането като изменение на гласните в преди всичко първата предударена сричка. Появата му може да се отнесе към XII в. (Иванов 1990, 209). В.В. Иванов привежда постановките на Шахматов, според когото в староруски в неударена сричка са се редуцирали три звука [o], [e] и [a] (Иванов 1990, 211–212). След твърди съгласни *a* и *o* се изменят в гласна от среден ред [ъ]: *водá* – *въда́*, *хвалъ* – *хвълí*, *сторонá* – *стъръна́*, *лiпа* – *лiпъ*, *прóсо* – *прóсъ*. Това положение се спазва в повечето говори в непърва предударена сричка, а в някои – и в първа предударена. Според В.В. Иванов в руските диалекти след мека съгласна се появява

редуцирана гласна от преден ред [ъ]: *n'atí* – *n'ътí*, *s'eló* – *s'ьлó*, *b'elíla* – *b'ьlíla*, *vól'a* – *vól'ь*, *sláv'e* – *sláv'ь* и т.н. Такова положение се е съхранило само в част от южновеликоруските говори, а в останалите ь се заменя с [е] или [и]. Така в староруски език се е появила редукция на широките неударени гласни (Иванов 1990, 212). Иванов свързва акането с преминаването от музикално към динамично ударение, което води до усилване на ударените гласни и отслабване, а оттам и редукция, на неударените. В определени руски говори, които са развили акането, интензивността на ударените гласни е по-отчетлива, отколкото в други диалекти. Характера на неударените гласни, тяхната физиологична и акустична характеристика се оказват несъществени за говорещите, защото различната им реализация не пречи на разбирането между говорещите – напр. думата *весна* може да се произнесе като *в'асна́*, *в'исна́*, *в'и^сна́*, *в'есна́*, а в северновеликоруските и като *в'осна́*. Но всички тези различия са несъществени за говорещия руски, защото фонетичните свойства на неударените гласни са нефонологизувани. Тези неударени гласни се изявяват като алофони на една фонема, независимо от фонетичните си различия (Иванов 1990, 214, 215). В акащите говори със силно якане в първата преударна сричка се реализира звукът, който се явява и под ударение: *n'áты* – *n'aták*, *n'ós* – *n'асý*, *л'és* – *в_л'асý* (Иванов 1990, 217).

В българските диалекти може да се открият паралели на източнославянския окавизъм в описаните явления в говора на с. Корово, Велинградско, в който М. Младенов открива замяна на неударената гласна *a* с гласна *o*, които той описва като особени случаи на акавизъм – в рамките на определени категории думи. Явлението е изцяло проведено при префигирани глаголи от 1 и 2 спр.: – в 1 л. ед.ч. сег.вр. и 2 л.ед.и мн.ч. повелително наклонение: *нòвале* – 1 л.ед.ч.сег.; *нòбахтем*, *нòранье*, *зòкобем*, *зòве* (завия), *рòзбера*; *нòхрани* и др., *зòведите* и др. – в повелително наклонение (Младенов 1965, 39, 40). То се среща и в отделни думи като: *тавò*, *но тòви*; *басмò*, *но бòсми*, *зòзбица* (зазъбица – название на болест по конете).

Явлението се среща само в думи с подвижно ударение – срв. *бразнò* – *брàзни*, *главò* – *гла̀ви*. М. Младенов привежда сведението на Ем. Боев, според когото в недалечното минало в с. Нова махала в Чепинското корито е имало пълен окавизъм – там където в турски и други чужди думи се среща гласна *a*, се е изговаряло *o*: *помук*, *зобун*, *фосул*.

Редуването $a > o$ в българските родопски говори се свързва с редуването $\delta - a$ от типа *дòш* – *даждòт*, *зòп* – *забòт*, в което се включват рефлексите на стб. задна ерова (ѡ) и задна носова (ѡ) гласна (срв. и Милетич 2013, 211–212; 219 и др.). Това редуване влиза в съответствие с акавизма, развит на мястото на стб. гласна *o* *вòда* – *вадòта* (Милетич 1936; Стойков 1963; Тилков 1964; Младенов 1966; Стойков 1968; Скатън 1975).

В диалекта на с. Корово, според М. Младенов, би могло да се допусне, че коравският окавизъм е свързан с редуването $a > o$ в смисъл, че то, ако е по-старо, би могло да повлияе при по-късното преместване на ударението при глаголите и по този начин да предизвика редуване $a > o$, където гласната *a* се редува със звук *o*, аналогично на редуването $a > o$. Може да се допусне, че двата процеса имат самостоятелни причини, а само съвпадат по време. Според

М. Младенов в настоящата диалектна система на с. Коровя няма глаголна представка, която да има ударена гласна *a*. Това явление е уникално и не е отбелязвано в предходните изследвания на български диалекти.

Л. Милетич, който е един от първите автори, обърна внимание на акавизма в българските родопски говори, описва освен редуцията на гласната *o* в *a* (или полуредуцирано *a*) в Смолянско (Милетич 2013, 134–135), и редуцията на *o* в посока към *y* в Златоградско. Наред с това той отбелязва и редуцията на *e* в посока към *u*, но също така *u* в посока към *a* или *ъ*, за чието отбелязване използва знака *e*, известен в българската диалектоложка литература като Милетичово *e* – звук среден между *e* и *ъ*: *систра*, *вичиртѐ*, но наред с това и *шърено* или дори *шъръно*. (Милетич 2013, 107). Сходно явление описва Милетич и в Смолянско, като отбелязва, че това е характерно и за „всички останали източнобългарски говори“, в които от *e*, подобно на стб. ъ, на мястото на неударените рефлексии на стб. ъ, ъ, ъ са се развили *a* или *ъ*: *цалува*, *л'а'тѣн*, *пѣлѣн*, *болѣн*, *сади//с'еди*, *пу свѣта*, *по св'ата*, *пу св'ета*, *зѣтѣц//зѣт'ѣц* и др. (Милетич 2013, 58). Тези примери от труда на Л. Милетич, както и тяхната интерпретация, напълно хармонизират с примерите и обясненията за същността и развитието на акавизма и якавизма в руските диалекти, които прави В.В. Иванов и бяха приведени по-горе. Л. Милетич описва дори преход на *u* > *ъ* в говора на Ропката – *шѣварѣц*, *заманѣло*. В Смолянско е описан изговор *хѣдѣхмѣ*, *снѣпѣ*, *тѣбѣ*, *прѣдѣ`до* и др., наред със зил, *петѣл*, *сѣстра*, *сѣло* – с преход *e* > *u* под ударение – „яснопалатален изговор на удареното *e*“, напомним за източнославянското икане, възникнало, според В.В. Иванов, както акането и якането, но при друга посока на разволя на неударена гласна *ь* (Милетич 2013, 132).

При наличието на акавизъм и еров (макар и закръглен) застъпник на задната носова и задната ерова гласна, както в говора на Ропката и в павликянския говор, застъпник на ударено *o* > *y* описва и М. Михайлов в диалекта на Златоградско (Михайлов 2015, 23) – срв. *шту*, *дѣда* и др. В диалекта се среща и замяната *ѣ* – *ѝ*: *нѣбо*, *дѣне*, *бѣгат* (Михайлов 2015, 24).

В действителност, както отбелязва още Л. Милетич, в източните български диалекти се наблюдават редица ареали, в които гласната *e* се редуцира в посока към *ъ* или се реализира като звук *a*. По-горе бяха отбелязани подобни примери от областта на Родопите, към които може да добавим случаи от с. Лехово, Валовишко (Иванов 1969) и много други.

Що се отнася до якането във от ударение, доколкото ми е известно, подобен въпрос не се разглежда специално в българската диалектоложка литература във връзка с акавизма, макар че съществува податки, че може да се открият негови успоредици. Така например описвайки акавизма в с. Райково, Смолянско Сл. Керемидчиева отбелязва при наличието на двустранен спорадичен акавизъм разширяване на *e*, и към гласната от средния тембров клас *йе* – *йѣ* – *йа* – *a*: *аванг'ел'е*, *адѣн*, *Алѣнден*, *аркѣч*, *раѣн*. Тя свързва явлението със загубата на йотацията и в края на статията прави заключение, че причините за акавизма са в глобално протичащите процеси във фонологичната система, свързани с варирането на вокалите (Керемидчиева 1998). В българската диалектоложка литература този тип редуция се обяснява като темброва (Кочев 1983).

Освен връзката на акавизма с явления като акането, якането и икането, които са характерни за източния дял на славянските езици, но се отбелязват и в българските диалекти, трябва да се обърне внимание и на факта, че акавизмът като диалектно явление е отбелязан не само в родопските, но и в северозападните български говори. Според Ц. Младенов той се среща в Брезнишко – в предудалена сричка: *тава̀, ма̀ма̀, кавто̀р, матѝка, мару̀з, ва̀да̀, начѐ̀ска*; в с. Главановци, Трънско: *ва̀да̀, тай̀а̀га, бра̀бѝнѝа̀к, мару̀за, кавто̀р, бай̀ан̀ка, начѐ̀ска, та̀ва̀*. И в двата говора акането е спорадично, като варианти с изговор *o//a* се наблюдават дори у едни и същи информатори. Сходни характеристики на акавизма са отбелязани и в по-голямата част от родопските говори. Явлението е характерно за говора на по-възрастните информатори. В Михайловградско са отбелязани и случаи със замяна на *a* с *o*: *Костодин < Костадин* (Младенов 1961).

Както вече бе споменато случаи на акавизма са отбелязани и в северозападните български говори, които днес се намират на територията на Република Косово в Призренско. Тъй като вече стана ясно, че акавизмът е комплексно явление, засягащо цялостното реализация на гласната *o* под и извън ударение, то тук ще проследим нейните застъпници в селищата от областите Гора (Южно Косово – с. Драгаш, с. Растелица и Северна Албания – с. Борйе, Ореше, Шицевец) и Жупа, Призренско (с. Горно Любине, Мушиково, Речане). Ще бъдат приведени примери и от диалекта на Раховец, област Джаковица (разположено северозападно от Призрен), където е известно, че населението говори български.

В особеностите на диалектите на тези села разкриват редица черти, които имат важно значение за допълването на цялостната картина на диалектите на славянските езици. Това важи и за застъпниците на гласната *o*, които проявяват специфични черти.

1. Гласна *o* под ударение:

1.1. Под ударение в преобладаващия брой случаи застъпникът на гласната *o* не се различава от този в книжовния български език. Може да посочим редица примери от диалекта на различни селища в областта, които доказват това – срв.: *До̀шла на го̀сте*. Драг.; *Ту̀й е ко̀лпѝта о̀с ко̀мпѝр*. Реч. Същото важи и за българските диалекти в Кукъска Гора в Република Албания: *Че о̀творам в̀ра̀та; Нѐ_мож да збо̀риш за̀ мене*. Ор.; *Ко̀га до̀йдо̀фте?* Ор.

1.1.1. Както личи и от някои форми в примерите по-горе, не се различава от общобългарския изговор и гласната *o* в случаите, в които тя се явява на мястото на стб. ъ под ударение: *Че те о̀днесем во̀нка*. Драг.; *Че ти ла̀ди на го̀рло*. Рах., както и *Аку в̀ърне до̀ш – нѐ_идет, аку нѐма до̀ш*. Бор.; *Бор̀анийа ѝе да га с̀ъркаш сос ло̀жища*. Бор.

1.1.2. В думата къде се срещат варианти *o//e* на мястото на стб. ж: *От ко̀де си?//От к'̀еде?*; *А к'̀еде сѐйте?* Ор.; *Има̀ло прѝй ко̀д на̀с, има̀ло и ко̀зе мло̀гу*. Рах. Това е характерна особеност за крайните югозападни говори. Иначе в диалекта се срещат застъпници ъ//у на стб. ж: *Вѝш на како̀ф пу̀т о̀дат*. Бор.; *Че га по̀криеш*

да му бѹде то̀пло; Га скѹваш, и да са о̀хлади, да бѹде ка за кѹпене. Реч. В думата шѹтка (шѹркел) Мущ. също се явява застъпник о на мястото на стб. љ, вероятно след смесване с ж.

1.2. В някои случаи в позиция след гутурални и лабиални съгласни на мястото на гласната о се развива звук ʝо: Рѹден во Б'ѹрѹе. Бор.; На та̀волина к'ѹжа от во̀ла, што се клѹл за мѹсо на свѹдба; А ѹгасим, ву̀да да ста̀не:, да се згрѹе в'ѹда. Бор. Лабиализацията о > ʝо не се проявява без изключение: Ё̀де ко̀жа сѹ е. Ор.

1.3. В съседство с лабиални съгласни под ударение в някои случаи се извършва прелабиализация на гласната о > у, която не се проявява без изключение. Тя се среща по-често при говорите от областта гора и е регистрирана в следните думи:

– при думата пѹѹем (пея): Па че га чѹваш, че га па̀сеш, че га пѹѹеш (поиш), че се ѹбѹагни, ѹ̀агне че ѹма, во лѹто че ѹма ву̀на, че га стрѹѹеш, че га пѹреш, че га влѹчиш на влѹчара. Ма̀йстор ѹма за влѹчене, ѹма ма̀шѹне на стру̀ѹа. Ву̀новлѹчара ѹмала. Драг.;

– при думата пѹѹас (пояс): д̀е што се вѹкало бѹфче бѹло ба̀шка, скѹтаче бѹло ба̀шка, пѹас, ту̀а бѹло. ГЛѹб.; И ма пѹѹас, ко̀шула ѹзгора, свѹлена, ко̀лтуч. Бор.;

– при думата пѹѹече (повече): д̀н вѹж пѹѹк'е зна̀ет; Нѹ знам пѹѹк'е, нѹ. Ор.; Бѹрск'е пѹѹече зѹмае. Ор.; срв. Г'рѹейк'е; ѹчи, ѹчи, на̀й-пѹѹк'и;

– при думата пѹ̀сле (после): И пѹ̀сле че вѹкне. Ор.;

– при думата чѹ̀ек (човек): Ма̀йстур чѹ̀ек. Бор.; Со ха̀к (заплащане) чѹ̀ек да г'и па̀се; На кра̀ве дѹт г'и па̀се зѹ̀йеда̀р ги вѹкаме. Шиц.//д̀н ѹе бѹл пра̀ф чѹ̀ек. Рах.;

– при някои думи – заемки от албански канѹн (канон): д̀вде нѹ̀мало канѹн... Бор.;

– при притежателните местоимения му̀й (мой), свѹѹй (своя): Ма̀йка му̀а (моя). Драг.//д̀ва е ста̀рка мо̀ѹа. Ор.; За ѹм мо̀ѹ. Бор.; Дѹ̀те свѹ̀е? Бор.;

– при местоимението што//шту, което в някои случаи носи ударение, но в други е клитика, варианти о//у се срещат и в позиция под ударение: д̀ва шу̀_ти_е? Ор.//А тѝ шу̀то ка̀жеш? Рах.; Па шу̀то да_права! ГЛѹб.;

– при същите условия прелабиализация о > у под ударение е отбелязана и при местоимението за̀што: За̀шту̀ га тра̀жѹш ти? За̀шту̀? Рах. Срещат се случаи, при които гласната о се пази непроменена и в позиция вѹн от ударение: По ѹ̀но ка̀ве за̀што нѹ̀? ГЛѹб.; За̀што жа̀лит на̀с? За̀што мѝѹе сме им̀али. Рах.;

– при местоимението ко̀й: д̀фца зна̀ѹш кѹ̀ѹ се? Шиц.;

– отбелязани са и примери на прелабиализация о > у в думата стока: Кра̀вите, дѹ̀цата, ѹмаме стѹ̀к'е дрѹ̀г'е. Ор. // Со тра̀фк'е во во̀да че се к̀нет дѹ̀к'е, дѹ̀ца и по̀сле че ту̀рает ста̀к'е. Бор.; Ста̀ка, нѹ̀мамо ста̀ка. Рах.; Говѹ̀ду она ка̀же за ста̀кѹ. Рах.

В диалектите има думи, съдържащи лабиална съгласна, в които не се отбелязва прелабиализация: Да̀ѹ бѹ̀же! Ор; Бор.; Мо̀ра да ѹ̀деш, нѹ̀ма ка̀де да ѹ̀диш. Ор.

1.4. При някои думи в диалектите в Призренско под ударение са среща гласна а на мястото на гласната о. Така е при думата мотика от която са отбелязани акцентни варианти ма̀тика//матѹ̀тика: А, го̀ре. Ма̀тика. Рах.; Че гу ко̀неш

матіку ту се віка. Старінско тѣкуò ѝе бїло, а сàг е лàко. Рах. Сходна особеност е отбелязана и във формите на прилагателното солена: *И слàно мàло ѝе бїло. Мучèница мàло ка слàна ѝе бїла. Рах.*

1.5. В лексемата *нѣчѣф* Рах. (нощва), която е производна от съществителното *ноч < ноц* е отбелязана гласна *ъ* на мястото на *o*: *Кàко да е сїноч, нѣк'и нòч вѣлик, сїноч. Жèни вѣлеет за сїноч нòч вѣлик'и. Рах.; Нїе му вікамо на мѣстото дè се рабòти л'èбо нѣчѣф; Нѣчѣф. Пѣрво дуужда тѣва ду двѣста к'їла брàшно. Нѣчѣф се віка тò. Рах.* Тази особеност, както вече бе показано, се среща и в родопските говори и изобщо в говорите от рупски тип – срв. *ноц* – *н'ш* в Златоградско: *п'айете на цàла н'ш, и цàла н'ш ма са чѣвали, нѣшно вр'аме пѣтѣвме, нѣвà ше да стàне наштès* и др. (Михайлово 2015, 139–140).

2. Вън от ударение в много случаи не се долавя разлика в произношението на ударената и неударената гласна *o*: *Òче (иска) да попрїче со нѣкое стàри òсобе. Драг.; Òснова че прѣдеш за ѝамболїйе, за пòстеле, за свѣ. Драг.; Сàмо на свàдба двà дèна òвїа, млàда òблича нòшина. Віше гòтово. Драг.; Рòгоже от слàма ѝмале. Драг.; Віе сте дòбро? Їе лàдно? Драг.; Па сèа нèма, слàбо. Драг.; И'сто рàзбой мїй ка вàш. Драг.; Сèга нїшито, нїшито. Лїваче сèдат, нè коси нїкой. Драг.; П'èt к'їла млèко че к̀пиме, че га пòтсирим. Драг.; Крàве, гòведа, кòни да ѝмамо, се м̀чимо да рàдимо свѣ. Кнїга не постòдила за нàс. Раг.; Їà с̀м пò-богàт от н'èга. Рах.; Че погрèшим, че се смѣете пòсле. Рах.; Пòпарен кòнцентрат со врелà_вода. Драг.* Редица примери ясно показват, че гласната *o* вън от ударение не се уеднаквява по произношение с гласната *y*: *К̀со ѝе. Бор.*

2.1. Не се забелязва различие в произношението на гласната *o* вън от ударение и в случаите, в които тя се явява на мястото на стб. *ъ*: *А òвде во сèле нèма рогòзина, нè. Драг.; Мїслим тàмо во Брòт, во овїйà сèла. Драг.; Сèга ми е во г̀рбет, нè ми е òвде. Ор.; Во Òреше го вікае òве цѣк̀ло. Бор.; Ти си вн̀ка во Бòрїе. Ор.; Со с̀ротка. Пѣрво го прàиле сос ўрда. Драг.; А грàот, п̀рт стàваме на грàвот. П̀рт... че п̀штити кòнци... да ѝма кàде да се... грàот и че жòпнет п̀рче. За грàвот е пò-гòлем. на грàфот п̀рте. Бор.; Нèгде по двà, нèгде по ѝèден, че ѝе нèкой мàлок, по двà че стàйме. Бор.; Бїло за жел̀дук. Рах.*

2.2. Рефлекс *o > y* вън от ударение се среща най-често (но не без изключения) в позиция след гутурални съгласни: *Чїсто нàшенску. А нїе кòлку сме дàлеку, а сàму нèкой лàф мѣшаме. Бор.; Тàму мнòгу вòвна. Драг.; Нàли стòка мнòгу, òфце, и ткàфме чàшире. ГЛюб.; Мїй ѝмаме мнòгу р̀чне рàбуते. Драг.; Мїй мнòгу сме рàдиле р̀чне рàбуते. Драг.; Аку сте бїдени во К̀кс. Бор.; Сèга віше нїшито. Нїшито гòтòва се прòдàва сèга. Прїзрен кòлку òчеш, джàба. Драг.* Отделни случаи на редукция *o > y* са отбелязани и в говора на с. Шиц.: *Бàбу* (татко – алб.) *Зàнин, Чїмкоф; Тàку. Òти нèко не зна нїшиту, нèко зна тїе, и свѣ, тàк'è и тàк'è; А к̀гà к'è сàкат – к'è му вàд'ат; Аку ѝе лòшу – дòктура.* Подобна редукция се среща и в словенските диалекти, където е посочено и в учебник по майчин словенски език за деца от словенски произход, живеещи в Италия: *kòlu* (колело), *žalèjzu* (желязо), *šilu* (шило), *kubila* (кобила) (ВТО 2011, 9, 11, 20, 41 и др.).

2.3. Застъпник *y* на мястото на гласната *o < стб. ъ* се среща в съседство с лабиални съгласни: *Сум ѝдела ѝа у Булгàрїйа колòд п̀ти. Драг.; Àле віше сум*

остарела. Драг; Све шо било све сум издала, сум дала не некуй младе, кой ради. Драг; То ѝе друго село. Во Горно Л'убине било. Во Долно Л'убине сум била и во Горно Л'убине. Драг.

2.4. Факултативното наличие на застъпник *o > y* вн от ударение в позиция в краесловие при съществителните от ж.р. може да се свърже с наличието на рефлекса *y < ж* в генерализираните винителни форми при съществителните от ж.р., които се проявяват непоследователно в диалекта заради разколебаването на падежната система: *Ставиши мало, студена вода, оно излазе. У студену воду. Рах.*

2.5. В предлозите, които най-често са проклитики, редукцията *o > y* се проявява непоследователно: *Овде ду нойзе че седне. Раст; Некой нокут ут мйечка. Ор; Жена ти е ут село... Знае и той ѝезик. Рах.// Жена ми е от село, ама збори шиптърск'и, албанск'и. Ама със деца збориме: и раофцк'и. Рах.; Вретоно долу, а малка пот пазуф. Драг.*

Обикновено не се променя произношението на гласната *o* в предлозите, в които тя се явява застъпник на стб. *ѿ*: *Тетко, седите со здраве! ГЛюб.; Со вода направи. Раст.; Ми ни смо стрижеле сос н'ега. Драг.*

2.6. Рядко се проявява редукцията *o > y* в средисловие и в краесловие в граматични морфемии: *Убаво, ново е школото. Ор; Маловото како се зове. Бор; Ова ѝе бабетова; Бабетова, мама от баишта... Раст. В повечето случаи нейната проява е факултативна. Берет пластои. На пластойте велим: берет сено.// Жене пластуйет, муже работает со кода, косет. Ор. Редукцията е отбеляза и във формата за 1 л.мн.ч. на глагола съм – смо: *А ми то сму ѝели све. Рахов; Па се въртело той, витез смо викале. Раст; После курс. До ѝен смо. Раст.; После смо постигнале опет. Раст. В краесловие при наречията тя се проявява сравнително по-често: Близу, близу. Она да те нита стару вакйе, сел'ачки работи. ГЛюб.; После ако сакат – таму кей сакат. Ор. Но и в тази позиция са отбелязани и случаи без редукция: *Па че вървиме полako. ГЛюб.; Се разбрафте добро? ГЛюб.***

2.7. Може да се обобщи, че редукцията *o > y* е позната в говорите в Призренско, макар че се проявява непоследователно. Наличието ѝ зависи не само от мястото на ударението, но и от вида на околните съгласни. Гутуралните и лабиалните съгласни способстват за проявите на редукция *o > y*: *Тука сейа мало за с'еб'е, мало компир, мало бустан (бостан), курмит (кромид), се по мало сум посейал. Рах.; А сте убау? Ор. Редукция *o > y* се среща и след палатални съгласни: *Ка че замѣтите на Г'ург'увден. Ор.**

Макар и в редки случаи се среща изпадане на крайната неударена съгласна *o*: *А че седши дома овде, али курс докѣт се зѣнаш? Раст.; Да дойдеш за едног нега. Реч.*

2.8. Специален интерес заслужават примерите, в които е регистрирана промяна *o > a* вн от ударение: *Иа мойо време со валови, знаш то. А потем сме дошли до кон'е. Първо валове. Рах.; Кут сум бил иа пет-шес године, мали сум бил, га сму спади горе у планину, па би запалили аган'. Рах.//Како се викало имало най оган' ту у собу. Рах.; Смо клали оган и смо чутили. Реч.*

Както вече бе отбелязано по горе, при местоименията *шо, защо* са отбелязани варианти със замяна на гласната *o* с *u* под ударение.

При местоимението нищо се среща произношение на гласна а на мястото на о в красловие: *Нѐма тѐ, не дѧват, нѝшита не дѧват! Йѐди тѐ, йѐдат ѐни! И нѐма нѝшита.* Рах.; *Имѧло рѧде винѧре, тѝ знѧеш, пѧре, а нѐма фѧбрика, нѐма нѝшита.* Рах.; *Ѧбе нѝшита, нѐкуй мѧло, нѐкуй ѝч нѝто мѧло, нѝто ѝч.* В порядки случаи е отбелязано и изпадане на крайната неударена гласна: *Нѐма, нѐма нѝш.* Рах. Същата особеност се среща и при местоимението нещо, което е отбелязано и с варианти *o/у* на крайната съгласна: *Зимѧла, ѱж да криѝеш нѐшито.* Рах.; *Зѧзбури нѐшиту шту си?* Бор., но наред с това: *У кѧрв нѐшита ѝмал нѐдобро.* Реч. Вариантът *a* в окончанието може да се свърже с употребата на родително-винителни форми местоименията в диалекта, които се срещат факултативно – срв. формите *нѐга/нѐго, га//го* и др. Като свързана с тях може да се отбележи и формата за 1 л.мн.ч. *нѧма*, която се явява вариант *нѧмо* – срв.: 2 л.ед.ч.пълна форма: *Сѝѧ свѐ нѐга да тѧчут//Тѧ ѐна ѝде код нѐго да блѝже, ѐвде ѝдеш блѝже.* Рах.; 2 л.ед.ч.кр.ф-ма: *Ѧва сѧма сум га прѐла на мѧалка.* Драг.// *У'мрѐф и стѧноф ѐвийѝ ѐн гѐ дѐбиф.* Драг.; 1 л.мн.ч.кр.ф-ма: *Кѧко че га нѝеш кѧфе? Кѧко нѧма.* Реч.; *Нѧма тѧри чѐк'ер, а тѐби ти е гѐрко.* Реч. Родително-винителни форми се срещат макар и по-рядко при съществителните, прилагателните и някои числителни – срв.: *Свѧк'и ѝѐ, кѧже дѧржѧвни л'ѐба; И мѧй ѐтец нимѧе да ѝѐде лѐба.* Рах.; *Тѐ нѝше ѝсто и у корѧн – демокрѧтия е свѐ за ѐнѐ: чѧвѐк прѧвога чѧвѐк; Ѧна ѝма ѐнѐга сѝна – у Швѧйцѧрска ѝе.* Драг.

Както личи от примерите, акавизмът в българските говори в Призренско се проявява непоследователно. Но това, както вече бе показано, е характерно и за повечето от родопските говори. Факт е, че той се среща в домашни думи, което показва, че не би могъл да бъде обяснен като дисимиляция от типа на тази, която се среща в нови думи като *банбони, матор* и подобни на тях. Така детайлно проучване на различни случаи на акавизъм от нов тип – в случая под влияние на руски език описва В. Кондов в българските говори в Бесарабия (Кондов 2004, 59–63). В говорите в Призренско може да се посочат примери, в които акавизмът вероятно се дължи на дисимиляция: *Штѐто тѧй ѐди чѐсто, ама вѐче тѧргавѝята са обрѧна на друк нѧчин.* Рах.; *Етѧ ѐн ѝе рѐкъл да нѐма шкѐле, да нѐма балѧнте, нѐче да нѐма джѧмѝе, тѧйче, ту да ѱзмеш сфѐ фѧмилиѝу и да бѐгаш ут ѐвде.* Рах.; *Каламбѐчну хлѐп. Каламбѐчница мѝй му вѝкаме.* Рах.// *Тѐсто от коломбѐчно е, а знѧеш? От коломбѐча.* Рах. Обратното явление – изговор о на мястото на а поради дисимиляция е отбелязан в думатата *мокасѝни: Мокосѝнк'е от гѧма. Йѧ ги вѝкам пѧрѧчѧнк'.* Раст. Но в повечето случаи акавизмът в северозападните български говори, макар и спорадичен, се свързва по-скоро с факта за наличие на такова явление в българските родопски говори.

Приведените факти за наличието на акавизъм в българските говори в Призренско, както и за други прояви на редукцията на широките гласни, доказват специфичните особености на българския език. В него се откриват фонетични явления, специфични за източния дял на славянските езици. Важен е фактът, че тези черти, отразяващи се в компактни ареали в българския диалектен континуум, могат да бъдат проследени и в най-западния дял от южните славянски езици –

в словенски и далматински диалекти. Това показва наличието на единство в архаични езикови елементи на южнославянския диалектен ареал, което вероятно е нарушено в по-ново време.

Съкращения

Бор. – с. Борйе
 ГЛюб. – с. Горно Любине
 Драг. – Драгаш
 ед.ч. – единствено число
 л. – лице.
 мн.ч. – множествено число
 Мущ. – с. Мушиково
 Ор. – с. Ореше
 Раст. – с. Растелица
 Рах. – Раховец
 Реч. – Речане
 сег.вр. – сегашно време
 спр. – спрежение
 Шищ. – с. Шикевец

Литература

- Георгиев В.И. Журавлев В.К., Филин Ф.П., Стойков С.И. [Georgiev V.I., Zhuravlev V.K., Filin F.P., Stojjkov S.I.] (1968), *Общеславянское значение проблемы аканья* [Obshcheslavjanskoe znachenie problemy akanja], София.
- Иванов В.В. [Ivanov V.V.] (1990), *Историческая грамматика русского языка* [Istoricheskaja gramatika russkogo jazyka], Москва.
- Иванов Й.Н. [Ivanov Ji.I.] (1969), *Едно интересно явление в българския диалектен вокализъм (Редукция на гласна е в а в говора на с. Лехово, Демирхисарско)* [Edno interesno javlenie v b'lgarskija dialekten wokaliz'm (Redukcija na glasna e v a v govora na s. Lekhovo, Demirkhisarsko)], „Български език”, кн. 2, с. 138–142.
- Керемидчиева Сл. [Keremidchieva Sl.] (1998), *Двустранен спорадичен акавизъм в един ропоски говор. (Говора на Райково – Смолян)* [Dvustranen sporadichen akaviz'm v edin roposki govor (Govora na Rajkovo – Smoljan)], „Проглас”, кн. 3–4, с. 164–170.
- Кондов В. [Kondov V.] (2004), *Към въпроса за акавизма на българите в Бесарабия* [K'm v'prosa za akavizma na b'lgarite v Besarabija], [в:] *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. Т. 8. УИ „Св. Св. Кирил и Методий”, Велико Търново.
- Кочев Ив. [Kochev Iv.] (1983), *Темброва характеристика на източнобългарската редукция* [Tembrova kharakteristika na iztochnob'lgarskata redukcija], „Български език”, кн. 4, с. 296–300.

- Милетич Л. [Miletich L.] (2013), *Родопските говори на българския език [Rodopskite govori na b'lgarskija ezik]*, София [превод от изданието *Die Rhodopemundarten der bulgarischen Sprache*, Wien 1912].
- Милетич Л. [Miletich L.] (1936), *Акане и пълногласие в централните родопски говор [Akane i p'lnoglasie v centralnite rodopski govor]*, „Македонски преглед”, X, кн.1–2, с. 26–30.
- Михайлов М. [Mikhaĭlov M.] (2015), *Източни родопски говори. Фонетика и фонология [Iztochni rodopski govori. Fonetika i fonologija]*, Смолян.
- Младенов Ц. [Mladenov C.] (1961), *Акане има и в западни български говори [Akane ima i v zapadni b'lgarski govori]*, „Език и литература”, кн. 2, с. 61.
- Младенов М. [Mladenov M.] (1965), *Особености в говора на с. Корово, Велинградско [Ocobenosti v govora na s. Korovo, Velingradsko]*, „Език и литература”, кн. 3, с. 35–42.
- Младенов М. [Mladenov M.] (1966), *Неизвестен тип акавизъм в ропските говори (Следударен акавизъм в говора на с. Ракитово, Пазарджишко) [Neizvesten tip akaviz'm v ropските govori (Sledudaren akaviz'm v gomora na s. Rakitovo, Pazardzhishko)]*, „Български език”, кн. 1, с. 32–38.
- ОЛЯ, *Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая [Obshcheshlavjanskij lingvisticheskiĭ atlas. Serija fonetiko-grammaticheskaja]*, вып. 5: Рефлексы *o [Refleksy *o], Москва 2008.
- Русак В. [Rusak V.] (2018), *Беларускае аканне в агульнаславянским кантэксце: на матерыялах выпуску „рэфлексы *a“ агульнаславянскага лінгвістычнага атласа [Belaruskae akanie v agulnaslavjanskim kanteksce: na materijalakh vupusku „refleksy *a“ agulnaslavjanskaga lingvistichnaga atlasa]*, [в]: XVI міжнародны з'езд славістаў (Бялград.19-17 жніўня 2018 г.). Доклады беларускай дэлегацы, Мінск.
- Скатън Ъ. [Skat'n B.] (1975), *За ропския акавизъм [Za ropskija akaviz'm]*, „Български език”, кн. 1, с. 47–48.
- Стойков, Ст. [Stojkov St.] (1963), *Акане в говора на с. Триград, Девинско [Akane v govora na s. Trigrad, Devinsko]*, „Български език”, кн. 1, с. 8–21.
- Стойков, Ст. [Stojkov St.] (1968), *Нов неизвестен тип акавизъм в родските говори (Предударен акавизъм в говора на селата Старцево и Неделино, Златоградско) [Nov neizvesten tip akaviz'm v rodските govori (Predydaren akaviz'm v govore na selata Starcevo i Nedelino, Zlatogradsko)]*, „Български език”, с. 3–9.
- Стойков, Ст. [Stojkov St.] (1993), *Българска диалектология [B'lgarska dialektologija]*, София.
- Тилков, Д. [Tilkov D.] (1964), *Към въпроса за типологията на родопското акане [K'm v'prosa za tipologijata na rodopskoto akane]*, „Известия на института за български език”, кн. XI, с. 403–417.
- ВТО (2011), *Biside ta-na traku za otroke. Parole su nastro per bambini. Dila tu-w reziji. Principali mestieri ed attività passati e presenti in Val Resia. Associazione Culturale „Museo della gente della Val Resia”*.

Anna Kostecka-Sadowa

Polska Akademia Nauk w Krakowie

Instytut Języka Polskiego

ORCID: 0000-0002-2287-904X; e-mail: annasadowa@op.pl

Zapożyczenia niemieckie w gwarze spiskiej (na podstawie materiału zgromadzonego w *Korpusie spiskim*)

Abstrakt: Artykuł jest próbą określenia na podstawie gwary spiskiej zasięgu germanizmów leksykalnych w polach tematycznych, które pozwolą wskazać, przez jakie dziedziny życia szerzyły się one najbardziej, z określeniem liczby zapożyczeń w poszczególnych polach semantycznych. Podstawą omówienia jest powstały *Korpus spiski*.

Słowa kluczowe: gwara spiska, zapożyczenia niemieckie, pole tematyczne, *Korpus spiski*.

Abstract: *German borrowings in Spisz dialect (on the basis of material collected in the Corps of Spisz).* The article is an attempt at defining the range of lexical Germanisms in thematic fields in the Spisz dialect. This will allow to indicate which areas were most affected and to determine the number of borrowings in specific semantic fields. The basis for the discussion is the Corps of Spisz.

Keywords: Spisz dialect, German borrowings, semantic fields, *Corps of Spisz*.

Na obecność wyrazów niemieckich w języku polskim zwracali uwagę autorzy różnorodnych prac. O germanizmach w gwarach polskich powstało również wiele artykułów. W dialekcie wielkopolskim tym zagadnieniem zajmowali się m.in. B. Walczak, M. Gruchmanowa (1997), na Mazowszu – J. Siatkowski (1967, 1983, 2004 i in.), M. Biolik (2000) i in. O wpływie niemczyzny na gwarę Puńcowa pisała M. Broda (1978). Najwięcej prac dotyczy Śląska (Obara 2002, 357–372; Bąk 1933, 1963; Zaręba 1961; Miodek 1991 i wielu in.).

Zapożyczone wyrazy, których stosowanie staje się na ogół modne, zostają z biegiem czasu wchłonięte przez język za pomocą procesów słowotwórczych. Przejęte słowa stają się popularne również ze względu na pojawianie się dziedzin wyspecjalizowanych, dla których brakowało wcześniej odpowiednich określeń.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie niemieckich zapożyczeń w gwarze spiskiej oraz próba wyznaczenia zasięgu germanizmów leksykalnych w polach tematycznych, które pozwolą wskazać, przez jakie dziedziny życia szerzyły się one najbardziej, z określeniem liczby zapożyczeń w poszczególnych polach semantycznych. „Określenie udziału germanizmów w leksyce regionalnej jest istotne również dla przedstawienia obrazu językowego społeczności wielokodowej, w którym uwzględnia się wszystkie używane i współwystępujące na danym terenie kody” (Greń 2002, 249–258).

Minęło kilka dekad, od kiedy apelowano o opracowanie słownictwa góralskiego (por. Sowa 2002). Najobszerniejszym słownikiem dotychczas wydanym jest *Słownik gwary podhalańskiej* B. Dembowskiego z 1894 roku, w 2009 roku powstał *Słownik gwary zakopiańskiej* J. Zborowskiego, Józef Kaś wydał *Słownik gwary orawskiej* (2011), a na ukończeniu jest tegoż autora *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. I–IX. Lukę słownika spiskiego wypełnia powstały *Korpus spiski*. Jest to elektroniczna baza języka mówionego mieszkańców polskiej części Spisza, opracowywana w ramach projektu *Język mieszkańców Spisza. Korpus tekstów i nagrań gwarowych*. Projekt ten został zrealizowany w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie, a jego kierownikiem jest prof. Helena Grochola-Szczepanek. Celem tego przedsięwzięcia było zbadanie współczesnej sytuacji językowej na polskim Spiszu, dokumentacja gwary spiskiej, opracowanie elektronicznego korpusu tekstów i nagrań gwarowych oraz udostępnienie bazy w formie serwisu internetowego (Grochola-Szczepanek 2016, 186–187).

Materiał został zebrany w trakcie badań gwar spiskich w latach 2015–2018. Badaniami objęty jest cały region Spisza na terenie Polski, w którego skład wchodzi 15 miejscowości spiskich: Czarna Góra, Dursztyn, Falsztyn, Frydman, Jurgów, Kacwin, Krempachy, Łapszanka, Łapsze Niżne, Łapsze Wyżne, Niedzica, Niedzica-Zamek, Nowa Biała, Rzepiska i Trybsz. W badaniach brali udział respondenci reprezentujący trzy pokolenia. Istotnym kryterium badań było uchwycenie kodu językowego takiego, jaki naprawdę obecnie występuje w komunikacji starszych i młodszych pokoleń Spiszaków. W doborze informatorów świadomie dążono do nadreprezentacji osób starszych, a więc takich, u których gwara jest zachowana najlepiej i które mają najmniejszą interferencję z językiem ogólnym. Uwzględnianie w badaniach także przedstawicieli średniego i najmłodszego pokolenia pozwala obserwować procesy utraty cech gwarowych przez wpływ języka ogólnego oraz występowanie kodu mieszanego. Łącznie jest to 90 godzin nagrań (Grochola-Szczepanek, Górski, Waldenfels, Woźniak 2019, 167).

Nagrania korpusowe stanowią bogate źródło wiedzy o gwarze spiskiej, a przede wszystkim o kulturze regionu. System leksykalny zajmuje szczególne miejsce w badaniach dialektologicznych, ponieważ jest zwierciadłem kultury materialnej i duchowej użytkowników gwary, ukazuje procesy osadnicze i wzajemne przenikanie się grup etnicznych, kulturowych i religijnych. Gwara, tak jak i język ogólny, żyje, rozwija się i zmienia, a zasób leksykalny często się wzbogaca poprzez przejmowanie słownictwa z innych gwar i języków. Do dziś gwara spiska dla mieszkańców Spisza jest pierwszym językiem ojczystym, w którym z wyrazami rodzimymi (polskimi), przeplatają się wyrazy słowackie, niemieckie, węgierskie i rumuńskie, ruskie, angielskie, zwłaszcza u tych, którzy wrócili z emigracji w Stanach Zjednoczonych. Znaczna część odnotowanych w *Korpusie spiskim* wyrazów należy do słownictwa zapożyczonego. Jest to, oczywiście, efekt wielowiekowych kontaktów mieszkańców wsi z językami sąsiadów czy zaborców (tu z językiem niemieckim, węgierskim, słowackim).

Spisz to region historyczno-etnograficzny o burzliwych dziejach i zmieniających się w ciągu wieków granicach. Pierwotnie (w XII–XIII w.) obejmował on tylko okolice Spiskiego Zamku, maksymalny zasięg osiągnął w XIX w. Omawiane tereny należały przez dłuższy czas do Królestwa Węgierskiego.

Różne etnicznie osadnictwo i jego zmienna przynależność do różnych organizmów państwowych sprawiły, że skład narodowościowy ludności Spisza przed rokiem 1918 był złożony. Większość ludności, zwłaszcza wiejskiej, stanowili Słowacy, na północy mieszkało sporo ludności etnicznie polskiej (nie zawsze jednak wykazującej polską świadomość narodową), w miastach mieszkali liczni Niemcy – w wieku XIII po wydłubieniu ziemi spiskiej spowodowanym najazdami tatarskimi nastąpiła kolonizacja niemiecka, głównie z Nadrenii, Śląska i Saksonii (na prawie niemieckim lokowano większość miast spiskich), na południu był spory odsetek ludności węgierskiej. We wrześniu 1939 roku Niemcy zajęli Spisz i przekazali go Republice Słowackiej, a granica między Generalnym Gubernatorstwem a Słowacją przebiegała tak jak w 1918 roku. Ten stan trwał do końca wojny w 1945 roku.

Język niemiecki był – obok węgierskiego – przez wieki powszechnie znany wśród ludności słowackiej. Słownictwo niemieckie mogło się przedostawać do południowych gwar polskich również dzięki osadnikom Saskim w Karpatach lub poprzez Śląsk. W gwarze spiskiej przeszło przez filtr węgierski, czasem za słowackim pośrednictwem.

Do omawianej gwary przejmowane były głównie wyrazy ogólnoniemieckie, chociaż nie brak tu też leksemów niemieckich potocznych czy dialektalnych. Zapożyczenia przenikały przede wszystkim drogą ustną, dlatego w wielu wypadkach dochodzi do dowolnych przekształceń brzmienia wyrazów wynikających z trudności odwzorowywania nietypowych dla gwar polskich zbitek spółgłoskowych, do powstawania wtórnych skojarzeń. Oddziaływanie języka niemieckiego na gwary spiskie przyczyniło się do pojawienia się wielu germanizmów nieznanymi językowi ogólnopolskiemu, a pośrednictwo języka słowackiego spowodowało, że część słownictwa jest typowa tylko gwarze spiskiej.

Zgromadzonych germanizmów w *Korpusie spiskim* jest ponad 240, co stanowi 3% wszystkich wyrazów, reprezentują one różne grupy tematyczne i w różny sposób są zaadaptowane w gwarze. Są tutaj wszystkie zasłyszane warianty fonetyczne, fleksyjne i morfologiczne poszczególnych wyrazów pochodzenia niemieckiego¹.

Jak wspomniano, wiele z nich zostało zapożyczonych przez słowackie pośrednictwo, np.: *apsztok* ‘element wozu żelaznego podtrzymujący od góry os pojazdu’, niem. *Achsenstock* ‘część wozu, drewniana oprawa osi’, słowac. *akštok* ‘element wozu, drewniana belka, w której osadzona jest os’; *bala* ‘piłka do gry’, słowac. dial. *bala* ‘piłka, zrobiona w sposób amatorski’, niem. *Ball* ‘piłka’; *borytasy* ‘pętlowa ozdoba na męskich spodniach regionalnych’, słowac. dial. *boritáš* ‘ozdobny sznurek na męskich spodniach’, niem. *Borte* ‘obszycie, lamówka’; *budar* ‘prymitywna toaleta, zwykle na podwórzu; wychodek’, słowac. dial. *budár* ‘toaleta, wychodek’, niem. *Bude* ‘namiot, chata’; *fesiak* ‘elegancki młody mężczyzna’, słowac. *fešák* ‘młody, piękny chłopak’, niem. *fesch* ‘szykowny’; *fiškališ* ‘adwokat’, słowac. dial. *fiškáliš* ‘prawnik, adwokat’, słowac. *fiškál* ‘ts’, niem. *Fiskal* ‘ts’; *kachla* ‘kafel’, słowac. dial. *kachl’a* ‘kafel’, niem. *Kachel* ‘ts’; *paradajka* ‘pomidor’, słowac. *paradajka* ‘pomidor’, niem. austr. *Paradieser* (śr.-wys.-niem. *paradis-äpfel* ‘rajskie jabłko’); *žufa*, *žufka* ‘zupa z suszonych śliwek i mleka lub maślanki’, st.-słowac. *žufa*, *žufka* ‘zupa winna’, śr.-wys.-niem. *süfe* ‘zupa’ i wiele in.

¹ Definicje wyrazów są podawane z *Korpusu spiskiego*.

Przedstawione w *Korpusie spiskim* pożyczki niemieckie są niejednolite pod względem stopnia przyswojenia. Można wśród nich wydzielić różne rodzaje zapożyczeń, wyrazy przejęte w wyniku adaptacji fonetycznych i fonetyczno-graficznych, jak też leksemy przystosowane do polszczyzny gwarowej pod względem słowotwórczym i fleksyjnym².

Największe nasilenie germanizmów w wiekach XIII, XIV i XV wiązało się z przemianami ekonomicznymi, organizacją życia wiejskiego i miejskiego przy pomocy prawa niemieckiego. Z tego okresu utrwaliła się w Polsce leksyka związana z mieszkaniem, budownictwem, sprzętem gospodarstwa domowego, sądownictwem i strojami.

W literaturze przedmiotu często zwraca się uwagę na to, że germanizmy zarówno w języku ogólnopolskim, jak i w gwarach polskich dotyczą przede wszystkim dziedzin związanych z techniką i technologią. Potwierdza się to również i w gwarze spiskiej, chociaż wiele zapożyczeń dotyczy też innych sfer życia człowieka. W polu tematycznym dotyczącym człowieka, mamy następujące przykłady **określeń człowieka** (13): *bajtł* ‘dziecko’, niem. *Büttel* ‘pieszczotliwie o dziecku’; *popa* ‘niemowlak’, niem. *Puppe* ‘lalka’; *gotka* ‘matka chrzestna’, niem. *Godel* ‘matka chrzestna’; *potek* ‘ojciec chrzestny’, niem. *Pate* ‘ojciec chrzestny’; *kamarat*, *kamaratka* ‘przyjaciół’, niem. *Kamerad* ‘kolega, towarzysz’; poza tym określenia nacechowane ekspresywnie: *fesiak* ‘elegancki młody mężczyzna’, niem. *fesch* ‘szykowny’; *fryjernik*, *fryjownik* ‘mężczyzna lubiący towarzystwo kobiet; kobieciarz’, *fryjownica* ‘kobieta lubiąca spędzać czas w towarzystwie mężczyzn’, śr.-wys.-niem. *Vr̄ter* ‘zalotnik’; *loter* ‘nicpoń’, niem. *Lotter* ‘nicpoń’; *lumpak* ‘o mężczyźnie lubiącym imprezy towarzyskie i alkohol’, niem. *Lump* ‘gałgan, łajdak’. **Nazwy części ciała:** *kufa* 1. ‘pysk zwierzęcia’, 2. ‘z nacechowaniem emocjonalnym o twarzy’, niem. *Kufe* ‘beczka kadź’.

Następnie liczne są **nazwy zawodów** (15): *cymerman* ‘cieśla’, niem. *Zimmerman* ‘cieśla’; *fajerman* ‘strażak’, niem. *Feuermann* ‘strażak’; *farar* ‘ksiądz’, niem. *Pfarrer* ‘ksiądz’; *fiśkaliś* ‘adwokat’, niem. *Fiskal* ‘ts’; *foszniar*, *foszner* 1. ‘rządca w majątku’, 2. ‘leśniczy’, niem. *Förster* ‘pracownik nadzoru leśnego; leśniczy lub gajowy’; *fosznerowy*; *graf* ‘hrabia’, niem. *Graf* ‘tytuł szlachecki, odpowiednik hrabiego’; *handlagier*, *antlagier* ‘pomocnik murarza lub zduna’, niem. *Handlager* ‘pomocnik murarza lub zduna’; *jegier* ‘przełożony służby leśnej; leśniczy’, niem. *Jäger* ‘główny myśliwy, leśniczy’; *knappka* ‘kobieta zajmująca się tkaniem; tkaczka’, niem. *Knappe* ‘pachołek, giermek, górnik’; *landkomisarz* ‘niemiecki komisarz na Spiszu w czasie okupacji’, złożenie z niem. *Land* ‘kraj, ziemia’ i *komisarz*; *oberjeger* 1. ‘przełożony służby leśnej; leśniczy’, 2. ‘główny myśliwy’, niem. *Oberjäger* 1. ‘pierwszy łowczy’, 2. woj. ‘podoficer strzelców’; *rychtarz* ‘wójt lub sołtys’, niem. *Richter* ‘ten kto sądzi’; *sznajder* ‘krawiec’, niem. *Schneider* ‘krawiec’.

Wyróżniającą się grupą zapożyczeń niemieckich są leksemy dotyczące kultury materialnej. Odnotowałam wiele germanizmów związanych **nazwami tkanin, ubiorów**, skończywszy na różnych **elementach dekoracyjnych** (32). Wiele nazw tkanin ma pochodzenie niemieckie: *barchet* ‘flanela’, niem. *Bärchent*; *gradel* ‘materiał bawełniany lub lniany z wytłaczanymi dziurkami’, niem. *Gradel* ‘rodzaj tkaniny’; *gradłowy* ‘o materiale: mający wytłoczony wzór’; oraz **nazwy stroju pochodzące od nazw materia-**

² To zagadnienie jest bardzo obszerne i zostanie omówione w kolejnym artykule.

lu: *kartunka* 1. 'spódnica w spiskim stroju regionalnym', 2. 'bawełniana chustka na głowę', 3. 'nazwa damskiego stroju regionalnego', niem. *Kartun* 'kreton'; *sztoska* 1. 'chustka z cienkiej tkaniny wełnianej', 2. 'spódnica z tkaniny wełnianej w stroju spiskim', niem. *Stoff* 'materiał, tkanina'. Poza tym słownik zawiera germanizmy dotyczące **nazw ubiorów i związanych z ubiorem**: *ancug* 'garnitur', niem. *Anzug* 'garnitur'; *celta* 'płaszcz z grubego, nieprzemakalnego materiału', niem. *Zelt* 'namiot wojskowy, nieprzemakalna płachta brezentowa'; *gerok* 'grubsza wierzchnia odzież wełniana, np. żakiet, kamizelka', niem. *Gehrock* 'surdut'; *lajbik*, *lajbiczek*, *lejbi* niem. *Leibchen* 'stanik, gorset'; *siurc* 'fartuch w stroju spiskim lub podomka zakładany na co dzień', niem. *Schurz*, *Schürze* 'fartuch'; wyroby z tkanin oraz akcesoria ubraniowe: *asentrog*, *hasentrog* 'szelki', niem. *Hosenträger* 'szelki'; *blamka* 'lampas', niem. *Flámme*, *Flamm* 'kawalek skóry'; *borytasy* 'pętłowa ozdoba na męskich spodniach regionalnych', niem. *Borte* 'obszycie, lamówka'; *deka*, *deczka* 'pokrowiec, narzuta, koc', niem. *Decke* 'koc, pled, kapa'; *fafrynga* 'strzęp', niem. *Waffenrock*; *grostuch* 'mocna płachta lniana z czterema trokami służąca do przenoszenia czegoś na plecach, np. siano, liści, gałęzi, także do kołysania małego dziecka podczas prac polowych', niem. *Grobstuch* – złożenie wyrazów *Groß* 'duży' i *Tuch* 'chusta'; *holstuch* 'szalik', niem. *Halstuch* 'szal'; *maśla* 'kokarda', niem. *Máschel* 'pętla, węzeł'; *sznuptybla*, *sznuptylka* 'chusteczka do nosa', niem. *Schnupftüchlein*; *szpiczyk* 'rodzaj zdobienia na PORTKACH', niem. *Spitze* 'ozdobna koronka'; *kantka* 'zaprasowana krawędź złożonej nogawki spodni', niem. *Kante* 'oblamówka, krawędź'; *sztrompadla*, *sztrymfelka*, *sztymfalnia* 'podwiązka', niem. *Strumpfband* 'podwiązka'; *sztymfla* 'pończocha', niem. *Strumpf* 'pończocha'; *harnadla* 'spinka do włosów', niem. *Haarnadel*; *szpanga* 'spinka do włosów', niem. *Spange* 'klamra, sprzączka'; *szpularzyk* 'portmonetka', niem. *spulen* 'nawijać nici na szpule'; *brocak* 'plecak', niem. *Brotsack* 'płócienna torba lub worek na żywność, głównie chleb, chlebak wojskowy'; *tasza*, *taszka* 'torba', niem. *Tasche* 'torba'.

Szereg wyrazów jest **związanych z tkactwem, wytwarzaniem tkanin** (8): *falfa* 'szpula do nawijania nici', niem. *Pfeife*, *Feifel* 'szpula do nawijania nici'; *gracka* 1. 'szczotka do czesania KŁAKÓW lnianych', 2. 'jedno ramię szczotki do czesania KŁAKÓW lnianych', niem. *Kratze* 'graca, narzędzie do skrobienia, grzebania'; *grępla* 'element urządzenia do rozczesywania i czyszczenia wełny', niem. *Krempel* 'grępla'; *haspel* 'przyrząd do nawijania przędzy na motka', niem. *Haspel* 'motowidło'; *haspinka* 'jedna z dwóch deseczek z metalowymi haczykami, mocowanych podczas tkania na brzegach płótna, aby miało jednakową szerokość', niem. *Haspe* 'hak zawiasowy, skobel', 2. 'klamra'; *raf*, *ryf* 1. 'przyrząd służący dawniej do oddzielania główek lnu od łądygi w postaci deski z metalowymi zębami', niem. *Raufe* 'żłób, karmnik'; *wierbliczek*, *werblik* 'ołowiany obciążnik na WRZECIONIE', niem. *Wirbel* 'kłąb, kołek'.

Pod wpływem niemieckim weszły do gwary spiskiej liczne **nazwy dotyczące wyposażenia domu, a zwłaszcza kuchni** (30): *bajta* 'stolnica', niem. *Beute* 'dzieża, ul'; *bajgiel*, *bejbizgiel*, *bigiel*, *biglajz* 'żelazko', niem. *Bügeleisen*; *bradura* 'piekarnik', niem. *Brätrohre* 'piec do ogrzewania, podgrzewania'; *budwana* 'rodzaj szaflika, wanienska', niem. *Badewanne* 'wanienka'; *drajfus* 'metalowy trójnóg, na którym stawiało się garnki i gotowało nad otwartym ogniem', niem. *Dreifuß* 'trójnóg'; *fakla* 'pochoдня', niem. *Fackel* 'pochoдня'; *ferflasza* 'blaszany, płaski pojemnik na płyny, używany

przez żołnierzy i turystów; manierka', niem. *Flasche* 'butelka', *verflachen* 'stawać się płaskim'; *ferszlak* 'skrzynka', niem. *Verschlag* 'przedział, przegroda, szopa'; *kandwa*, *kanwa* 'drewniane naczynie na mleko lub wodę', niem. *Kanne* 'konewka, dzbanek'; *kancka* 'dzbanek z pokrywką i rączką do przenoszenia płynów, np. mleka, wody', niem. *Kanne* 'konewka, dzbanek'; *nakaslik*, *nakastlik* 'nieduża szafka stojąca zwykle obok łóżka; stolik nocny', niem. *Nachtkästchen* 'ts'; *sierblik* 'nocnik', niem. *Scherbel* 'nocnik'; *sierpinka* 'miska, ronderek', niem. *Scherbe* 'skorupa, gliniany garnek'; *siolka* 'menażka', niem. *Schale* 'miska, menażka'; *strężak*, *strężlak*, *stryżak*, *stryżlak* 'siennik', niem. *Strohsack* 'siennik'; *szafel* 'duże naczynie na wodę', niem. *Schaffel* 'naczynie, beczka'; *szajbik*, *szajbiczek* 'talerz', niem. *Scheibe* 'dysk, krążek, szajba'; *szparchet* 'piec kuchenny z żeliwnym blatem, murowany z cegły, kamieni, gliny, później szamotki i kafli, służący do gotowania, pieczenia i ogrzewania kuchni', niem. *Sparofen*; *szpigło* 'lustro', niem. *Spiegel* 'lustro'; *sztamperlik*, *sztamplik* 'kieliszek do wódki o pojemności 25 ml', niem. *Stamper*, *Stamperl*, *Stamperla*; *sztywniec* 'sztywna część pióra; stosina', niem. *steif* 'sztywny, tęgi, zastygły'.

Kolejna grupa germanizmów to **wyrazy dotyczące budownictwa i części budynków, nazwy wszelkich prac z tym związanych** (16): *bant* 'belka łącząca dwie krokwie', st.-wys.-niem. *bunt* 'łączenie, spojenie'; niem. *Bund* < *binden* 'wiązać, spajać, łączyć'; *filunka* 'ozdobna listewka wokół drzwi', niem. *Füllung* 'wypełnienie'; *forzt* 'podłoga', niem. *Pfosten* 'słup, kół'; *kachla* 'kafel', niem. *Kachel* 'ts'; *kachlany*; *koch* 1. 'szyb pieca kuchennego', 2. 'komin', niem. *Koch* 'kucharz'; *krampacz* 'kilof', z niem. *Krampen*, *Krampe*; *lajśnia*, *luśnia* 'listwa', niem. *Liuhse* 'listwa'; *loft* 1. 'otwór w ścianie piwnicy, przez który wysypuje się ziemniaki po wykopaniu', 2. 'przewód wentylacyjny', niem. *Luft*; *oberluft* 'górna część okna dająca się osobno otwierać', niem. *Oberluft* 'lufcik w górnej części okna'; *szwabel* 1. zwykle w l.mn. 'zapalka', 2. 'z emocjonalnym nacechowaniem o penisie', niem. *Schwefel* 'zapalka'; *sajta*, *sajtka* 'kawałek drewna na opał; polano', niem. *Scheit* 'polano'; *sychta* 'kawałki porąbanego drewna na opał, ułożone zwykle wzdłuż ściany domu', niem. *Schicht* 'warstwa, pokład; zmiana, sychta'; *klubra* 'kawałek drewna przygotowany na opał, polano', niem. *klobe*, *klube* 'rozszczepiona część drzewa'; *malta* 'zaprawa murarska', niem. *Mörtel* 'rozczyń wapna'; *wak* 'tynk', niem. *Wachs* 'wosk'.

Następny zbiór obejmuje **nazwy sprzętów, narzędzi technicznych** (13): *blajwas*, *blejbas* 'ołówek o prostokątnym przekroju, wykonany z drewna, używany przy wykonywaniu prac stolarskich, ciesielskich', niem. *Bléiweiß* 'węglan ołowiu'; *brecha* 'narzędzie do wyciągania gwoździ', niem. *Brecher* 'łamacz, kruszarka'; *graca* 'narzędzie do ociosywania drewna', niem. *Kratze* 'graca, narzędzie do skrobienia, grzebienia'; *gryfel* 'rysik', niem. *Griffel* 'rysik'; *gumelajz* 'klej do gumy' niem. *Gummilösung* 'guma płynna'; *glancpapier* 'papier ścierny', niem. *Glanz*, *Glans* 'połysk, blask, świecenie'; *glejta* 'emalia do pokrywania naczyń metalowych', niem. *Glätte* 1. 'gładkość, śliskość', 2. 'glejta'; *sznajdyza* 'narzędzie skrawające, służące do nacinania lub kalibrowania gwintów zewnętrznych; narzynka', niem. *Schneideisen* 'narzynka'; *szmergel* 'ostra osełka do ostrzenia, której nie trzeba moczyć w wodzie', niem. *Schmergel* 'papier ścierny', *schmirgeln* 'wygładzać'; *waserwaga* 'poziomica', niem. *Wasserwage* 'poziomica'; *wiertelik*, *wertel* 'miara zboża, pół korca' niem. *Viertel* 'ćwierć miary'.

Wyodrębniłam też **nazwy wozu oraz jego elementów** (15): *lytra* ‘wóz drabiniasty’, *lytrzak* ‘jedna z dwu drabin w wozie drabiniastym lub szczebel w takiej drabinie’, niem. *Leiter* ‘drabina’; *kara* ‘jedna z dwóch części wozu konnego, z całym osprzętem i dwoma kołami’, niem. *Kárre* ‘wóz, taczki’; *apsztoł* ‘element wozu żelaznego podtrzymujący od góry oś pojazdu’, niem. *Achsenstock* ‘część wozu, drewniana oprawa osi’; *buksa* ‘metalowa tuleja w drewnianym kole spełniająca funkcję łożyska’, niem. *Büchse* ‘ts’; *górt* ‘w wozie drabiniastym: łańcuszek spinający LYTRY od spodu’, ‘część uprząży, część uzdy’, niem. *Gurt* ‘popręg, pas’; *hartazel* ‘w uprząży końskiej: łańcuch łączący uzdę z dyszlem’, niem. dial. *Hartazel*; *hom* ‘gruby łańcuch’, niem. *Hemme* ‘hamulec u kół wozu’; *lonik*, *loniczek* ‘sworzeń, umożliwiający łączenie dwóch części, np. wozu oraz ich obrót’, niem. *Lahn* ‘zatyczka, kołek zabezpieczający koło przed spadnięciem z osi’; *raf*, *ryf* ‘żelazna obręcz na kole drewnianego wozu’, 2. n. wys.-niem. *Reif* ‘obręcz, metalowa opaska na kole’; *strama* ‘poprzeczna belka w saniach’, śr.-wys.-niem. *Trame* ‘kłoda, poprzeczna belka w saniach’; *syda* ‘szczebel w wozie drabiniastym’, niem. *Sidel*, *Seidel* ‘dawna miara objętości’; *szlajś* ‘hamulec w wozie, w postaci poprzecznej belki, mocowanej na przedniej KARZE u ŚNIC, dociskanej jednocześnie do obu kół’, niem. *Schleife* ‘szarfa, pętla’; *sztang* 1. ‘oś w wozie’, 2. ‘rama rowerowa’, niem. *Stange* ‘żerdź, patyk, kij’.

Wyróżniającą się grupą są **zabudowania wokół domu oraz gospodarcze i inne urządzenia** (15): *blich* ‘wydzielony przy domu teren, na którym przechowywało się rzeczy gospodarcze’, niem. *Bléiche* ‘miejsce do wybielania’; *borhaus* ‘wejście do piwnic węgierskich we Frydmanie, w których przechowywano wino’, niem. *Vorhaus* ‘sień’; *budar* ‘prymitywna toaleta, zwykle na podwórzu; wychodek’, słowac. dial. *budár* ‘toaleta, wychodek’, niem. *Bude* ‘namiot, chata’; *maształ* ‘stajnia’, niem. *Marstall* ‘stajnia dla koni’; *rygał* ‘rów’, niem. *rīge* (*Reihe*) ‘rząd, linia, linjał’; *maras* ‘błoto, bagno’, niem. *Maras* ‘błoto, bagno’, *Morast* ‘błoto, bagno, trzęsawisko’; *szlaban* ‘szlaban’, niem. *Schlagbaum*; *szajba* ‘koło pasowe na pas płaski’, niem. *Scheibe* ‘dysk, krążek, szajba’; *sztraifan*, *sztraifant* ‘drewniana przegroda, oddzielająca bydło w stajni’, niem. *Trennwand* ‘przegroda, ścianka działowa’, niem. *Streichholz* ‘zapałka’; *burtnica* 1. ‘obudowa koła młyńskiego’, 2. ‘koryto doprowadzające wodę do koła młyńskiego’, niem. *Bord*, *Bort* 1. ‘pokład, burta’, 2. ‘półka, brzeg’; *gapel*, *gepel* ‘urządzenie do napędu maszyn rolniczych, poruszane przez konie chodzące w koło’, niem. *Göpel* ‘ts’; *rajsula* ‘koło w kieracie’, niem. *Reitschule* ‘nauka jazdy konnej’; *gater* ‘główna część mechanizmu tartaku, w której osadzone są piły’, niem. *Gatter* ‘krata, trak’.

Wśród zapożyczonych wyrazów są też **nazwy pożywienia** (9): Należy tu wyraz ogólny *frysztyk* ‘śniadanie’, niem. *Frühstück*; oraz takie przykłady, jak: *pampuszek* ‘pączek’, niem. *Pfannkuchen* ‘placek upieczony na patelni’; *kreple* ‘faworki’, z niem. dial. *Krapfen* ‘ciasto smażone na tłuszczu, pączek’; *sioldra*, *szoldra*, *sołdrzyna* ‘noga wieprzowa solona i w całości wędzona’; niem. *Schoder*, *Scholder* ‘szynka’; *szuchmol* ‘pył z mąki powstający w czasie przerabiania zboża w młynie’, niem. *Staubmehl* ‘pył z mąki’; *szwajnos* ‘pasza dla zwierząt; śruta’, niem. *Schwein* ‘świnia’, *Schweinefraß* ‘pokarm dla świń’; *żufa*, *żufka* ‘zupa z suszonych śliwek i mleka lub maślanki’, śr.-wys.-niem. *sūfe* ‘zupa’.

Nie brak tu **nazw roślin i owoców** (7): *blawat* ‘chaber blawatek (*Centaurea cyanus*)’, niem. *Blaue* ‘niebieski’; *fizoły*, *fizolki* ‘fasola’, niem. austr. *Fisole* ‘fasola’;

grula 'ziemniak', niem. *Grundbirne* 'ziemniak'; *paradajka* 'pomidor', niem.-austr. *Paradeiser* (śr.-wys.-niem. *paradis-apfel* 'rajskie jabłko'); *runkla* 'burak pastewny', niem. *Runkel* 'burak pastewny'; *szparga* 1. 'roślina ozdobna; asparagus', 2. 'roślina jadalna o długich pędach; szparag', niem. *Spargel*; *taźbier* 'gorszy gatunek żyta, z którego robiono piwo', niem. *Tischbier* 'rodzaj cienkiego piwa'.

Wpływ języka niemieckiego odbija się i w słownictwie związanym z **administracją, wojskową** (6): *gwer* 'karabin, strzelba', niem. *Gewehr* 'karabin'; *asenterka* 'pobór do wojska', niem. *assentieren* 'ts'; *forzpant* 'obowiązek dostarczenia środka transportu do dyspozycji stosownych władz; podwoda', niem. *Vorspann* 'przyprzążka'; *obsied* 'ostra reprymenda', niem. *Abschied* 'zwolnienie, dymisja'; *sztat* 'organizacje, urzędy reprezentujące władzę państwową; państwo', słowac. *štát* 'państwo', niem. *Staat* 'państwo, kosztorys, budżet'; *urbar* 'wiejska wspólnota leśna, mająca własny zarząd', niem. *Urbar* 'dochód, zysk, rejestr działek ziemi'.

Używany jest też **termin morski**: *szyf* 'statek, okręt', z niem. *Schiff* 'statek'.

Oprócz wyróżnionych grup tematycznych są germanizmy o innej, **niezwiązanej z powyższymi tematyce** (16): *bala* 'piłka do gry', niem. *Ball* 'piłka'; *bundź* 'duża ilość czegoś', niem. *Bund* 'wiązka, pęk'; *cumel* 'smoczek', niem. *Zummel*; *cygaret* 'papieros', *cygareta* 'drewniana lufka do palenia papierosów, często robiona własnoręcznie', niem. *Zigarre* 'papieros, skręt'; *fras* 1. 'jakaś siła nadprzyrodzona', 2. 'z nacechowaniem emocjonalnym: czort, diabeł', niem. dial. (bawar.-austr.) *Frais* 'skurcze (zwykle na skutek strachu)'; *frasostwo*; *fryj* 'zalecanie się, zaloty', śr.-wys.-niem. *Vr̄e* 'zaloty'; *kiera* 'zakręt na drodze', niem. *Kehr* 'obrót, zwrot'; *rajwas* 'hałas, zamieszanie', niem. *Réiterwache* 'konna warta' lub *Reihen, Reigen* 'korowód' przez pośrednictwo z idysz; *szajn* 'pomysł, idea', niem. *Schein* 'błysłk'; *wandry* 'wędrowka', niem. *Wander* 'wędrowka'; *sior* 'rząd', niem. *Schar* 'tłum, siła, kupa'; *rachetle* 'zimne ognie, fajerwerki'; *truchła* 'trumna', niem. *Trúhe, Truhne* 'skrzynia, trumna', *wic* 'kawał, żart', niem. *Witz* 'dowcip, żart'.

Osobno odnotowałam **czasowniki**, które przede wszystkim dotyczą samej pracy (33), nie licząc derywatów: *bigłować* 'prasować', niem. *bügeln* 'prasować'; *bistatować* 'robić coś według czyjejś woli', niem. *bestatten, bistatten* 'pochować, doprowadzić do określonego miejsca'; *blinczeć* 'zamykać oczy przy odliczaniu podczas zabawy', niem. *Blind* 'ślepy', niem. *blenden* 'oślepiać, razić'; *cyplować* 'obcinać zbędne kawałki skóry na obrzeżach produktu w celu zwiększenia jego estetyczności', niem. *Zipfel* 'kraj, końcówka'; *draszować* 'ścierać, wygładzać', niem. *drechseln* 'młócić, obrabiać, toczyć'; *forztować* 'układać podłogę z desek', niem. *Pfosten* 'słup, kół'; *frasować się* 'trapić się, martwić się', niem. *fressen* 'trapić się, martwić się'; *fryszykować* 'jeść śniadanie', niem. *frühstücken*; *glejtować* 'pokrywać GLEJTA', niem. *Glätte* 1. 'gładkość, śliskość' 2. 'glejta'; *grackować* 'czyścić len przy pomocy GRACKÓW', niem. *Kratze* 'graca, narzędzie do skrobania, grzebania'; *heklować* 'robić na drutach', niem. *häkeln* 'robić na drutach'; *hycować* 'spawać elementy w palenisku', niem. *hitze* 'upał, wysoka temperatura'; *kameratować* 'pozostawać z kimś w bliskich, koleżeńskich relacjach; kolegować się', niem. *Kamerad* 'kolega, towarzysz'; *kaserować, skaserować* 1. 'pozbawić życia, zabić', 2. 'zlikwidować, skasować', niem. *kassieren*; *landzić, lędzić* 'usilnie o coś prosić; żebrać', niem. *landern, ländern, lendern* 'wałęsać się, chodzić powoli'; *lumpaczyć* 'źle się prowadzić', niem. *Lump* 'gałgan, łajdak'; *marasić* 'brudzić', niem.

Marasß ‘błoto, bagno’, *Morast* ‘błoto, bagno, trzęsawisko’; *nafutrować* ‘o zwierzęciu: nakarmić’, niem. *füttern* ‘karmić’; *rafać, rafnąć* ‘oddzielać łodygi lnu od główek przez przeciąganie ich przez RAF’, niem. *raufen* ‘rwać, szarpać’; *rajbać, obrajbać* ‘prać’, niem. *reiben* ‘mocno trzeć, nacierać’; *rukować, narukować, narukać* ‘powołać do wojska’; *rychtować* ‘szykować, przygotowywać’, niem. *richten* ‘przygotowywać, kierować’; *szparować, naszparować, uszparować* ‘odłożyć pieniądze; zaoszczędzić’, niem. *sparen* ‘składać, oszczędzać’; *szpulać* ‘nawijać nici na szpule’, niem. *spulen* ‘nawijać nici na szpule’; *szrajtać, doszrajtać* ‘zabrudzić, przemoczyć’, niem. *schreiten* ‘kroczyć, stąpać’; *sztampłować* ‘ustawiać żerdzie pod coś w celu podparcia tego’, niem. *stapeln* ‘układać w stos, gromadzić’; *sztrajchać* ‘ściągać’, niem. *streichen* ‘związać, ściągać’; *sztrykować* ‘robić z wełny na drutach, np. swetry, skarpety’, niem. *stricken* ‘robić na drutach’; *sztychać* ‘boleć, kłuć’, niem. *sticheln*; *sztymować I* niem. *stimmen* ‘stroić instrument’; *sztymować II* niem. *stemmen* ‘wybijać otwór w murze’; *sztyрмаć* ‘wspinać się, wychodzić na coś’, niem. *stürmen* ‘atakować, szturmować’; *szwandrać* ‘mówić językiem niezrozumiałym dla słuchającego’, niem. *schwandern* ‘mówić, pleść’.

Do **przysłówek** należą (5): (w) *curik* ‘do tyłu, z powrotem’, niem. *Zurück* ‘powrót’; *durk* ‘stale, bez przerwy’, niem. *durch* ‘ciągle’; *fryszko, fryszno* ‘szybko’, niem. *frisch* ‘świeży, rześki, żwawy’; *fur* ‘dużo’, niem. *Fuhre* ‘ts’; *furt* ‘ciągle, stale, nieustannie’, niem. *furt* ‘ciągle’; *langsem* ‘powoli’, niem. *langsam* ‘powolny’.

Z omawianego *Korpusu spiskiego* odnotowałam ponad 240 leksemów pochodzenia niemieckiego, nie licząc wyrazów derywowanych. Jak widać liczba germanizmów w gwarze spiskiej jest stosunkowo duża. Zachowały się one w wielu polach semantycznych, ukazując tym samym wpływ kultury niemieckiej na kulturę spiską w przeszłości. Dotyczy to głównie kultury materialnej, jeśli chodzi o kulturę duchową, to należą tu tylko leksyka dotycząca oficjalnego życia społecznego.

W przemyśle lekkim język niemiecki oddziaływał poprzez swoje wyroby, w przemyśle ciężkim – poprzez górnictwo, hutnictwo. W zakresie rzemiosła germanizmy wiążą się głównie z takimi dziedzinami jak krawiectwo, szewstwo, wędliniarstwo, piekarnictwo.

Tradycyjnie wyróżnianą sferą kultury materialnej, w której wpływy niemieckie są wyraźne, jest rzemiosło. Dużo germanizmów dotyczy wszelkich czynności związanych z tkaninami, począwszy od ich wytwarzania, skończywszy na gotowych produktach, ubiorach. Wiele leksemów łączy się z krawiectwem i robótkami ręcznymi. Dotyczą one zarówno różnego rodzaju czynności, jak i używanych elementów. Wiele nazw tkanin ma pochodzenie niemieckie podobnie jak określenia podstawowych elementów ubioru, zwłaszcza produkcji fabrycznej.

Znaczny wpływ niemiecki jest widoczny w nazewnictwie wyrobów drewnianych pochodzenia przemysłowego, tu należą również zestawy narzędzi technicznych. Bliskie tej grupie są nazwy różnego rodzaju urządzeń i maszyn związanych z robotami budowlanymi i remontowymi, ale nie tylko. Bardzo wyraźnie pod wpływem niemieckim rozwijało się wyposażenie kuchni, zwłaszcza jeśli chodzi o naczynia. Pamiętać należy, że oddaje to z jednej strony charakter wyposażenia domowego, z drugiej jednak, co w tym wypadku ważniejsze, oddaje właściwy kierunek wpływu kulturowego, jest odbiciem rozwoju gałęzi przemysłu produkującego na potrzeby domu. Oprócz naczyń wpływ kultury niemieckiej widoczny jest w potrawach w nich przyrządzanych,

przechowywanych. Są tu wyroby mięsne (*sioldra, szolder*), wyróżniają się też wyroby mączne, zwłaszcza wypieki (*pampuszki, kreple*).

Z różnych form działalności gospodarczej rozpatrzeć jeszcze należy działalność rolniczą (w tym hodowlę) z leśnictwem, komunikacją i transport oraz handel i finanse. Dzięki handlowi wprowadzano nowy asortyment, upowszechniając przy tym często jego niemieckie nazwy.

Do życia prywatnego germanizmy nie weszły, poprzestały na zdominowaniu sfery oficjalnej życia społecznego – administracji, wojska oraz szkoły. Zdarza się, że niektóre wyrazy przybrały na gruncie języka polskiego nacechowanie ekspresywne.

W obecnych czasach język niemiecki nie wywiera już takiego wpływu na język polski, jak w minionych stuleciach. Niemniej na przestrzeni wieków polszczyzna bardzo wiele czerpała z mowy naszych zachodnich sąsiadów.

Literatura

- Bąk S. (1933), *Polszczyzna górnośląska w przedwojennej szkole średniej*, Wrocław.
- Bąk S. (1963), *Zróżnicowanie narzecza śląskiego (Próba podziału i charakterystyki dialektów śląskich)*, „Prace i Materiały Etnograficzne” 23, s. 434.
- Biulik M. (2000), *Zapożyczenia z języka niemieckiego w tekstach stylizowanych na gwary warmińską (na podstawie felietonów drukowanych w „Gazecie Olsztyńskiej” w latach 1925–1939)*, „Prace Językoznawcze” z. 2.
- Broda M. (1978), *Zapożyczenia niemieckie w gwarze Puńcowa koło Cieszyna*, „Zeszyty Naukowe UJ, Prace Językoznawcze” 59, s. 99–105.
- Buttler D. (1987), *Germanizmy słownikowe*, „Poradnik Językowy” z. 5.
- Buttler D. (1988), *Zmienność formalna i znaczeniowa dziewiętnastowiecznych zapożyczeń niemieckich w języku polskim*, „Przegląd Humanistyczny” 32.
- Buttler D. (1991), *Dziedzictwo dziewiętnastowieczne w zasobie zapożyczeń niemieckich współczesnej polszczyzny*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Językoznawstwo” 13.
- Czarnecki T. (1980), *Z historii wyrazów staropolskich pochodzenia niemieckiego*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 19.
- Dembowski B. (1894), *Słownik gwary podhalańskiej*, „Sprawozdania komisji Językowej AU w Krakowie” 5, s. 339–444.
- Dyszak A. (2003), *Germanizmy w mowie mieszkańców Bydgoszczy*, [w:] *Polszczyzna bydgoszczan. Historia i współczesność*, red. M. Świącicka, Bydgoszcz.
- Gręń Z. (2000), *Śląsk Cieszyński. Dziedzictwo językowe*, Warszawa.
- Gręń Z. (2002), *Dzieje polityczne Śląska Cieszyńskiego w świetle leksyki regionalnej*, [w:] *Dzieje Słowian w świetle leksyki*, red. J. Rusek, W. Boryś, L. Bednarczuk, Kraków, s. 249–258.
- Grochola-Szczepanek H. (2016), *Korpusowe badania języka mieszkańców Spisza w Polsce – cele i zadania*, „Jezikoslovní zapiski”, t. 22/2, s. 185–196.
- Grochola-Szczepanek H., Górski R.L., Waldenfels von W., Woźniak M. (2019), *Korpus języka mówionego mieszkańców Spisza*, „LingVaria” 1/2019, s. 165–180.
- Habrajska G. (1992), *Dziedzictwo stu lat kontaktów kulturowych polsko-niemieckich w słownictwie łódzkim*, [w:] *Kontakty języka polskiego z innymi językami na tle kontaktów kulturowych*, red. J. Maćkiewicz, J. Siatkowski, Wrocław.

- Harasimowicz I. (1954), *O niektórych elementach niemieckich w dialekcie ostródzkim*, „Język Polski” nr 4.
- Hentschel G., Menzel Th. (2002), *O niemieckich zapożyczeniach leksykalnych a ich substytutach w polszczyźnie XIX wieku*, [w:] *Dzieje Słowian w świetle leksyki*, red. J. Rusek, W. Boryś, L. Bednarczuk, Kraków, s. 263–271.
- Judycka I. (1954), *Typy zapożyczeń niemieckich w gwarach Warmii i Mazur*, „Poradnik Językowy” z. 8.
- Karaś H. (1989), *Germanizmy leksykalne w „Kronikach hrowskich” Jana Lama*, „Poradnik Językowy” z. 9–10.
- Karszniewicz-Mazur A. (1988), *Zapożyczenia leksykalne ze źródła niemieckiego we współczesnej polszczyźnie*, Wrocław.
- Kąś J. (2011), *Słownik gwary orawskiej*, t. 1–2, Kraków.
- Kąś J. (2015–2019), *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. I–IX, Bukowina Tatrzańska–Kraków.
- Kleszcz K. (2002), *Zapożyczenia niemieckie w gwarach śląskich*, „Z Polskich Studiów Slawistycznych. Seria X: Językoznawstwo”, Warszawa, s. 89–99.
- Kleszcz K. (2002), *Zapożyczenia niemieckie w gwarach śląskich (na przykładzie pierwszego tomu Słownika gwar śląskich)*, [w:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki*, pod red. S. Gali, Łódź, s. 225–233.
- Kleszcz K. (2006), *Kontakty językowe polsko-niemieckie na Śląsku w pierwszej połowie XIX wieku*, [w:] *Wokół polszczyzny dawnej i obecnej*, red. B. Nowowiejski, Białystok.
<https://spisz-wew.ijp.pan.pl>.
- Kostecka-Sadowa A. (2018), *Zapożyczenia niemieckie w polszczyźnie południowokresowej*, [w:] *Polen und Deutsche in Europa. Polacy i Niemcy w Europie*, red. K. Trybuś, M. Düring, M. Junkier, Berlin, s. 267–282.
- Krajewska M. (1988), *Zapożyczenia niemieckie w tekstach XVI wieku. Rzeczowniki złożone z drugim członem -tuch*, „Poradnik Językowy” z. 4.
- Labocha J. (2000), *Ślady niemieckie w mowie Polaków na Śląsku Cieszyńskim w Republice Czeskiej*, [w:] *Język trzeciego tysiąclecia*, red. G. Szpila, [= „Język a Komunikacja” 1], Kraków, s. 303–309.
- Menzel Th., Hentschel G., *Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Teschener Dialekt des Polnischen*, Oldenburg [= „Studia Slavica Oldenburgensia” 10].
- Miodek J. (1991), *Germanizmy w gwarze śląskiej*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Językoznawstwo” 13.
- Nowowiejski B. (1996), *Z dziejów ober(-) w języku polskim*, „Prace Filologiczne” 40.
- Nowowiejski B. (1996), *Zapożyczenia leksykalne z języka niemieckiego w polszczyźnie XIX wieku (na materiale czasopism)*, Białystok, s. 9–16.
- Nowowiejski B. (2007a), *Wpływy języka niemieckiego na polszczyznę w zakresie słownictwa*, „Poradnik Językowy” z. 5.
- Nowowiejski B. (2007b), *Ze współczesnej perspektywy o przysłowia w niemiecko-polskim słowniku K.C. Mrongowiusza z połowy XIX wieku*, „Białostockie Archiwum Językowe” 7.
- Obara J. (2002), *Mechanizm zapożyczania z języka niemieckiego do gwar śląskich*, [w:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki*, pod red. S. Gali, Łódź, s. 359–372.

- Perzowa H. (1997), *Wyrazy pochodzenia niemieckiego w Słowniku gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* (SGOWM). *Adaptacja fleksyjna i słowotwórcza*, [w:] *Obraz językowy słowiańskiego Pomorza i Łużyc. Pogranicza i kontakty językowe*, red. J. Zieniukowa, Warszawa, s. 331.
- Pilorz A. (1991), *Słownictwo ekspresywne w gwarze Śląska Cieszyńskiego*, „Rocznik Cieszyński” VI–VII, s. 153–165.
- Rybicka-Nowacka H. (1981), *Zapożyczenia z języka niemieckiego w Słowniku języka polskiego Samuela Bogumila Lindego*, „Prace Filologiczne” 30.
- Seiffert-Nauka I. (1987), *Zapożyczenia niemieckie galicyjskiej gwary żołnierskiej w dawnym dialekcie miejskim Lwowa*, „Rozprawy Komisji Językowej WTN” 18.
- Siatkowski J. (1967), *Wpływ poszczególnych dialektów niemieckich na język polski*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 7.
- Siatkowski J. (1983), *Interferencje językowe na Warmii i Mazurach*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 21.
- Siatkowski J. (2004), *Wpływy niemieckie*, [w:] J. Siatkowski, *Studia nad wpływami obcymi w Ogólnosłowiańskim Atlasie Językowym*, Warszawa, s. 11–52.
- Siatkowski, J. (2015), *Studia nad słowiańsko-niemieckimi kontaktami językowymi*, Warszawa.
- Słownik gwary miejskiej Poznania*, red. M. Gruchmanowa, B. Walczak, Poznań 1997.
- Słownik gwary Zakopanego i okolic* autorstwa J. Zborowskiego, pod kier. J. Okoniowej, Zakopane–Kraków 2009.
- Sowa F. (2002), *Słownictwo gwarowe jako przedmiot badawczy – gwarowe drobiazgi etymologiczne*, [w:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki*, pod red. S. Gali, Łódź, s. 489–498.
- Tambor J. (1998), *Germanizmy w gwarze śląskiej – stopień przyswojenia*, [w:] *Studia historyczno-językowe*, red. O. Wolińska, Katowice [= „Prace Językoznawcze” 25], s. 210–218.
- Walczak B., Witaszek-Samborska M. (1989), *Wpływy niemieckie w gwarze miejskiej Poznania*, „Rozprawy Slawistyczne” 4.
- Walczak B. (1993), *Kontakty polszczyzny z językami niesłowiańskimi*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wrocław.
- Walczak B. (1999), *Zapożyczenia leksykalne: teoria i metodologia*, [w:] *Polszczyzna północno-wschodnia 2*, red. B. Nowowiejski, Białystok.
- Walczak B. (2001), *Rozwój systemu leksykalnego polszczyzny w XX wieku*, [w:] *Polszczyzna XX wieku. Ewolucja i perspektywy rozwoju*, red. S. Dubisz, S. Gajda, Warszawa.
- Witaszek-Samborska M. (1993), *Zapożyczenia z różnych języków we współczesnej polszczyźnie (na podstawie słowników frekwencyjnych)*, Poznań.
- Wyderka B. (2002), *Językowe subregiony Śląska*, „Z Polskich Studiów Slawistycznych. Seria X: Językoznawstwo”, Warszawa, s. 263–270.
- Zaręba A. (1961), *Śląskie teksty gwarowe (z mapką)*, Kraków.
- Zielińska K., *Związki językowe polsko-niemieckie*, <http://www.bolgraph.com.pl/ftp/publikacje/6004.pdf>.

Błażej Osowski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Instytut Filologii Polskiej

ORCID 0000-0002-4226-1378; e-mail: blazej.osowski@amu.edu.pl

Między wyjątkowością a wstydem. Świadomość językowa mieszkańców powiatu ostrowskiego

Abstrakt: W artykule zajęto się zagadnieniami związanymi ze świadomością językową. Celem tekstu jest przedstawienie, co mieszkańcy powiatu ostrowskiego sądzą o gwarach. Materiał pozyskano za pomocą ankiety internetowej. Analiza porusza kilka kwestii: występowanie gwar w okolicach Ostrowa Wielkopolskiego, zauważane cechy gwar, skojarzenia wywołane przez słowo „gwara” (potoczny stereotyp gwary), geografia gwar w świadomości ankietowanych, stosunek do gwary, pokoleniowe występowanie gwary.

Słowa kluczowe: świadomość językowa, gwara, Wielkopolska, metoda ankietowa

Abstract: Between uniqueness and shame. Language awareness of the inhabitants of the Ostrów Wielkopolski powiat. The article presents issues related to language awareness. The purpose of the text is to present the opinions of residents of Ostrów Wielkopolski powiat about dialects. The material was obtained by means of an online survey. The analysis raises several issues: the occurrence of dialects around Ostrów Wielkopolski, the identified features of dialects, associations evoked by the word “dialect” (the dialect stereotype), the geography of dialects as perceived by the respondents, attitude to dialects, generational occurrence of dialects.

Keywords: Metalinguistic awareness, dialect, Greater Poland, survey method

Wstęp

Powiat ostrowski leży w południowo-zachodniej części województwa wielkopolskiego, a jego stolicą jest Ostrów Wielkopolski¹. Historia tego powiatu zaczyna się dopiero w 1887 roku. Wcześniej jego ziemie stanowiły część powiatu kaliskiego (do rozbiorów) lub odolanowskiego (1807–1887)². O gwarach powiatu ostrowskiego można mówić ze względu na istnienie ośrodka administracyjnego, kulturalnego i gospodarczego w Ostrowie, który oddziaływał na okoliczną ludność. Z dialektologicznego

---

¹ Wymiennie, skrótowo używam też określenia *Ostrów*. Jeśli będzie mowa o *powiecie*, to mam na myśli powiat ostrowski.

² [https://pl.wikipedia.org/wiki/Powiat_ostrowski_\(województwo_wielkopolskie\)#Historia](https://pl.wikipedia.org/wiki/Powiat_ostrowski_(województwo_wielkopolskie)#Historia) [dostęp 3.11.2019].

punktu widzenia tereny powiatu nie stanowią zwartej obszar gwarowego. W zależności od koncepcji badawczej ziemie te klasyfikowano jako: Kaliskie (Nitsch 1968, 195), Wielkopolska środkowa (Urbańczyk 1962, m. 3) czy Wielkopolska wschodnia (Sobierajski 2001, 68). Gwary powiatu są wewnętrznie zróżnicowane, a granicę wyznacza Barycz, która aż do połowy XIX w. stanowiła naturalną przeszkodę między Wielkopolską a terenami na południe od rzeki utrzymującymi łączność z macierzystą dzielnicą – Śląskiem (Nowak, Skoczylas-Stawska 1990, 645).

Celem niniejszego tekstu jest przedstawienie, co mieszkańcy powiatu ostrowskiego sądzą o gwarach. Będzie zatem mowa nie o ustaleniach badaczy, lecz o świadomości językowej (wiedzy jawnej i niejawnej) mieszkańców wspomnianego terenu.

Świadomość językowa to „ogół sądów o języku i poglądów na język charakterystycznych dla jakiejś osoby lub grupy społecznej. Te sądy i poglądy mogą mieć charakter intuicyjny i nie tworzyć spójnego systemu, ale mogą też być umotywowane i podbudowane wiedzą o języku. W każdym wypadku muszą one być względnie trwałe i powinny oddziaływać na zachowanie językowe osoby czy grupy ludzi” (Markowski 2006, 1680). Ze świadomością językową łączą się postawy wobec języka. Pojęcie świadomości językowej odnieść można do gwary jako terytorialnej odmiany języka polskiego i osób nią się posługujących lub mających z nią kontakt, co też już wielokrotnie czyniono (np. Cygan 2011; Kaś 1994; Kucała 1960; Kucharzyk 2002, 2011; Kurek 1995; Pawłowski 1967; Piotrowicz, Witaszek-Samborska 2009, 21–27)³. W ten właśnie nurt badawczy wpisuje się niniejszy artykuł.

Dla zebrania danych posłużyła internetowa ankieta (https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSfj0D3CkVbU6QasEqj8iaY43udP-JwdvmlPrWXLrWCgZQCcs3Q/viewform?usp=sf_link), w której można było wziąć udział między wrześniem 2018 roku a październikiem 2019 roku. Przesłano 50 wypełnionych formularzy.

Formularz składał się z trzech części. W pierwszej znajdowały się pytania odnoszące się do świadomości językowej, w drugiej – sprawdzające znajomość słownictwa gwarowego, w trzeciej – dane socjologiczne respondentów. Ze względu na temat niniejszego tekstu skupię się na informacjach pozyskanych w pierwszej części ankiety.

Występowanie gwary w okolicach Ostrowa Wielkopolskiego

Dwa pierwsze pytania (*Czy Twoim zdaniem w okolicach Ostrowa używa się gwary? Jeśli tak, proszę wpisać w pole „Inne” – gdzie jej się używa?, Czy Twoim zdaniem gwary używa się w samym Ostrowie?*) dostarczyć miały rozeznania, czy zdaniem ankietowanych w ich najbliższej okolicy występują gwary wiejskie lub miejska (Ostrowa). Na pierwsze pytanie blisko 3/4 ankietowanych odpowiedziało pozytywnie (dokładne dane por. tabela 1). W pytaniu o gwarę miejską Ostrowa przeważały odpowiedzi negatywne (52%). Często podawano także, gdzie z gwarą można się zetknąć. Padały zatem nazwy konkretnych miejscowości w powiecie ostrowskim – wsi (Garki, Kocina, Nabyszyce, Raczyce, Świeca), ale i miast (Odolanów, Ostrów), jak

³ O hiperyzmach związanych ze świadomością językową i zjawiskami gwarowymi przeczytać można w: Osowski 2019.

Tabela 1. Świadomość istnienia gwary wśród ankietowanych z i spoza powiatu ostrowskiego

Grupa ankietowanych	Liczba ankietowanych	Czy Twoim zdaniem w okolicach Ostrowa używa się gwary?...		Czy Twoim zdaniem gwara używa się w samym Ostrowie?	
		TAK w %	NIE w %	TAK w %	NIE w %
Wszyscy	50	72,00	28,00	45,00	52,00
Mieszkańcy Ostrowa	10	40,00	60,00	40,00	60,00
Mieszkańcy powiatu ostrowskiego	30	76,67	23,33	43,33	56,70
Ankietowani spoza powiatu ostrowskiego	10	90,00	10,00	70,00	30,00

i ogólniejsze sformułowania typu: *Na wsi; Zarówno w mieście [Ostrowie – B.O.], jak i w miejscowościach ościennych; na wsi bardziej, ale część słów gwarowych też w Ostrowie i mniejszych miastach; wioski, np. w Gminie Odolanów i Sośnie (w mieście tylko osoby pochodzące ze wsi, ale rzadko, bo się wstydzą)*⁴. Znamienna jest ostatnia z wypowiedzi, gdzie obok charakterystyki geograficznej pojawia się też socjologiczna. Dostrzec ją można także u innych ankietowanych: *Głównie na wsiach i w przypadku ludzi pracujących fizycznie; Niektórzy starsi ludzie; W domach rodzinnych*. W świetle powyższych odpowiedzi gwara jawi się przede wszystkim jako odmiana ludowa, o wiele rzadziej miejska (niekiedy dostrzega się podobieństwa leksykalne między nimi), mowa osób niewykształconych (pracujących fizycznie), starszych i środowiska rodzinnego.

Przy analizie dwóch pierwszych pytań warto uwzględnić miejsce zamieszkania, ponieważ czynnik ten ukazuje dane w nowej perspektywie. Mieszkańcy Ostrowa Wielkopolskiego nie dostrzegają gwary ani w swoim mieście, ani w innych miejscowościach powiatu. Mieszkańcy pozostałych miejscowości w powiecie w zdecydowanej większości zauważają istnienie gwar poza Ostrowem, w mniejszej mierze – w tymże mieście. Być może działa tu czynnik miasta – stereotypowo ocenianego jako lepsze niż wieś i postrzeganego jako miejsce, w którym używa się polszczyzny ogólnej. Dopiero ankietowani spoza powiatu (którzy dawniej mieszkali w powiecie, a następnie się z niego wyprowadzili, lub odwrotnie, którzy sprowadzili się do niego z innych zakątków Polski), mając możliwość porównania z mową innych regionów, na oba pytania odpowiadają zdecydowanie pozytywnie. Ponownie jednak odpowiedzi *tak* więcej jest w grupie pytań o gwary ludowe.

⁴ Cytaty przytaczam w postaci oryginalnej.

Cechy gwar w okolicach Ostrowa Wielkopolskiego

Pytanie trzecie (*Wymień przykłady z gwary Ostrowa lub okolic [wyrazy, powiedzonka, inne cechy językowe]*) i czwarte (*Wymień przykłady z gwary ostrowskiej [rozumianej jako gwara charakterystyczna tylko dla Ostrowa i okolic, odmienna od innych gwar]*) omawiam łącznie, ponieważ, jak już wspomniałem, odsetek odpowiedzi opowiadających się za istnieniem specyficznej gwary ostrowskiej był niski. Ponadto przykłady wymieniane w odpowiedziach na oba pytania często były zbieżne. Należy zaznaczyć, że odpowiedź na dwa powyższe pytania nie była obligatoryjna i część osób z tego skorzystała. Pojawiło się zatem 30 odpowiedzi z przykładami (jednowyrazowymi, wielowyrazowymi i bardziej rozbudowanymi komentarzami) na pytanie trzecie i tylko 10 – na czwarte.

Wśród odpowiedzi pojawiają się przede wszystkim przykłady leksykalne, wśród których sporą grupę stanowią powszechnie znane i używane regionalizmy, np. *warzecha* (*drewniana tyżka*), *plendze* (*placki ziemniaczane*), *krychać ziemniaki* (*zamiast dusić ziemniaki*); *tytka* ‘torebka, najczęściej papierowa’, *pyrki*; *pyry*; *gzika* – *twaróg ze szczypiorkiem*; *laczki* (*łaćki*); „*Zakluczać*” *drzwi* ‘zamykać’; *zjeść skibke chleba* ‘kawałek’; *wygokolony* ‘porozpinany, z odsłoniętym ciałem’; „*pudymy na szage bydzie rychlij*” ‘skrótom, po przekątnej’; *ćmik* ‘papieros’; *szagówki* ‘kopytka’; *haczka* ‘przyrząd do plewienia chwastów’; *giry*, *giery*, *giyry* ‘nogi’); rzadziej natomiast przytaczano dialektyzmy, np. *Uliczka* = *furtka*, *sipa* = *łopata*; *wrota-brama*; *jucha* ‘krew, najczęściej zwierzęca’; *kasta*, *brecha*; *aby coś sprawdze* (*zamiast tylko coś srawdze*); *rajka*; *giskanka*; *szrank*; *baloty*. Mała liczba dialektyzmów związana jest zapewne z ich odniesieniem do realiów wiejskich, z którymi nie każdy miał styczność (nawet pomimo mieszkania na wsi – por. Sierociuk 2007, 328–329 – struktura zawodowa zmierzająca do coraz większej dyferencjacji oraz przechodzenia do zajęć pozarolniczych. Tu też znajduje się słownictwo charakterystyczne tylko dla Ostrowa Wielkopolskiego i okolic, np. *Ścionka*: *pójść sicionką* ‘pójść skrótom’, *Idziemy na Śląsk* (Raszowska) ‘na blokowiska przy ul. Raszkowskiej’; *luga* ‘ostry deszcz, ulewa’, *lugać*; *smole to!* ‘olewam to, pier...ole to’⁵.

W odpowiedziach wymieniano także jednostki potoczne, które ankietowani odbierają jako gwarowe ze względu na ich przynależność do odmian substandardowych polszczyzny. Np. *wleźć* ‘wejść’; *wyro* ‘łóżko’; *bajzel* ‘bałagan’; *bryle* ‘okulary’; *bety* (*pościel*, *poduszki*); *ciuchcia* ‘pociąg’. Należy zaznaczyć, że problem z rozróżnieniem cech regionalnych i potocznych mają także badacze. Oddziaływanie mass mediów (w tym regionalnych), migracje ludności (ze wsi do miasta, z miasta do wsi i z regionu do regionu) oraz względy marketingowe (wykorzystywanie gwary jako elementu reklam) powodują, że do słownictwa polszczyzny ogólnej przenikają wyrazy o ograniczonym zasięgu geograficznym, przez co tym samym zmienia się ich kwalifikacja (Piotrowicz, Witaszek-Samborska 2009, 125).

Ankietowani wymieniali również przykłady zjawisk fonetycznych, np. uproszczenia grup spółgłoskowych (*paczalam* (*zamiast patrzyłam*); *Se* (*sobie*)), podwyższenia artykulacji samogłosek (*często zamiast o mówi się „ło” lub zamiasto o „u”* (np. *łon*, *kuń*);

⁵ Za konsultację znaczeń ostrowianizmów dziękuję dr Justynie Kociembie-Żulickiej.

jo tyż; godom; czymy – czemu), zmiany barwy samogłosek (*bechory*), labializacje (łogień; łe *tam!*; *uOstrów*, *uOdolanów*, *uOstrzeszów*). Zdarzyła się nawet uwaga odnośnie do środków prozodycznych: *Charakterystyczny akcent*.

Do cech fleksyjnych zaliczyć można analityczne formy czasu przeszłego (*jo żym boł – ja byłem*; forma „*my byli/zrobili*” itp. [zamiast *byliśmy/zrobiliśmy*]) oraz zwrócenie uwagi na różnicę rodzajową nazwy białego sera z przyprawami: *pyry z gziką (a nie jak w Poznaniu – z gzikiem)*.

Jedynym przykładem z gwarową cechą słowotwórczą jest forma *mączyty*.

Wśród cech składniowych wymienić można zwroty w funkcji fatycznej (*No ej!*; *mosz tej*) oraz odmienną łączliwość przyimkową (*ide do góry [zamiast ide na górę]*; *jechać na – jechać do*).

Przedstawiona reprezentacja poszczególnych poziomów języka odpowiada w przybliżeniu opisom językoznawczym, tj. najczęściej uwagi poświęca się fonetyce i leksyce, mniej przykładów podaje się z zakresu fleksji, słowotwórstwa czy składni. Znamienne, że choć wymienione cechy były wskazywane przez badaczy gwar omawianego terenu, to w odpowiedziach ankietowanych zabrakło tych, które językoznawcy uznawali za charakterystyczne, tj. mazurzenia w części południowej, przejścia *-ch > -k*, antycypacji miękkości (np. *nojścić*), zmiękczenia w typie *malinia*, zwężenia w końcówce *-ego > -egó*, dyftongicznego *yj* (Nowak, Skoczylas-Stawska 1990, 645 i n.).

Przy okazji pytania trzeciego i czwartego padały też odpowiedzi o charakterze ogólniejszym, dowodzące świadomości metajęzykowej, pewnego namysłu nad mową swojego, jak i innych regionów, np.: *Wychodzenie na dwór; na południu gadają że na pole...; Wydaje mi się że są to elementy wspólne z gwarami śląskimi, słowa typu „bania” czy „pierona”, być może również pewne cechy fonetyczne; Nie wiem, czy przykłady powyżej to gwara wielkopolska czy tylko ostrowska*. Dobór przykładów ujawnił nasycenie słownictwa okolic Ostrowa germanizmami: *szlaka (żużel jako sport)*, *waga (poziomica)*; *laczki; haczka; kasta; brecha; plendze*, choć niedalekie sąsiedztwo w przeszłości zaborowej granicy prusko-rosyjskiej sprawia, że pojawił się także rusycyzm: *kniga (książka)*.

Skojarzenia z gwarą

W pytaniu szóstym (*Wymień do 5 przymiotników, które Twoim zdaniem najlepiej charakteryzują GWARĘ*) i siódmym (*Z czym Ci się kojarzy GWARA? [Do 5 skojarzeń]*) badano skojarzenia ze słowem *gwara*, dlatego oba pytania zostaną omówione łącznie. Na szóste pytanie odpowiedzi udzieliło 22 ankietowanych, a na siódme – 44. Były to zarówno pojedyncze określenia, jak i w większej liczbie (nieprzekraczającej jednak zgodnie z poleceniem pięciu skojarzeń). Pojawiające się odpowiedzi podzielić można na kilka grup – kategorii semantycznych organizujących postrzeganie gwary przez przeciętnego użytkownika polszczyzny. W pierwszej znajdują się asocjacje należące do kategorii niepowtarzalności, zgodnie z którymi *gwara* jest czymś wyjątkowym, wyróżniającym się (*Specyficzna, wyjątkowa, unikalna, charakterystyczna; Swoista indywidualna niepowtarzalna; wyróżniająca cenna; Unikatowy, specyficzny; Z oryginalnością*). Owa – zdaje się pozytywnie oceniana – niepowtarzalność powiązana zostaje

z kategorią terytorium (zasięgu terytorialnego). Ta cecha inaczej niż poprzednia pozbawiona jest nacechowania wartościującego, np. *Lokalna, okoliczna; regionalna; zrozumiała dla mieszkańców danego regionu; kultura lokalna, regionalne potrawy, historia; Mowa regionalna; Że wsią; Ze slangiem rejonu; Powiedzonka i słowa zrozumiałe tylko przez określoną grupę, region lub województwo*. Gwara umożliwia identyfikację z regionem (*tożsamość regionalna; Przynależność*). Ze względu na przeciwstawienie ‘swój–obcy’ (np. *Z inną subkulturą, z innym rejonem; swojsko godka – porozumiewanie się ludzi z danego regionu, aby zaznaczyć odrębność; rodzima*) najbliższy teren zostaje utożsamiony z najbliższymi ankietowanym ludźmi (*Wieś, babcia, tradycja; Z dziadkami; Rodzina; dom, sąsiadka*) – wspólnotą, przez co ponownie powraca dodatnie wartościowanie (*zżyta społeczność*), ujawniające się m.in. używaniem zaimka dzierżawczego, np. *z rodzimymi stronami, naszą mowa na co dzień, naszą kulturą*. Wspólnota tej samej mowy to także emocjonalne więzi ją łączące (*Przynależność do grupy, swojskość, rodzina, przyjaźń*), a gwara to swego rodzaju spadek od minionych pokoleń (*dziedzictwo, pamięć; tradycja, przywiązanie*). Powyższe przykłady świadczą o funkcjonowaniu kategorii identyfikacji.

Zdarzają się także kategorie ambiwalentne. I tak egzotyczność (rozumiana jako odmiennność, rzadkość) stanowi pas przejściowy między wartościowaniem pozytywnym a negatywnym. Z jednej bowiem strony gwara jest *inna, niecodzienna*, a przez to *zabawna, śmieszna, ciekawa, zagadkowa*, ale też *trudna czy niezrozumiała*. Podobnie kategoria dawności wskazuje, że gwara jest z jednej strony *stara*, są w niej *archaizmy*, kojarzy się z *mową starszych ludzi*, a z drugiej strony jest wręcz *starodawna; Gwara [gwarą – B.O.] mówiono kiedyś i część uchowała się do dziś, głównie we wsi*. Należy więc do przeszłości, a współcześnie posługiwać się nią mają tylko pewne (w niektórych środowiskach stygmatyzowane) grupy, np. *Rolnicy, kgw [koło gospodyń wiejskich – B.O.], starsze osoby*, przez co prorokuje się jej *zanikanie*. Negatywne skojarzenia są pochodną kategorii nieliterackości, stąd gwara jest *potoczna; nieliteracka; ludowa; Prosta, nieelegancka, wiejska, używana bez zastanowienia*. Opisuje się ją ponadto za pomocą określić: *Przekształcanie wyrazów; Niepoprawność gramatyczna, wiocha, wstyd; uproszczenie komunikacji; Mowa na skróty*.

Geografia gwar w świadomości ankietowanych

W pytaniu ósmym należało wymienić do pięciu przykładów gwar. Najczęściej pojawiały się odpowiedzi o charakterze geograficznym: 20 razy wymieniono *gwarę śląską*, 14 – *kaszubską*, 10 – *góralską* i po 9 – *poznańską* i *wielkopolską*. Pozostałe wskazania były mniej liczne. Można jednak mówić o pewnych ogólnych tendencjach. Wyobrażenie potoczne o gwarach kształtowane jest głównie przez kulturę popularną. Od lat funkcjonujący i rozpowszechniany przez mass media humor śląski (grupa kabaretowa *Masztalcy* czy *Kabaret Młodych Panów*, serial *Święta wojna* itd.) czy góralski (dowcipy o bacy i turystach, też zespół *Golec uOrkiestra*) umacniają w powszechnej opinii przekonanie o odmienności tych terenów. Co ciekawe, kultura góralska funkcjonuje właśnie pod taką wspólną, uogólniającą etykietą, a tylko pojedynczo zdarzyły się

odpowiedzi wskazujące na odmienność poszczególnych grup górali (*gwara podhalańska, gwara zakopiańska, gwara żywiecka*).

Wymienienie *gwary kaszubskiej* świadczy o odporności wiedzy potocznej na współczesne zmiany zachodzące w ustaleniach naukowych. Tylko raz dało o sobie znać echo ustawy z 2005 roku o językach mniejszościowych i języku regionalnym, padła bowiem odpowiedź: [gwara] *kaszubska – choć uznawana bardziej za język*.

Kolejną tendencją jest oczywiście zwracanie uwagi na gwara własnego terenu, stąd wymieniane po dziewięć razy *gwara poznańska* i *gwara wielkopolska* oraz jeden raz – *gwara poznańska/wielkopolska*. Pojawiają się także odpowiedzi: *gwara kujawska, gwara małopolska, gwara mazowiecka, gwara podlaska, gwara podkarpacka, gwara pomorska*. Jak pokazują ostatnie przykłady za udzielonymi odpowiedziami nie musi stać faktyczna znajomość gwar polskich, lecz przekonanie, że każdy region (województwo?) ma własną gwara, której nazwę można utworzyć od nazwy regionu (województwa?). Tu także widać używanie do nazywania gwar przymiotników od miast stołecznych danych regionów, np. *gwara krakowska, gwara białostocka, gwara warszawska*. Rodzi to uzasadnione pytania – czy ankietowani rozróżniają gwary miejskie i wiejskie oraz znają rozróżnienie gwara – dialekt. Innymi słowy, czy *gwara krakowska* to to samo co dialekt małopolski czy gwara miejska Krakowa?

Jak pokazują badania B. Cemborowskiego w potocznym odbiorze nie istnieje rozróżnienie gwara – dialekt czy gwara miejska – gwara wiejska (Cemborowski 2017, 53), stąd w ankiecie odpowiedzi typu: *gwara uczniowska, gwara więzienna, gwara zawodowa, kmina*. Ponownie więc widać pewne zacofanie w stosunku do współczesnego stanu wiedzy. Dawniej używana w literaturze *gwara uczniowska*, zastąpiona następnie przez np. *socjolekt uczniowski*, w potocznym użyciu – jak widać – nadal funkcjonuje.

Stosunek do gwary

W pytaniu dziewiątym ankietowani mogli wielokrotnie wybierać spośród 10 zdań testowych odpowiadających dziesięciu postawom wobec języka wyróżnionym za A. Markowskim (2006, 1646–1651), które zostały zaadaptowane do sytuacji gwarowych. Nikt nie wskazał puryzmu nacjonalistycznego, tradycjonalistycznego, egocentrycznego i postawy racjonalistycznej. Spośród pozostałych trzy wyróżniły się liczebnością. 24 głosy zebrał liberalizm językowy (zdanie: *Akceptuję gwara ze wszystkimi jej innowacjami językowymi, wariantami i formami obocznymi*) charakteryzujący się wysoką tolerancją w odniesieniu do wszelkich zmian językowych i dużą akceptacją wobec form obocznych i wariantywnych. Kolejna co do liczebności była postawa naturalna – 21 głosów (zdanie: *Doceniam gwara jako naturalny środek porozumiewania w pewnych środowiskach*). Język jest tu traktowany jako „dobro naturalne”, środek, którego używa się w określony sposób, przyjęty w danym środowisku. Przestrzega się tu normy nieskodyfikowanej, naturalnej, ale mocno uświadamianej i przekazywanej zwyczajowo w grupie. Trzecią najczęstszą postawą był leseferyzm – 17 głosów (zdanie: *Akceptuję gwara, przecież mówi nią tak wiele osób*) – czyli postawa akceptująca te zjawiska, które mają w języku dużą frekwencję. Pojedyncze osoby wybrały

indyferentyzm językowy (5), puryzm elitarny (2), perfekcjonizm (1) i logizowanie w języku (1). Jak widać, ankietowanych cechują postawy tolerancji wobec gwary i nieoceniają inna sposobu mówienia.

Pokoleniowe występowanie gwary

W pytaniach od dziesiątego do trzynastego pytano o znajomość gwary wśród ankietowanych, ich rodziców, dziadków oraz w ich otoczeniu. Zgodnie z przewidywaniami (i ustaleniami innych badaczy – Grochola-Szczepanek 2008, 219) mniej badanych deklaroowało używanie gwary przez siebie niż przez pokolenia starsze wobec siebie (por. tabela 2). I tak jednak zaskakuje, że aż ponad połowa ankietowanych stwierdziła, że mówi gwarą. Odsetek pozytywnych deklaracji jest zbliżony zarówno w przedziale do 25 roku życia, jak i powyżej⁶. Przyczyną tak wysokiego odsetka deklaracji może być faktyczne używanie tego kodu komunikacji, ale także brak umiejętności rozróżnienia środków gwarowych i innych substandardowych⁷, o czym była już mowa, oraz niesystemowe podejście do gwary. Przez ostatnie sformułowanie rozumie takie sytuacje, gdy używa się kodu mieszanego (gwarowo-ogólnego) lub w wypowiedzi ogólnej pojawiają się interferencje gwarowe. Za taką interpretacją przemawiają odpowiedzi typu: *używam słów zaczerpniętych z gwary; właściwie używam tylko części słownictwa*.

Tabela 2. Deklaracja znajomości gwary

Pytanie	TAK (w %)	NIE (w %)	Inne ⁸ (w %)
Czy mówisz gwarą?	52	31	17
Czy Twoi rodzice mówią gwarą?	59	28	13
Czy Twoi dziadkowie mówią gwarą?	69	22	9

Wśród osób z otoczenia ankietowanych, które mówią gwarą, wymieniani są członkowie rodziny (*Żona, mama, rodzeństwo; Mąż, jego i moi rodzice; kuzynowie; ciocia*), określone grupy wiekowe (*ludzie powyżej 50 roku życia; Babcia, rodzeństwo babci; znajome babci; Dziadkowie*), bliżsi i dalsi sąsiedzi (*sąsiad, gospodarz, inni gospodarze też; mieszkańcy okolic*), znajomi (*Koleżanki, koledzy; przyjaciele; niektórzy znajomi*), współpracownicy (*szefostwo*). Jest to bogata reprezentacja społeczna, nie dziwią więc

⁶ Co zaskakuje w zestawieniu z wynikami A. Piechnik, wg których większość badanych uczniów (62%) zadeklarowała, że nie używa gwary (Piechnik 2015, 237).

⁷ Podobne zjawisko, tj. synonimicznych użyci gwary i języka potocznego, zauważono wśród gimnazjalistów w Paleśnicy i Jastrzębi (Piechnik 2015, 236).

⁸ W grupie tej mieszczą się odpowiedzi wskazujące na frekwencję używania gwary (*wyjatkowo...; czasem; rzadko; po części; niekiedy; Nie zawsze ale zdarza się*), kontekst sytuacyjny (*tak, ale tylko na wsi i w rodzinie*) lub ograniczenia systemowe, np. interferencje leksykalne.

odpowiedzi uogólniające: *W pracy, domu, a wcześniej w szkole czy na dworze między rówieśnikami, jednak były i są to raczej wyrazy plus krótkie zwroty aniżeli cała forma zdania; Wszyscy, tylko nie są tego świadomi.*

Zakończenie

Podsumowując, należy zwrócić uwagę na złożoność badania świadomości językowej w odniesieniu do gwary. Problemy stwarza już samo użycie słowa *gwara*, które przez językoznawców rozumiane jest jako termin, zaś wśród nieprofesjonalnych użytkowników języka funkcjonuje jako wyraz potoczny, o szerszym znaczeniu. *Gwara* w rozumieniu potocznym obejmuje nie tylko gwary ludowe, lecz także gwary miejskie, odmiany środowiskowe, niektóre środki substandardowe (potoczne) i regionalne. Rozbieżność tę należy brać pod uwagę przy układaniu pytań w ankiecie oraz przy analizowaniu pozyskanych za jej pomocą danych.

Jeśli chodzi o analizę danych z powiatu ostrowskiego, to świadomość istnienia gwary większa jest na wsi niż w dużym mieście. Dotyczy to także kwestii wyróżniania gwary miejskiej Ostrowa czy zauważania w mowie jego mieszkańców cech gwarowych. Częściej zauważają je mieszkańcy powiatu niż samego miasta. Wśród wskazywanych cech gwarowych Ostrowa i okolicy brakuje najwyrazistszych, poświadczonych dawniej przez badaczy, co świadczy o ich zaniku. Pojawiają się natomiast cechy ogólnopolskie (często o statusie regionalizmów) lub szeroko znane w gwarach polskich. *Gwara* przeważnie wartościowana jest pozytywnie, choć rozpiętość oceny waha się między akceptacją a odrzuceniem.

Literatura

- Cemborowski B. (2017), *Funkcjonowanie gwar wielkopolskich w internecie. Przegląd wybranych form*, [w:] *Język w regionie – region w języku 2*, pod red. B. Osowskiego, J. Kobus, P. Michalskiej-Góreckiej i A. Piotrowskiej-Wojaczyk, Poznań, s. 49–64.
- Cygan S. (2011), *Przejawy świadomości językowej mieszkańców wsi końca XX wieku na przykładzie Lasocina na Kielecczyźnie*, Kielce.
- Grochola-Szczepanek H. (2008), *Stopień używania wyrazów ogólnopolskich i ich gwarowych odpowiedników – w ocenie młodych mieszkańców Spisza*, „*Język Polski*” 88, s. 215–230.
- Kąs J. (1994), *Interferencja leksykalna słownictwa gwarowego i ogólnopolskiego (na przykładzie gwar orawskich)*, Kraków.
- Kucała M. (1960), *O słownictwie ludzi wyzbijających się gwary*, „*Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*” 19, s. 141–156.
- Kucharzyk R. (2002), *Język wsi z perspektywy autochtonów*, [w:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Karolowi Dejnie*, red. S. Gala, Łódź, s. 277–286.
- Kucharzyk R. (2011), *Badania świadomości językowej mieszkańców wsi*, „*Poradnik Językowy*” 4, s. 26–38.

- Kurek H. (1995), *Przemiany językowe wsi regionu krośnieńskiego. Studium socjolingwistyczne*, Kraków.
- Markowski A. (red.), (2006), *Wielki słownik poprawnej polszczyzny PWN*, t. 2: Q–Ż, Warszawa.
- Nitsch K. (1968), *Wybór polskich tekstów gwarowych*, wyd. 3, Warszawa.
- Nowak H., Skoczylas-Stawska H. (1990), *Gwary ostrowskie*, [w:] *Ostrów Wielkopolski. Dzieje miasta i regionu*, pod red. S. Nawrockiego, Poznań, s. 639–673.
- Osowski B. (2019), *Hiperyzmy – kiedy źródło nas mami*, „Prace Filologiczne”, t. 73, s. 287–297.
- Pawłowski E. (1967), *Problem normy językowej w gwarach ludowych i języku ogólnonarodowym*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 25, s. 133–147.
- Piechnik A. (2015), *Gwara w świadomości gimnazjalistów wiejskich*, [w:] *Dialog pokoleń w języku potocznym, w języku wsi i miasta, w literaturze, w publicystyce, w tekstach kultury*, pod red. E. Wierzbickiej-Piotrowicz, Warszawa, s. 235–241.
- Piotrowicz A., Witaszek-Samborska M. (2009), *Studia nad polszczyzną miejską Poznania*, Poznań.
- Sierociuk J. (2007), *Socjologiczny kontekst badań języka mieszkańców wsi*, „Gwary Dziś”, t. 4: *Konteksty dialektologii*, s. 325–336.
- Sobierajski Z. (2001), *Geolingwistyka i geoetnologia w atlasie regionalnym Wielkopolski*, „Gwary Dziś”, t. 1: *Metodologia badań*, s. 69–94.
- Urbańczyk S. (1962), *Zarys dialektologii polskiej*, wyd. 2 zm. i rozszerz., Warszawa.

Марина Ткачук

Інститут української мови

Національної академії наук України

Київ, Україна

ORCID: 0000-0002-4165-7741; e-mail: tkachuk_maryna@ukr.net

Ідіолект у структурі переселенської острівної говірки

Реферат: Статтю присвячено аналізу фонетичних та фонетико-граматичних рис, що виокремлюють на загальноговірковому тлі ідіолекти українців зі східної діаспори, які проживають у полімовному середовищі в Башкирії, але зберігають питомий мовний код, активно користуючись українською діалектною мовою в побуті. Джерельну базу дослідження формують записи спонтанного діалектного мовлення мешканців с. Золотоношка Стерлітамаського району та с. Степанівка Аургазинського району Республіки Башкортостан (РФ). Встановлено, що на тлі відносної одноманітності мовних рис говірок с. Золотоношка і с. Степанівка на рівні окремих ідіолектів вирізняються особливості, що властиві лише для мовлення конкретного діалектоносія або ж мають у мовленні конкретного носія говірки більший чи менший ступінь вияву. Маркери ідіолекту зазвичай мають ареальну прив'язку до конкретної мовної системи в материнському ареалі.

Ключові слова: українські діалекти, переселенська говірка, діалектне мовлення, гетерогенна говірка, ідіолект.

Abstract: Idiolect at the structure of resettled isolated dialect. The article deals with an analysis of phonetic and phonetic-grammatical features that distinguish idiolects spoken by Ukrainians from the Eastern Diaspora in Bashkortostan, presented against a common dialectal background. Records of spontaneous dialectal speech of Ukrainians from Zolotonoshka village, Sterlitamak district, and Stepanivka village, Aurgazin district, Republic of Bashkortostan (Russian Federation), represent the source of the research. The Ukrainian speakers in question live in a polylingual environment but maintain a specific language code while actively using Ukrainian dialects in everyday life. In these resettled micro-dialects with a poly-dialectal base, the formation of a new homogeneous dialect depends on maintenance or transformation of specific idiolects spoken by different dialectal speakers. Against the background of the relative uniformity of Zolotonoshka and Stepanivka language features, there are attributes which only mark particular idiolect, or, more often, have a degree of manifestation in the speech of the various speakers. Idiolect markers are usually area-related to a specific language system of the maternal dialects.

Keywords: Ukrainian dialects, resettled dialect, dialectal speech, heterogeneous dialect, idiolect.

Переселенські говірки як діалектний тип дослідники виокремлюють на тлі основного діалектного масиву мови на підставі співвідношення середовища їхнього формування і нинішнього побутування: вони змінили свою локалізацію

з огляду на низку причин і тепер функціонують у віддаленні від свого вихідного материнського ареалу. За типом діалектної основи переселенські говірки можуть бути моно- або полідіалектними. В останньому випадку мовці є носіями чи нащадками носіїв різних говірок у континуумі материнському.

У таких полідіалектних переселенських говірках важливу роль відіграють окремі ідіолекти, від збереження або трансформації яких залежить, чи постане однорідна новосформована говірка (див. також Фроляк 2002, 207). Ідіолект – це «мовна практика окремого носія мови; сукупність формальних і стилістичних ознак, що вирізняють індивідуальну мову» (Єрмоленко, Биби́к, Тодор 2001, 67); див. також: (Єрмоленко 2007, 676–677; Ставицька 2009). Зазвичай ідіолекти розглядають у контексті лінгвостилістики або соціолінгвістики; з погляду діалектології дослідженню ідіолектів різних українських говорів та різної материнської основи присвятили свої дослідження П.Ю. Гриценко, Л.Д. Фроляк, К.Д. Глуховцева, О.П. Кумеда та інші лінгвісти; у російському мовознавстві відома праця К.В. Іванцової *Феномен мовної особистості* (Іванцова 2002) тощо.

У нашому дослідженні ми зосередимося на аналізі окремих ідіолектних рис у мовленні носіїв українських острівних говірок Башкирії, що проживають у полімовному та полікультурному ареалі, контактуючи в межах населеного пункту з росіянами, башкирами й татарами.

Перші українські поселення в Башкирії почали виникати ще у XVIII ст., коли царський уряд видав указ, що стимулював переселення на Передуралля, в Оренбурзьку губернію, українців, адже зведення й функціонування оборонних фортець на нових рубежах Російської імперії потребувало людей (Бабенко 2011, 10). Як зазначав відомий археограф та історик книги П.М. Попов, у 1742 р. на Приураллі було зареєстровано 509 українських родин (Попов 1999, 24–25). Водночас основна хвиля переселення тривала впродовж XIX ст. та на початку XX ст.; її основною причиною була соціально-економічна й політична ситуація в Росії. Після Столипінської реформи в 1906 р. міграція українського населення на Схід значно пошвидко зменшилася (Бабенко 2011, 10–11). Однак здебільшого це були самовільні переїзди, селяни не отримували допомоги від держави, а інколи – навіть дозволів. Зокрема, упродовж 1896–1905 рр. було зареєстровано 216,7 тис. самовільних переселенців. Ці показники щороку зростали, сягнувши 2 млн. осіб до Першої світової війни (УСД, 11).

Башкирські села Золотоношка і Степанівка¹ були засновані наприкінці XIX ст.

Село Золотоношка Стерлітамакського району (станом на 2010 р. у Золотоношці проживало 563 особи (ЧНБ, 123), 57% з яких – українці) утворене першопоселеннями Золотоношка, Малодеєвка та Полтавка; наразі ці топоніми збереглися як назви частини села, де мешкають здебільшого нащадки вихідців із різних українських територій: із колишньої Полтавської губернії, зокрема Золотоніського та Константиноградського повітів (нині це Драбівський та Золотоніський р-ни Черкаської обл. та Красноградський р-н Харківської обл.). Зауважимо, що існувала

¹ Записи українського мовлення українських острівних говірок у Башкортостані здійснено в 2012 р.

традиція: переселенці часто зберігали назву села – своєї малої батьківщини: *от с'в'окор о'це / св'ек'руха мо'йа / ў'вос'ім год йі'йі с'уди привез'ли / іс Пол'тави // і о'тож наз'вали Пол'таўка // о'це о'там Золото'ноша / то кат' із Золото'нож'ки де то // а о'це Д'ейе'ўс'ка / йа не з'найу //*². Здебільшого це лише узагальнена вказівка на поселення пращурів переселенців в Україні; крім того, змінилися кордони й територіально-адміністративний устрій, що ускладнює точне встановлення вихідної говірки. Рідше діалектоносії точно ідентифікують населений пункт, звідки відбулося переселення, що уможливило глибший лінгвістичний аналіз – на різних часових зрізах з урахуванням сучасного стану материнської говірки. Зокрема, під час інтерв'ювання інформанти неодноразово визначали материнську говірку своїх батьків – Жорнокльови, Безбородьки, Нехайки, Безпальче, Гельмязів (Черкаська обл.); Вознесенське (Харківська обл.) тощо. Наприклад: *м'їй о'це рот Греч'к'їс'к'їй з Ва'з'н'е'с'еноўк'і / ш'ас' во'на суш'іст'бує на Укра'їні'е' / тоже йше до с'їх пор // вот / і о'ц'у де'реўн'у с'разу Ваз'н'е'с'еноўко' наз'вали / п'їуде'реўн'і // там Золото'ношка на ту с'торону / на ц'у Ваз'н'е'с'еноўка // ш'ас'... / ну ш'ас' во'на ўс'а ўже Золото'ношка а'ран'ше так було //*³.

Мешканці колишньої Малої Деевки, що наразі є частиною с. Золотоношка, – нащадки вихідців із Київської губернії, однак згідно з адміністративним устроєм початку XIX ст. до неї також належали північні райони Черкаської обл.: *ну Малад'ейе'ўка це кий'їс'к'ї / бу'ли // йак йїх / кий'їс'к'ї трубол'го'ти наз'вали // во'ни ўсе то ў'в'ед'м в'їрили / то вс'о та'ке //*⁴. Мовлення мешканців цієї частини Золотоношки, як зауважують самі селяни, відрізняється від мовлення решти односельців лише окремими рисами.

Башкирське село Степанівку Аургазинського району в XIX ст. (за даними офіційного перепису населення 2010 р., у Степанівці проживала 381 особа (ЧНБ, 24–25), з них українців – 39%) заснували переселенці із Сумського повіту Харківської губернії: *Ну п'рад'їди пере'їхали йак'рас' о'це / Сумс'ка... / Сумс'кий по'в'їт то'д'ї бу' / Харк'їс'ка губер'їя // Степан'їўка село та'кош' / з'в'їт:и во'ни і пере'їхали // ну / фак'тично ўс'ї зв'їт':їл'а // пере'їхали ну там у нас / йак ми ви'ўч'али дв'ї дати у'ни // ч'ї ў'тис'ачу в'їс'їм'с'ат' в'ос'мому' ро'ц'ї то / то'пто сто д'вац'ат' п'їат' ро'к'їў' тому фак'тич'но у'же 'буде на нас'тупній р'їк //*⁵. У материнському ареалі населені пункти, звідки відбулося переселення, розташовані в ареалі слобожанського говору, близько до ізоглоси, що відділяє його від середньонадніпряньських говірок (АУМ, 1, к. IX).

Отже, основний масив населення обстежених переселенських говірок – носії південно-східного наріччя української мови, зокрема середньонадніпряньських говірок давньої формації (Золотоношка) та контактних із ними слобожанських говірок (Степанівка) (АУМ, 1, к. IX); однак на різних структурних рівнях вони, звичайно, мають відмінності.

² Інф.: Хижниченко Марія, 1934 р. н.

³ Інф.: Градська Галина Миколаївна.

⁴ Інф.: Хижниченко Григорій.

⁵ Інф.: Юнак Олександр Іванович, 1969 р. н.

Питання полягає в тому, наскільки збережені ці відмінності в ідіолектах українців, які проживають в одному селі, та наскільки можна вважати справедливим твердження про «поступове стирання діалектних особливостей мови різних груп, які переселилися з різних регіонів України», та виформування «загального місцевого діалекту української мови, серед якого можна було виокремити локальні говірки», як зазначають дослідники-українознавці в Башкортостані (Бабенко 2011, 14). Текстовий корпус, сформований на основі записів діалектного мовлення, дає змогу здійснити такий аналіз. Адже, як зазначає П.Ю. Гриценко, «з двох основних інформаційних складових у вивченні ідіолектів – тексту і мовного доквілля – досі спостереження зосереджують переважно на текстові як конкретному об'єктові, до якого можна застосувати різноманітні дослідницькі прийоми та процедури...» (Гриценко 2007а, 16). Такий аналіз дозволяє виділити деякі диференційні риси, якими вирізняються окремі ідіолекти на тлі решти ідіолектів, що складають переселенську говірку.

Зупинимося на деяких фонетичних та фонетико-граматичних рисах, які виокремлюють ідіолекти мовців на загальному тлі мовлення відповідного соціуму.

Однією з визначальних фонетичних рис середньонадніпряньського говору є зміна ненаголошеної фонем [e] (рідше [i]) в [e^h], [и] (АУМ, 1, к. 40–44; Гриценко 2007b, 601); про те, що така зміна артикуляції властива більшості середньонадніпряньських говірок, зазначає й Г.І. Мартинова в ґрунтовному дослідженні фонетики цього ареалу (Мартинова 2003, к. 5, 6). У зразках діалектного мовлення, записаних від різних інформантів у с. Золотоношка та Степанівка, такий перехід варіативний, простежується різною мірою в різних інформантів. Хоча в говірці с. Золотоношка перехід [e] в [и] подекуди може бути не дуже сильним й існувати на тлі збереження [e] в ненаголошеній позиції чи навіть переходу [и] в [e], що характерно для західної зони середньонадніпряньського діалекту та східних полтавських говірок, проте в різних ідіолектах ця риса виявляється сильніше, ніж у мовленні інформантів с. Степанівка.

Так, в ідіолекті Хижниченко Марії, 1934 р. н. (материнська говірка – с. Золотоношка, № 587 АУМ, 1) здебільшого зберігається етимологічний [и] або [e] переходить в [и] в ненаголошеній позиції: *ў_баби сим'н'а була; буў ток / де зи'рно с:и'пали; жи'ли ни_лохо / ў_нас хах'ли ни_лодар'и // ну 'т'ики ни_ма ко_му п'равит'; во_на на'с'ійала сви'к'руха / і каже «їди му_ку зани'си» // а во_на ми'н'і ска'зала «борошн'у зане'си»* на тлі рідшого збереження [e] або переходу [и] в [e] у так само слабкій позиції: *бап'ка бу'ла пре_паміат'и*.

Зауважимо, що ця риса – збільшення функціонального навантаження фонемою [и] – властива й для ідіолекту сина Марії Хижниченко: *брали то_же гро_ши за_це / жирип'ч'а да'вали л'уд'ам*.

В ідіолекті Градського Олександра Федоровича, 1954 р. н. (материнська говірка – с. Вознесенське, Харківська обл.) перехід [e] в [и] виявляється не так сильно: *буў го_лот і во_на йо_го р'ішила б'росит' / пони_сла ў_л'іс і по_ложила мал'ін'кого ше / 'т'ики роди_ўс'а м'іс'ац'а два // по_ложила в_л'іс під д_ерево і ка_же по_шла / і с'т'іки ш_ла с'т'іки йо_о го_лос уч'у_вав'а с'т'іки... / во_на ка_же ни_мо_гла в_итерп'іт' в_ірну_лас' і заб_рала йо_го; на тлі збереження [e] чи його переходу в [i]: *о_це ми'н'і са_ме інте_ресно / йак так ота_ка поч'ва шо / ми**

камн'ім обкладуємо а у вас без н'їчого / і колод'їз'а і погрен / йа ш'їтау д'вац'ат' дв'ї ступен'к'ї / у погрен.

Натомість в ідіолекті Гречко Марії, 1939 р. н. (материнська говірка – Безбородьки, Драбівський район, Черкаська обл.) зауважено частіше збереження етимологічного [e] в слабкій позиції та частий перехід [и], [і] в [e]: *не дийде / оч'ек'месу / каже / а ти се'ди т'їки де'вис'а; нато'пли бан'у / да пере'мили йїх / шоб не лус'тит' та'ких з'р'аз'н'їх.*

В окремих ідіолектах говірки Степанівка відзначено не лише збереження [e] у слабких позиціях, а й частіший перехід [и] > [e]: *не бол'но же'вем; не було не ї'кого даже в старе'к'ів на оч'ку'р'ах не'було; ми спем там [ми спимо там].* Загалом у мовленні діалектоносіїв, що проживають у Степанівці, функціональне навантаження фонем [и] нижче (хоча перехід [e] в [и] також спорадично фіксуємо), ніж у мовленні мешканців Золотоношки, материнськими для якої виступають середньонадніпрянські говірки.

Маркером ідіолекту в українських говірках Башкирії є так зване «акання» – перехід ненаголошеного [o] в [a]. На тлі загальної тенденції, що передбачає збереження в ненаголошеній позиції протиставлення [a] : [o], як і в материнських говірках (АУМ, 1, к. 71), у мовленні окремих діалектоносіїв відзначено більше виявлення «акання», а саме субституція [o] → [a], зумовлена впливом норми російської мови, з носіями якої українці Башкирії активно контактують. Ця риса більше притаманна мовленню тих діалектоносіїв, які обіймали чи обіймають офіційні посади і змушені часто послуговуватись російською мовою. У таких мовців «акання» доволі виразне: *укра'їн'ц'їу ба'гато ї'ш'кол'ї обу'ч'айе'ц'а с'с'ем'ї / д'їти от'ш'ас по'дивитес' їс'ї та'к'ї / ну'видно шо / нацио'нал'ний кал'р'їт сах'р'нивс'а / вот //; ра'ботаїу вос'мий гот / шо полу'ч'айе'ц'а? / ну / ат'л'їч'ник аб'ра'ван'їа Р'їс'публ'їк'ї Башкар'тан //* (Гречко Ольга Петрівна, директор школи с. Золотоношка).

Одна з характерних рис консонантизму середньонадніпрянських та багатьох слобожанських говірок – альвеолярний [л'] у позиції перед голосними *и, е, о, у, а* та перед приголосними, і така вимова притаманна окремим мовцям у переселенських говірках Башкирії. Загалом у мовленні золотоношців його вияв сильніший порівняно з мовленням мешканців с. Степанівка: на підставі вибірки обсягом 4 а.а. транскрибованих діалектних текстів з кожного населеного пункту встановлено співвідношення 197 випадків вживання [л'] проти 33 в ідіолектах Золотоношки та Степанівки відповідно. Наприклад, в ідіолекті вже згадуваної Марії Хижниченко (говірка с. Золотоношка) ця риса виявляється дуже сильно: *вони же с'топом йїхали / лошад'ми // каже ч'етверо д'їтеї ї'мерло пр'ам до'рогойу // а све'крус'ї було вос'ем год // ото пр'їїхали с'їди / Навод'ран ф'ам'їл'їа // і во'ни пр'їїхали с'їди с'ї'т'їми / із'родител'ами / і ото каже ч'отир'ї дес'а'тини ш'то л'ї / йа не з'найу / каже / зем'л'ї нам да'лі тут каже Баш'кир'її // і ото так / ну о'це Навод'ран / во'ни ї'нас / були йак за'житоч'н'ї. Тоді як у її доньки Скрипник Тетяни Григорівни, 1956 р. н., та її чоловіка Григорія Павловича Скрипника, 1953 р. н., цієї риси не простежено зовсім (зауважимо, що родина мешкає разом).*

У говірці с. Степанівка альвеолярний [л'] спорадично вживається в мовленні окремих інформантів на тлі суцільного вживання [л] звичайного: *Було но / йак?.. /*

тод'ї_ш... // *ко'рова бу'ліа / о'вечки були / сви'неї дер'жали* (Калітаєва Зінаїда Гнатівна, 1925 р. н.; ареал материнських говірок – колишня Харківська губернія, с. Степанівка).

Підкреслимо, що зона трансформації опозиції [л] : [л'] → [л'] : [л'] у середньонаддніпрянських говірках доволі широка (Мартінова 2003, к. 25); сюди потрапляють і села Золотоношка, Нехайки, Гельмязів, говірки яких є материнськими для діалектоносіїв з башкирської Золотоношки; див. також тексти, записані в українській Золотоношці (ГЧ, 78–83). Натомість у слобожанських говірках вияв [л] та [л'] є паралельним (Гриценко 2007с, 632; Бевзенко 1980, 238).

Ступінь м'якості шиплячих, яку як фонетичну особливість центральної частини середньонаддніпрянського говору виокремлював ще К. Михальчук (1872 р.), у різних позиціях докладно проаналізувала Г.І. Мартінова (Мартінова 2003, 147–164). Ця риса в мовленні окремих українців Башкирії є дуже варіативною, проте м'якшення [ж] перед [а] в дієсловах 3 ос. мн. властиве лише окремим ідіолектам: *ле'ж'али* (З), *ле'ж'ам* (С), *б'ї'ж'ам'* (З, С), *б'е'ж'ам* (С), *отс'луж'ам'* (З), що свідчить про збереження в острівному ареалі давніх консонантних рис середньонаддніпрянських говірок.

Ще одним маркером ідіолекту в українських переселенських говірках Башкирії є вплив відмінювання прикметників м'якої групи на прикметники твердої групи, що виявляється в зміні флексійного [и] → [і] із м'якшенням попереднього приголосного основи. Такі форми засвідчено переважно в ідіолектах Золотоношки; у мовленні одних діалектоносіїв ця риса простежується послідовно, в інших – лише в окремих словоформах: *во'ни' були ни ба'гат'їми л'юд'їми / п'росто їїх при'їхало три б'рата / п'їд'н'їх; у'же ш'їт'алис'а ба'гат'їм; о'це тої в'їдат' кот'ор'її* (З). Підкреслимо, що ця риса властива східним лівобережним говіркам середньонаддніпрянського діалекту (Гриценко 2007б, 602) та слобожанським говіркам (Шарпило, 44). У говірці Степанівки такі форми рідкісні: *пос'ле два'цат'їх го'д'її; одно'лаз'їх ку'да_ж'?? / їїх не_бра'ли_же* (С).

Аналіз лексики, приманного ідіолекту окремої мовної особистості, дещо складніший, адже для цього має бути сформовано тематично зіставну джерельну базу дослідження, а під час записування матеріалу ми намагалися охопити якомога ширшу проблематику. Загалом же лексичними маркерами ідіолекту можуть бути лексеми, що засвідчують зв'язок із материнською говіркою. В окремих випадках використання таких слів мовцями може навіть спричинити комунікативні невдачі в спілкуванні з мешканцями інших українських сіл у Башкирії: *Гриша їа їак вїйшла їзам'їж' / свек'руха ме'н'ї ї'каже // ну їа при'б'їгла с_сви'нарника а свек'руха ї'каже* / «*Ма'р'їїко / п'їди при'не'си б'орошн'у*» // *їа с'тала ї'ди'їл'ус'а // а му'жик м'її си'дїт' їїс'т' / ве'чер'аїе // в'їн на_мене д'ивїц'а / а свек'руха си'дїт' на_по'ліку ї'каже* / «*зане'си б'орошн'у*» / *а їа ї'перве ї'ч'їїу шо во'но та'ке // ну їадно ше їа'зїк п'їд'в'їшенїї їа ка'жу «мам / а шо во'но та'ке?»* (З; Хижниченко Марія, 1934 р. н.). У цьому випадку протиставлено лексеми мука: борошно, ареальну опозицію яких у загальноукраїнському (і загальнослов'янському) контексті подає ЗЛА (ОЛА-ЛС 6, к. 11), хоч і на дуже укрупненій мережі. Але це випадки поодинокі; загалом з огляду на спільний материнський ареал досліджуваних говірок, можемо припустити, що таких лексичних маркерів (до

яких, певна річ, не належать лексеми, пов'язані з традиційною народною культурою, що зберігаються в пам'яті лише окремих носіїв української мови) буде обмаль.

Отже, на тлі відносної одноманітності мовних рис говірок с. Золотоношка і с. Степанівка на рівні окремих ідіолектів простежено особливості, які властиві лише для мовлення конкретного носія говірки або, частіше, мають у мовленні конкретного носія говірки більший чи менший ступінь вияву. Здебільшого такі риси бувають варіантними навіть на рівні ідіолекту.

Маркери ідіолекту зазвичай мають ареальну прив'язку до конкретної мовної системи в материнському ареалі, здебільшого зберігаючи риси вихідних говорів і неоднаково виявляючись у різних носіїв говірки. Рідше – це набуті риси в новому функціональному середовищі і по-різному асимільовані мовцями з контактних мов (здебільшого російської).

Скорочення

З – Золотоношка Стерлітамакського р-ну;

С – Степанівка Аургазинського р-ну, Республіка Башкортостан, РФ.

Література

- АУМ, *Атлас української мови [Atlas ukraïnskoï movy]*, т. 1: *Полісся, Наддніпрянищина і суміжні землі [Polissia, Naddnïprianshchyna i sumizhni zemli]*, Київ 1984, т. 3: *Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянищина, Причорномор'я та суміжні землі [Slobozhanshchyna, Donechchyna, Nyzhnia Naddnïprianshchyna, Prychornomorïa ta sumizhni zemli]*, Київ 2001.
- Бабенко В.Я. [Babenko V.Ya.] (2011), *Українци Башкортостану за чотири століття [Ukrainci Bashkortostanu za chotyry stolittia]*, [в:] *Українци Башкирії*, т. 1: *Дослідження і документи*, Київ–Уфа, с. 9–45.
- Бевзенко С.П. [Bevzenko S.P.] (1980), *Українська діалектологія [Ukrainska dialektologïia]*, Київ.
- Гриценко П. [Hrytsenko P.] (2007a), *Ідіолект і текст [Idiolekt i tekst]*, [в:] *Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка: Збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С.Я. Єрмоленко*. Київ, с. 16–43.
- Гриценко П.Ю. [Hrytsenko P.Yu.] (2007b), *Середньонаддніпрянський говір [Serednonaddnïprianskyi hovir]*, [в:] *Українська мова. Енциклопедія*, вид. 3, Київ, с. 601–603.
- Гриценко П.Ю. [Hrytsenko P.Yu.] (2007c), *Слобожанський говір [Slobozhanskyi hovir]*, [в:] *Українська мова. Енциклопедія*, вид. 3, Київ, с. 631–632.
- ГЧ, *Говірки Черкащини. Збірник діалектних текстів [Hovirky Cherkashchyny. Zbirnyk dialektnykh tekstiv]*, Черкаси 2013.
- Єрмоленко С.Я. [Yermolenko S.Ya.] (2007), *Стиль індивідуальний [Styl individualnyi]*, [в:] *Українська мова. Енциклопедія*, вид. 3, Київ, с. 676–677.

- Срмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. [Yermolenko S.Ya., Vybyk S.P., Todor O.H.] (2001), *Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів* [Ukrainska mova. Korotkyi tлумachnyi slovnyk lnhvistychnykh terminiv], Київ.
- Иванцова Е.В. [Ivantsova E.V.] (2002), *Феномен диалектной языковой личности* [Fenomen dialektnoj yazykovoj lichnosti], Томск.
- Мартинова Г.І. [Martynova H.I.] (2003), *Середньонадніпрянський діалект. Фонологія і фонетика* [Serednonaddnyprianskyi dialekt. Fonolohiia i fonetyka], Черкаси.
- ОЛА-ЛС 6, *Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная* [Obshheslavyanskij lingvisticheskij atlas. Seriya leksiko-slovoobrazovatel'naya], вип. 6: *Домашнее хозяйство и приготовление пищи* [Domashnee hozuyajstvo i prigotovlenie pishhi], отв. ред. Т.И. Вендина [T.I. Vendina], Москва 2007.
- Попов П.М. [Pоров P.M.] (1999), *До історії вивчення українського населення Башкирії* [Do istorii vuvchennia ukrainskoho naseleння Bashkyrii], [в:] *Завези од мене поклон в Україну... Фольклор українців Башкортостану*, Уфа.
- Ставицька Л. [Stavytska L.] (2009), *Про термін ідіолект* [Pro termin idiolekt], „Українська мова”, № 4, с. 3–17.
- УСД, *Українці. Східна діаспора. Атлас* [Ukrainci. Skhidna diaspora. Atlas], Київ 1992.
- Фроляк Л.Д. [Froliak L.D.] (2002), *Ідіолект як частина говірки* [Idiolekt yak chastyna hovirky], „Лінгвістичні студії”, вип.10, с. 206–210.
- ЧНБ**, *Численность населения по населенным пунктам Республики Башкортостан по данным Всероссийской переписи населения 2010 года: статистический бюллетень* [Chislennost` naseleniya po naseleenny`m punktam Respubliki Bashkortostan po danny`m Vserossijskoj perepisi naseleniya 2010 goda: statisticheskij byulleten`], Уфа 2012.
- Шарпило Б.А. [Sharpylo B.A.] (2013), *Говірки Луганщини в їх відношенні до діалектної системи південно-східного наріччя української мови* [Hovirky Luhanshchyny v yih vidno-shenni do dialektnoi systemy pivdenno-skhidnoho narichcha ukrainskoi movy], [в:] Шарпило Б.А. [Sharpylo B.A.] *Вибрані праці* [Vybrani praci], Луганськ, с. 40–101.

Bogusław Wyderka

Uniwersytet Opolski

Instytut Językoznawstwa

ORCID 0000-0002-0822-6034; e-mail: wyderka@uni.opole.pl

Ogólnopolska kariera śląskiego wulgaryzmu

Abstrakt: Artykuł omawia dzieje wulgaryzmu *ciul*, który z dialektu śląskiego przeszedł do odmiany potocznej polszczyzny ogólnej. Po raz pierwszy wulgaryzm zapisano w 1875 r. w śląskich dokumentach sądowych. Leksem pochodzi z gwar czeskich (por. *culik* ‘warkocz, spleciona kępa włosów’) lub morawskich (*culik* ‘sopel’). Pierwotne znaczenie uległo metaforyzacji i zaczęło oznaczać ‘narząd męski, penis’. Wyraz *ciul* jako wulgaryzm zaczął być używany w funkcji wyzwiska, co dokumentują zapisy archiwalne. W różnych typach kontaktów owo obraźliwe określenie mężczyzny łatwo zmieniło semantykę i ekspresyjne zabarwienie, od ‘oszusta, szumowiny’ po ‘niedorajdcę, głupka’. Pierwotne wulgarnie znaczenie leksemu rozszczepiało się na kolejne warianty, które zaczęły się neutralizować i tracić więź semantyczną z pierwotnym znaczeniem wulgarnym. Z kolei szerokie ramy kontaktów kulturowo-językowych w relacjach ponadregionalnych umożliwiły zdomowienie się ekspresywizmu w polszczyźnie potocznej. Proces dokonywał się w miarę dynamicznie, ponieważ w rozprzestrzenianiu się leksemu i nowych znaczeń dużą rolę odgrywały społecznościowe media cyfrowe.

Słowa kluczowe: wulgaryzm *ciul*, zmiany semantyczne, etymologia.

Abstract: Polish nationwide career of Silesian vulgarism. The article discusses the history of the vulgarism *ciul* transferred from the Silesian dialect to colloquial Polish. It was mentioned for the first time in 1875 in Silesian court documents. The lexeme derives from Czech dialects (compare *culik* ‘plait, plaited clump of hair’) or Moravian dialects (*culik* ‘icicle’). The primary meaning has been metaphorised to mean ‘the masculine organ, the penis’. The word *ciul* as a vulgarism started to be used as an epithet as documented in archival materials. In various types of interactions, this offensive definition of a male easily changed its semantics and expressive tone from ‘trickster, scum’ to ‘blunderer, fool’. The primary vulgar meaning of the lexeme morphed into subsequent variations that would become neutral and lose its semantic relation with its basic vulgar meaning. Intense cultural and linguistic contacts in cross-regional contexts enabled the expression to settle down in Polish colloquial language. The process was quite dynamic with social media playing an important role in spreading the lexeme and its new meanings.

Keywords: vulgarism *ciul*, semantic development, etymology.

Trudno dziś w tonacji wyłącznie pozytywnej charakteryzować język współczesnego dyskursu politycznego w Polsce, skoro niemal każdego dnia informowani jesteśmy o przekroczeniach norm dobrego obyczaju językowego w wypowiedziach polityków. Nie chodzi tylko o zjawiska nazwane przez Kazimierza Ożoga pauperyzacją języka polityki, do których badacz zalicza m.in. modę na potoczność, szablonowość, karnawalizację itd.

[Ożóg 2006, 81–90], lecz przede wszystkim o wulgaryzację wypowiedzi. Szeroko komentowanymi przypadkami użycia wulgaryzmów wywołany został temat niniejszego artykułu, dotyczy znaczenia, sensu i etymologii leksemu *ciul*.

Przypominam wydarzenia. Przy konstituowaniu się nowych władz samorządowych województwa śląskiego w 2018 r. doszło do spektakularnej decyzji radnego Wojciecha Kałuży o przejściu z Platformy Obywatelskiej do Prawa i Sprawiedliwości, dzięki czemu PiS uzyskało większość w sejmiku województwa śląskiego, zaś radny W. Kałuża objął urząd wicemarszałka województwa. Posłanka Nowoczesnej Monika Rosa na wiecu protestacyjnym w Żorach woła: „Kałuża, ty ciulu!”¹. Kilka miesięcy później pochodną tego zdarzenia była inwektywa skierowana przez radnego z Piekar Śląskich pod adresem posła PiS, Jerzego Polaczka: „Jurek, jesteś większym ciulem niż Kałuża”².

W obu przypadkach w funkcji wyzwiska użyte zostało przekleństwo *ciul*. Jego wydzwięk pragmatyczny natychmiast wywołał dyskusje, nie tylko internetowe, w których ujawniły się różne sądy dotyczące sensu i ekspresywności wyrazu, oceny wahały się na skali od wulgarnego przekleństwa po żartobliwy kolokwializm. Świadczą one o zwiększającym się społecznie przyzwoleniu na używanie wulgaryzmów i rozmywaniu ich negatywnej ekspresywności (dewulgaryzacja)³, jak też o zmianach, jakim uległa pierwotna semantyka wyrazu. Dalsze rozważania na temat leksemu *ciul* wymagają kilku uściśleń teoretycznych odnośnie do terminów: *przekleństwo*, *wulgaryzm*, *wyzwisko* i ich wzajemnych relacji.

Według Macieja Grochowskiego, autora *Słownika polskich przekleństw i wulgaryzmów*, *przekleństwem* jest „jednostka leksykalna, za pomocą której mówiący może w sposób spontaniczny ujawniać swoje emocje względem czegoś lub kogoś, nie przekazując żadnej informacji” (Grochowski 2008, 17). Nie każde przekleństwo jest wulgaryzmem. Za *wulgaryzmy* uznamy te jednostki leksykalne, które ujawniają emocje nadawcy względem kogoś lub czegoś, przy czym nadawca łamie tabu językowe. Istotną cechą semantyczną wyrażenia wulgarnego jest fakt, że co najmniej jedno z jego znaczeń ma związek z intymną częścią ciała lub czynnością fizjologiczną, zazwyczaj z aktem seksualnym (Grochowski 2008, 19). Wyprzedając nieco tok wywodu, można podkreślić, że warunek ten spełnia charakteryzowany tu wyraz *ciul*. Z kolei *wyzwisko* zdefiniowane zostało jako „spontanicznie wypowiedziane wyrażenie, ujawniające emocje mówiącego względem adresata; może ono być użyte po to, aby adresat wiedział, że mówiący czuje względem niego coś złego, i żeby adresat czuł się źle z tego powodu. Wyzwiska nie są odrębnymi jednostkami systemu leksykalnego, lecz wytworami aktów mowy” (Grochowski 2008, 21). Wyzwiskami bywają nie tylko wulgaryzmy i przekleństwa. Wulgaryzmy nie tworzą zamkniętego zbioru jednostek, stąd zbiory wyrazów uważanych za wulgarne w różnych środowiskach społecznych, w różnych pokoleniach użytkowników języka, nie pokrywają się (Grochowski 2008, 21). Ten sam wulgaryzm

¹ Przebieg zdarzenia podaję za portalem *Wyborcza.pl* z 24.11.2018 r., <https://katowice.wyborcza.pl> (dostęp 15.09.2019).

² Podaję za: *katowice.wyborcza.pl* z dn. 15.04.2019 (dostęp 15.09.2019).

³ Na procesy te zwracało uwagę wielu badaczy, m.in. Kowalikowa 1994; 2000; Grybosiowa 1998; Zarzeczny, Mazurek 2009.

bywa odmiennie wartościowany w różnych kręgach społecznych w zależności od obowiązujących w tych środowiskach norm obyczajowych. Fakt ten odzwierciedliły również wspomniane dyskusje związane z publicznym użyciem wyzwiska *ciul*.

Współczesny ogólnopolski leksem CIUL ma pochodzenie gwarowe śląskie. Przemawia za tym kilka faktów: dokumentacja historyczna, liczba i koncentracja geograficzna notowań wyrazu i jego derywatów w materiałach dialektologicznych⁴.

Pierwsze potwierdzenie funkcjonowania na Śląsku wulgaryzmu *ciul* odnajdujemy w XIX wieku w archiwalnych protokołach rozjemców sądowych okręgu sądowego Strzelce Opolskie⁵. W sporządzonym na podstawie tych materiałów przez Małgorzatę Iżykowską *Słowniku śląskich wyzwisk, obelg i wypowiedzeń obraźliwych* (Iżykowska, Starczewska-Wojnar 2015) odnajdujemy hasło *ciul* w znaczeniu ‘penis’, wyraz pojawia się w protokole procesu rozjemczego w Staniszczech Małych z 1875 r.: „Ty złodzieju gminski, boś sięgi pokradł. Ty cyganie, ty garboczu, dzieci masz żebrakami. Ty nie poradzisz nic robić, jeno Jósefie ciula do zici [rzyci] wrazić” (Iżykowska, Starczewska-Wojnar 2015, 92). Dalsza dokumentacja zawarta w haśle pokazuje użycie wulgaryzmu *ciul* w funkcji wyzwiska w latach trzydziestych XX w., por. „Du pieronischer Ziull [ciul], du Affe, du Pieron” (Jemielnica 1935 r.); „Te Beku [byku]; Te Zulu [ciulu], du Lui, te pieronski Zulu, te Wole” (Rozmierz 1932 r.) (Iżykowska, Starczewska-Wojnar 2015, 92).

W tymże *Słowniku śląskich wyzwisk...* odnotowano również derywaty *ciulek* i *ciulon*. *Ciulek* ‘zdr. ciul, penis’ pojawił się w protokole z Kielczy z 1876 r.: „Kurwjozru, twoja Zuna [tj. żona] ciebie [tobie] przed Wesselem Zulka [ciulka] z galot w Kaczmie do bua [dobyła]” (Iżykowska, Starczewska-Wojnar 2015, 92). Formę *ciulon* ‘wyzwisko ciul’ dokumentują zapisy: „Ty byku, ty kindrozie, jajoniu, ciuloni, Twój ojcowie Ci dali kocia na wiano, Tyś z Krascheowa [tj. z Krasiejowa] do małych Staniszczech zgołą rzycią przyszedł, Ty kurwiozu” (Staniszcz Małe 1884); „Piontek, du Culon” (Staniszcz Wielkie 1931) (Iżykowska, Starczewska-Wojnar 2015, 93).

Pierwsze leksykograficzne notowanie form z rdzeniem *ciul-* odnajdujemy w monografii Lucjana Malinowskiego *O niektórych wyrazach ludowych polskich* (1892). Badacz przytacza pochodzące z gwar Śląska Cieszyńskiego formy *culka*, *ciulka* w znaczeniu ‘penis’ i odnosi ich pochodzenie do czeskiego *culik* ‘nodus capillorum’ (Malinowski 1892, 29), tj. ‘warkocz, węzeł, pęk włosów’. Za Malinowskim wyraz odnotowuje M. Karłowicz w *Słowniku gwar polskich: culka* albo *ciulka* ‘penis’ ciesz. (KarSGP, I, 261).

Materiał historyczny wskazuje, że już w 2. poł. XIX w. rozpowszechnienie wulgaryzmu *ciul* na Śląsku (przynajmniej środkowym i południowym) szło w parze z pojawianiem się jego ekspresywnych derywatów. Trudno powiedzieć, czy w przyszłości odnajdziemy poświadczenia chronologicznie wcześniejsze.

W 2. poł. XX w. wyraz *ciul* ‘penis’ pojawia się niemal we wszystkich gwarach środkowego i południowego Śląska, por. przykładowo: *Ale mo tego ciula* (ŚCiesz);

⁴ Wnioski opieram na dostępnych opracowaniach dialektologicznych, przede wszystkim na ZarębaAJŚ, m. 634, SGŚ, SGP PAN.

⁵ Rozjemcy sądowi stanowili najniższą instancję sądową w państwie pruskim. O instytucji rozjemców zob. Iżykowska, Starczewska-Wojnar 2015, 9–34.

Dej pozór; bo ci ciul kabzóm wylejzie (SGŚ)⁶. Z reguły występuje obocznie z synonimem *ciulok*, *ciulik*, rzadziej *ciulka*. Wyjątek stanowią gwary północnośląskie okolic Kluczborka i Namysłowa, gdzie w znaczeniu ‘penis’ notowano tylko formę *ciulik*, (zob. ZarAJŚ, m. 634). Wyraz utrwalił się także we frazeologii, por. zrobić kogoś w ciula ‘oszukać, okłamać’; ciula wziąć ‘nie osiągnąć żadnych korzyści’ (SGŚ).

O śląskim rodowodzie leksemu CIUL świadczy również geografia derywatów z rdzeniem *ciul-* tworzących bogate gniazdo słowotwórcze. Wyłącznie w gwarach śląskich w znaczeniu ‘penis’, w różnych jego odcieniach, pojawiają się: *ciulaczek*, *ciulak*, *ciulczart*, *ciuliczek*, *ciulka*. Granice gwar śląskich przekroczył jedynie *ciulik* notowany też w innych gwarach polskich, zob. (SGŚ, SGP PAN).

Ciul używany był często w funkcji obraźliwego wyzwiska, co dokumentują już najdawniejsze zapisy wyrazu i późniejsze liczne notowania z wielu gwar śląskich. Od wyzwiska mającego charakter zniewagi i niosącego znamiona obelżywości łatwo już do modyfikacji semantyki i pojawienia się nowego znaczenia ‘niedorajda, fujara, głupiec’ lub podobnego, wyrażającego dezaprobatę nazywanej osoby. Taka modyfikacja dokonała się już na gruncie gwar śląskich, por. *Z takim ciulem nie chcym mieć nic spólnego* (ŚlCiesz, 73); *ti ćulu!* Góra św. Anny strzel (OleschAn, 23); *ty ciulu, wynoś się Kalety* (Jędrysek) tar (SGP PAN, IV, 432); *Kobiór pszcz; Żory; ty ciulu jedyn, tak się dosz wykiwać* Zabrze; *Kochanowice lub; ty ciulu gupi, motor ześ mi zepsul Łagiewniki M lub; Nędza rac; ty ciulu, zobejż, co żejś zrobił* Kolonowskie strzel; *Chrzastowice op; Sowin nys* (SGŚ, V, 129). Stąd już łatwo do modyfikacji znaczenia.

Poza Śląskiem *ciul* w znaczeniu ‘penis’ występuje w przyległych do Śląska rejonach Małopolski zachodniej, co niewątpliwie jest skutkiem wpływów śląskich. Wulgaryzm notowano w Żabnicy pow. żywiecki, Głębowicach pow. oświęcimski, Starczy pow. częstochowski (ZarAJŚ, m. 634), w gwarach górali żywieckich (Nowak 2012, 68). Wyjątkowo pojawia się *ciul* ‘penis’ w gwarach rejonów odległych od Śląska: w Przewrotnem pow. rzeszowski (zapis z r. 1969/1970), w Samocicach pow. Dąbrowa Tarnowska (zapis z lat 50. XX w.), w Kórniku pow. poznański (zapis z r. 1930/1932) (SGP PAN). Na podstawie tak nielicznych i rozsianych geograficznie notowań (do tego zapisów różnych chronologicznie), trudno doszukiwać się jakichkolwiek regularności. Odnosi się to również do wtórnego znaczenia ‘obelżywie o mężczyźnie’, które poza Śląskiem pojawia się gwarze podhalańskiej (KąśPodhale, II, 199) i orawskiej (KąśOrawa, 86), w gwarze Samocic pow. dąbrowski. Zaś w znaczeniu ‘mężczyzna niezaradny, ślamazarny; niezdara, niedołęga’ notowany był w gwarach miejscowości: Przedmość gm. Praszka (Wieluńskie), Przysiersk pow. świecki (Kociewie), Nienadówka pow. rzeszowski (SGP PAN).

Pochodzenie leksemu CIUL nie jest łatwe do ustalenia. Nie odnajdziemy etymologii wyrazu w istniejących słownikach etymologicznych polszczyzny. Nie podzielam

⁶ Mimo że wulgaryzm *ciul* nie należy do wyrazów rzadko używanych, nie wszystkie popularne słowniki gwar śląskich go odnotowują. Działa autocenzura powodowana negatywnym nacechowaniem wyrazu. Na temat wulgarnego znaczenia słowa dziennikarz „Dziennika Zachodniego”, Marcin Zasada, przeprowadził wywiad z Rafałem Adamusem, prezesem towarzystwa Pro Loquela Silesiana, który stwierdził: „Wśród śląskich przekleństw, «ciul» ma najcięższy kaliber. Są regiony kraju, w których wydźwięk tego słowa jest łagodniejszy. Ale ja bym się obraził, gdyby ktoś mnie tak nazwał. Warszawiak może mniej” (<https://dziennikzachodni.pl/ciul-to-wulgaryzm-jeden-z-najcięższych-na-ślasku/ar/550745>).

wywodów etymologicznych zaproponowanych Ludwika Stommę oraz Zbigniewa Kadłubka. *Słownik polskich wyzwisk, inwektyw i określeń pejoratywnych* L. Stommy zawiera hasło: „CIUL, CIULOSEK – od *ciulać*. W pierwotnym znaczeniu – centuś, skąpiec. Potem również złodziej (...) a także oferma, safandula” (Stomma 2000, 32)⁷. Zaś Z. Kadłubek wyprowadza *ciula* od stpol. *ciuly* w znaczeniu ‘głupiec’⁸. Obaj autorzy wychodzą od zmodyfikowanego już znaczenia leksemu *ciul*, nie biorąc pod uwagę pierwotnego znaczenia ‘penis’, w jakim wyraz pojawił się w dokumencie z 1875 r.

Wychodząc od sugestii L. Malinowskiego (1892), źródła wyrazu można dopatrywać się w języku czeskim, w którym hipotetyczny rdzeń *cul odnajdujemy w dawnym i gwarowym czeskim *culik* ‘warkocz, spleciona kępa włosów’ (Machek 1997, 90). Inny etymolog czeski, Jiří Rejzek, widzi związek interesującego nas wyrazu z czasownikiem *culiti* ‘zapłatać’ (Rejzek 2001, 109). Czeskie *culik* ma powiązanie z gwarowym morawskim *culik* ‘sopel’ (Bartoš 1906, 453), a także z dialektalnym słowackim *culik* ‘mięisty wyrostek na skórze’ (Ripka 1994, I, 223). Semantyczne powiązanie znaczenia polskiego *ciul*, *culik* ‘penis’ ze znaczeniami występującymi w językach czeskim i słowackim jest wyraźne, pierwotne znaczenie ‘warkocz, spleciona kępa włosów’ lub ‘sopel’ zmieniło się, na zasadzie metafory, w znaczenie ‘narząd męski, penis’. Analogiczny proces rozwarstwienia znaczeń na zasadzie metafory odnajdujemy w innym polskim wulgaryzmie – *kutas* (zob. Bańkowski 2000).

W gwarze podhalańskiej występuje hasło CIUL II w znaczeniu ‘pompon zrobiony z włóczki lub wełny przszyty na czubku czapki’ (KąśPodhale, II, 199). Jest to ślad wiążący podhalańską formę *ciul* z czeskim *culik* ‘warkocz, spleciona kępa włosów’. Gwary śląska i podhalańska mogły dokonać zapożyczeń niezależnie od siebie. Nie mamy jednakże potwierdzeń, aby na Podhalu doszło do wytworzenia się znaczenia ‘penis’, co jest istotne, mając na uwadze dalszą ewolucję semantyczną wyrazu do obraźliwego wyzwiska oraz rozprzestrzenianie się wulgaryzmu w polszczyźnie ogólnej. Leksemy CIUL I, CIULAS, CIULIK ‘obraźliwie o mężczyźnie’, które notuje słownik gwar podhalańskich (KąśPodhale, II, 199), mogą być nowszymi zapożyczeniami z polszczyzny potocznej, niezależnymi od CIUL II.

Ze względów semantycznych mniejsze prawdopodobieństwo należy przypisać hipotezie wiążącej pochodzenie wyrazu z dialektalnym rumuńskim *ciul* ‘zwierzę z obciętymi uszami’ (Machek 1997, 108), od którego pochodzi słowackie *čuľa* ‘owca z krótkimi uszami; koza bez rogów’ (Ripka 1994, 283), gw. orawskie *ciula* ‘owca bez rogów z małymi uszami’ (KąśOrawa) oraz gw. podhalańskie *culka* ‘owca o krótkich uszach’ (KąśPodhale, II).

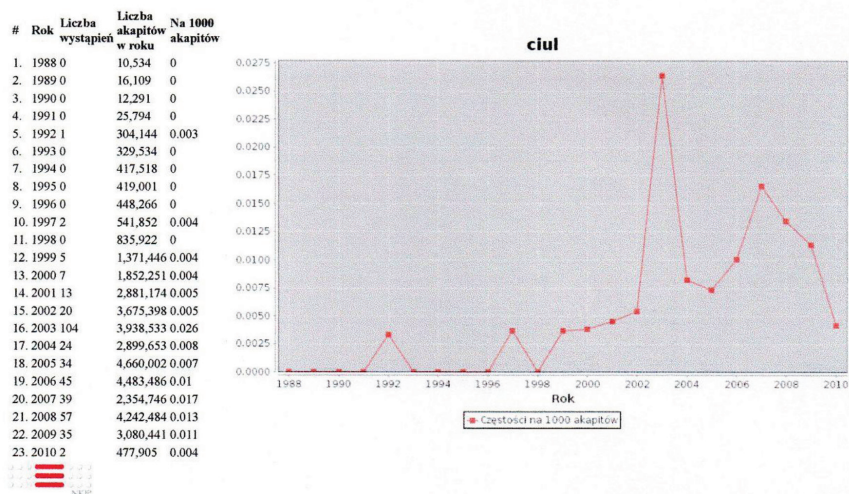
Zamieszczony w prezentowanym artykule profil diachroniczny leksemu CIUL⁹ pokazuje, że wyraz we współczesnej polszczyźnie ogólnej zaczął się pojawiać w początkach lat dziewięćdziesiątych ub. wieku.

⁷ Według Andrzeja Bańkowskiego czasownik *ciulać* jest derywatem pochodnym od pol. dial. *ciula* (Bańkowski 2000), nie mógł więc fundować rzeczownika *ciul*. Trudna do wyjaśnienia na gruncie polskiej fonetyki historycznej jest też początkowa grupa *ciu-*.

⁸ Zob. <https://gryfnie.com/slownik-slaski/ciul/> (dostęp 30.09.2019). Co do etymologii *ciuly* zob. poprzedni przypis.

⁹ Cytuję według danych Narodowego Korpusu Języka Polskiego (wyszukiwarka Pelcra), www.nkjp.uni.lodz.pl/.

Ryc. 1. Profil diachroniczny leksemu *CIUL*

Źródło: Narodowy Korpus Języka Polskiego, www.nkjp.uni.lodz.pl.

Nie dziwi zatem fakt, że hasła *CIUL* nie zawierają XX-wieczne słowniki ogólne języka polskiego czy nowsze, oparte na XX-wiecznych korpusach (SJPDor, SJPDubisz, WSJP, WSJP PWN). Skoro wymienione słowniki zawierają hasło *chuj* (z wyjątkiem SJPDor), to nie wchodzi w grę względy cenzuralne. Najprawdopodobniej redaktorzy tych słowników uznali wyraz *ciul* za regionalny bądź slangowy. Natomiast interesującą nas leksem odnajdujemy w PSWP, w którym *CIUL* opisano w znaczeniu już zmodyfikowanym jako wyraz pogardliwy ‘ktoś niezaradny, nierozgarnięty, pozbawiony energii’. Tamże odnotowano również podhasło *ciul miejski* ‘mieszczuch’.

Brak też interesującego nas wyrazu w słownikach polszczyzny historycznej¹⁰ i słownikach etymologicznych, co wynika z braku potwierdzeń w źródłach. Kiedy wulgaryzm zadomowił się w gwarach śląskich i czy w ogóle uda się to stwierdzić, trudno powiedzieć. Jednakże nie przypuszczam, aby *ciul* pojawił się w gwarach śląskich dopiero w 2. poł. XIX w., był już wtedy zadomowiony, o czym świadczą przytoczone wyżej fragmenty protokołów sądowych.

Nie odnajdujemy interesującego nas leksemu w *Słowniku polskich przekleństw i wulgaryzmów* Macieja Grochowskiego (2008). Autor z założenia uwzględnia wyłącznie wyrazy o zasięgu ogólnopolskim, stąd można wysnuć wniosek, że w okresie gromadzenia zbioru przekleństw (pierwsze wydanie *Słownika* 1995 r.), słowo *ciul* było uważane za regionalizm lub argotyzm. Fakt ten pokrywa się z danymi cytowanego wyżej profilu diachronicznego wyrazu *ciul*.

We współczesnej polszczyźnie ogólnej *CIUL* pojawia się jako leksem odmiany potocznej (lub w stylizacjach na potoczność) w następujących znaczeniach:

1. wulgaryzm ‘członek męski, penis; chuj, kutas’,

¹⁰ Brak hasła w SIStp, SP XVI, ESJP XVII, LindeSJP, SIWł, SIWAr.

2. pejoratywnie o mężczyźnie ‘łotr, bydlak, szumowina, łajdak’,
3. lekceważąco o mężczyźnie ‘dureń, oferma, ślamazara, łamaga’,
4. pełni rolę słowa wytrychu w tekstach potocznych, tj. pojawia się jako forma obsceniczna bez określonego znaczenia, zastępując inny wyraz o zabarwieniu neutralnym lub inny wulgaryzm.

Pełny zakres znaczeń uwzględniają dwa słowniki. *Słownik polskich leksemów potocznych* pod red. W. Lubasia, w którym hasło ma następującą charakterystykę: 1. ‘grubiańsko penis’; 2. ‘ślamazara pozbawiony energii’, por. *A nie będziesz gadał, to dziewczyna gotowa pomyśleć żeś ciul* (cyt. z powieści W. Myśliwskiego, *Kamień na kamieniu*); 3. ‘obraźliwie o mężczyźnie’ (SPLP, I, 503). Drugim dziełem jest internetowy *Miejski słownik slangu i mowy potocznej*¹¹. W słowniku odnajdujemy następujące znaczenia wyrazu: 1. wulgarnie o osobie, do której czujemy dużą antypatię i mamy całkowity brak szacunku: ‘oszust, łotr, szumowina, łajdak’, cyt. *Ten ciul oszukał mnie na 2 paczki. Znowu muszę spotkać się jutro z tym ciulem*. 2. na Śląsku: ‘chuj, kutas’, cyt. *Tyś jes ciul jak al ino nie taki gładki (al = węgorz)*. 3. ‘dureń, oferma’, cyt. *Ten Karol to jednak jest ciul*. Oba słowniki odnotowują też liczne derywaty od podstawy *ciul*.

Wydany w 1996 r. (a więc w okresie wzrastającej frekwencji użycia wyrazu *ciul* w polszczyźnie) *Słownik polszczyzny potocznej* Janusza Anusiewiczza i Jacka Skawińskiego dokumentuje dwa znaczenia: 1. obraźliwie ‘z niechęcią o mężczyźnie’. 2. grubiańsko ‘członek męski’ (Anusiewicz, Skawiński 1996, 19 i 28).

Redagowany przez hobbystów internetowy *Słownik języka polskiego* (<https://sjp.pl>) kwalifikuje wyraz jako wulgarny w znaczeniach: 1. ‘wyzwisko używane w stosunku do mężczyzn; skurwysyn, chuj’; 2. ‘członek męski; fiut’.

Ponadto pierwotne znaczenie wyrazu *ciul*, tj. ‘penis’ odnajdujemy w *Słowniku seksualizmów polskich* Jacka Lewinsona, gdzie poprzedzone jest kwalifikatorem *grubiański* (Lewinson 1996, 25).

Znaczenia wskazane wyżej jako (2) i (3), tj. ‘pejoratywnie o mężczyźnie’ i ‘lekceważąco o mężczyźnie’ nie wykazują ostrej granicy, por. *Prawy przedni blotnik klepałem. Jakiś ciul wgniótł na parkingu* (www.nkjp.uni.lodz.pl/). Jak już wspominałem, są one efektem wtórnych przesunięć semantycznych, a współcześnie można je uznać za ogólnopolskie kolokwializmy. Używane w komunikacji potocznej bywają różnie odbierane i wartościowane w zależności od typu kontaktu i kontekstu. W kontaktach oficjalnych oba znaczenia traktowane są jako nacechowane pejoratywnie. *Ciul* użyty w kontaktach nieoficjalnych, koleżeńskich w znaczeniu (3) nie jest odbierany jako ubliżający, bywa natomiast odczytywany jako lekceważenie bądź kpina¹². Ów nieco łagodniejszy odcień grubiańskości znaczenia, lecz nadal pejoratywny, potwierdzają

¹¹ Zob. <https://www.miejski.pl/> (dostęp 17.09.2019). Na stronie brak informacji o składzie redakcji.

¹² Znaczenie to potwierdzają teksty i wpisy internetowe oraz wyniki sondażu, jaki przeprowadziłem w styczniu 2019 r. wśród studentów Uniwersytetu Opolskiego, mając na uwadze potrzeby innego opracowania. W podobnym tonie wypowiada się Zbigniew Kadłubek (Ślązak, profesor filologii klasycznej Uniwersytetu Śląskiego), por. fragment felietonu zamieszczonego na stronie internetowej *Gryfnie*: „Jak usłyszę ludzie «ty ciulu», zaro sie lachajom choby gupi do syra. Słowo «ciul» ni ma obelżywe. Je w nim coś łagodnego. Teraz sie godo, że to je fest szpetne słowo a downij to było taki normalne” (<https://gryfnie.com/slownik-slaski/ciul/>).

zapisy w nowo opracowanych słownikach, np. *Inny słownik języka polskiego PWN* pod red. M. Bańki określa omawiany wyraz jako słowo potoczne i obraźliwe: ‘ciulem nazywa się mężczyznę, do którego czuje się niechęć’ [ISJP I, 199]. *Słownik języka polskiego* pod red. B. Dunaja, klasyfikuje wyraz jako regionalny, wulgarny: w znaczeniu ‘bardzo obraźliwie o mężczyźnie’ (SJPDunaj, 129). Jako łódzki regionalizm w znaczeniu ‘ktoś niezaradny, oferma, niedorajda’ notuje omawiany wyraz *Słownik dwudziestowiecznej Łodzi* D. Bieńkowskiej, M. Cybulskiego, E. Umińskiej-Tytoń (2007). Hasło CIUL pojawia się w szeregu innych specjalistycznych słowników drukowanych (np. jako argotyzm) i internetowych, zob. m.in. *Wikisłownik* (<https://pl.wiktionary.org/>), *Glosbe* (<https://pl.glosbe.com/pl/pl/ciul>). Cytowanie ich zawartości nie wnosi nowych danych.

Współcześnie notujemy też formę *ciul* w funkcji wyrazu wytrychu, por. znaczenie (4), niejednokrotnie o głęboko zneutralizowanej wulgarności. Funkcję (4) ilustruję cytatami zaczerpniętymi z zasobów *Narodowego Korpusu Języka Polskiego* [www.nkjp.uni.lodz.pl/]: *mniej więcej ale mi napisałaś że będziesz godzinę później no to mówię ciul umrę zaraz z głodu; a ciul o Boże a ile ja go widziałam? no i co mówisz Marlena; Gabi:) u mnie w szkole w ciul panienek chodzi w takich trampkach długich nie mogę tego; za pare dni na kantrze, i ciul wie, co mi lekarz wynajdzie.*

Omówione w artykule dzieje leksemu CIUL nie stanowią przypadku szczególnego. Odwrotnie, w świetle faktów opisanych w wydanej ostatnio monografii Benjaminia K. Bergena *What the F. Co przeklinanie mówi o naszym języku, umyśle i nas samych* (2019), dzieje śląskiego wulgaryzmu nie odbiegają od przypadków rozwoju wulgaryzmów w społecznościach anglojęzycznych. Zadomowione w gwarach śląskich zapożyczenie, pochodzące z gwar czeskich (o znaczeniu ‘warkocz, spleciona kępa włosów’) lub morawskich (‘sopel’) uległo metaforyzacji i zaczęło oznaczać ‘narząd męski, penis’ (znaczenie notowane na Śląsku w 1875 r.). Ta zmiana semantyki mogła dokonać się jeszcze na gruncie języka macierzystego, lecz tego nie jesteśmy w stanie udokumentować. *Ciul* jako wulgaryzm zaczął być używany w funkcji wyzwiska, co dokumentują zapisy archiwalne. W różnych typach kontaktów owo obraźliwe określenie męczyzny łatwo zmieniało semantykę i ekspresyjne zabarwienie, od ‘oszust, szumowina’ po ‘niedorajda, głupek’. Pierwotne wulgarne znaczenie leksemu rozszczepiało się na kolejne warianty, które zaczęły się neutralizować i tracić więź semantyczną z pierwotnym znaczeniem wulgarnym. Z kolei szerokie ramy kontaktów kulturowo-językowych w relacjach ponadregionalnych umożliwiły zadomowienie się ekspresywności w polszczyźnie potocznej. Proces dokonywał się w miarę dynamicznie, ponieważ w rozprzeszczerzeniu się leksemu i nowych znaczeń dużą rolę odgrywały społecznościowe media cyfrowe.

Literatura

- Anusiewicz J., Skawiński J. (1966), *Słownik polszczyzny potocznej*, Warszawa–Wrocław.
 Bańkowski A. (2000), *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa.
 Bartoš F. (oprac.) (1906), *Dialektický slovník moravský*, Praha.

- Bergen B.K. (2019), *What the F. Co przeklinanie mówi o naszym języku, umyśle i nas samych*, Kraków.
- Bieńkowska D., Cybulski M., Umińska-Tytoń E. (2007), *Słownik dwudziestowiecznej Łodzi*, Łódź. ESJXPXVII, *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku* (<https://sxvii.pl/>).
- Grochowski M. (2008), *Słownik polskich przekleństw i wulgaryzmów*, wyd. III, Warszawa.
- Grybosiova A. (1998), *Liberalizacja społecznej oceny wulgaryzmów*, [w:] *Człowiek – dzieło – sacrum*, pod red. S. Gajdy i H.J. Sobeczki, Opole, s. 361–369.
- ISJP, *Inny słownik języka polskiego PWN*, red. M. Bańko, t. 1–2, Warszawa 2000.
- Iżykowska M., Starczewska-Wojnar A. (2015), „Ty bestya! Ty kamelo!”. *Agresja językowa w polszczyźnie śląskiej (1845–1938)*, Opole.
- KarSGP, Karłowicz J., *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków 1900–1911.
- KąsOrawa, Kąs J., *Słownik gwary orawskiej*, Kraków 2003.
- KąsPodhale, Kąs J., *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. II, Bukowina Tatrzańska–Nowy Sącz 2015.
- Kowalikowa J. (1994), *Znaczenie i funkcja wyrazów tzw. brzydkich we współczesnej polszczyźnie mówionej*, (w:) *Współczesna polszczyzna mówiona w odmianie opracowanej (oficjalnej)*, pod red. Z. Kurzowej i W. Śliwińskiego, Kraków, s. 105–113.
- Kowalikowa J. (2000), *Wulgaryzmy we współczesnej polszczyźnie*, [w:] *Język trzeciego tysiąclecia*, pod red. G. Szpili, Kraków, s. 121–132.
- LindeSJP, Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. 1–4, Warszawa 1807–1814.
- Lewinson J. (1996), *Słownik seksualizmów polskich*, Warszawa.
- Machek V. (1997), *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
- Malinowski L. (1892), *O niektórych wyrazach ludowych polskich. Zapiski porównawcze*, Kraków. *Miejski słownik slangu i mowy potocznej* (<https://www.miejski.pl/>).
- Narodowy Korpus Języka Polskiego* (www.nkjp.uni.lodz.pl/).
- Nowak J.K. (2012), *Słownik gwary górali żywieckich*, Żywiec–Grójec–Warszawa.
- OleschAn, Olesch R. (1958–1959), *Der Vorschatz der polnischen Mundart von Sankt Annaberg*, Bd I–II, Berlin.
- Ożóg K. (2006), *Pauperyzacja języka współczesnej polityki*, „LingVaria” nr 1, s. 81–90.
- PSWP, *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. H. Zgólkowa, t. 1–50, Poznań 1994–2005.
- Rejzek J. (2001), *Český etymologický slovník*, Praha.
- Ripka I. red., 1994, *Slovník slovenských nářečí*, t. 1, Bratislava.
- SGP PAN, *Słownik gwar polskich*, opracowany przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, t. 1–2, red. M. Karaś, t. 3–5, red. J. Reichan, Wrocław–Kraków 1979–1998; t. 6–7, red. J. Okoniowa, Kraków 2001–2013.
- SGŚ, *Słownik gwar śląskich*, t. 1–XVI, red. B. Wyderka, Opole 2000–2017.
- SJPDor, *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, pod red. W. Doroszewskiego, Warszawa 1958–1969.
- SJPDubisz, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–4, pod red. S. Dubisza, Warszawa 2003.
- SJPDunaj, *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1996.
- ŚlCiesz, *Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego*, pod red. J. Wronicz, wyd. II, Ustroń 2010.

Słownik języka polskiego (<https://sjp.pl/>).

SłStp, *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 1–11, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1953–2002.

SłWar, *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego i W. Niedźwiedzkiego, Warszawa 1900–1927.

SłWil, *Słownik języka polskiego*, A. Zdanowicz i in., t. 1–2, Wilno 1861.

SPXVI, *Słownik polszczyzny XVI w.*, t. III: BY–CYZ, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.

SPLP, *Słownik polskich leksemów potocznych*, red. W. Lubaś, t. 1: A–Ć, Kraków 2001.

Stomma L., 2000, *Słownik polskich wyzwisk, inwektyw i określeń pejoratywnych*, Warszawa.

WSJP, *Wielki słownik języka polskiego IJP PAN*, red. P. Żmigrodzki (www.wsjp.pl/).

WSJP PWN, *Wielki słownik języka polskiego PWN*, t. 1–5, pod red. S. Dubisza, Warszawa 2018.

ZarAJŚ: Zareba A., *Atlas językowy Śląska*, t. I–VIII, Warszawa–Kraków 1969–1990.

Zarzeczny G., Mazurek M. (2009), *Co komunikują polskie wulgaryzmy?*, [w:] *Procesy rozwojowe współczesnej polszczyzny*, cz. 1: *Najnowsze zjawiska w polszczyźnie*, pod red. K. Zalejarza i K. Ruty, Poznań, s. 174–183.

Justyna Kobus

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Instytut Filologii Polskiej

ORCID: 0000-0002-4094-2743; e-mail: jusper@amu.edu.pl

Materiały do osiągnięć leksykografii słowiańskiej

Грицак М. А. *Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області. Вип. 1: А–Б / За ред. П.Ю. Гриценка. – Київ: КММ, 2017. – 380 с. (ISBN 978-966-1673-48-8).*

У 2017 році побачив світ перший випуск “Матеріалів до словника українських говірок Закарпатської області” (літери А– Б) М. Грицака. Ця подія знаменувала новий етап у дослідженні цікавого й неоднорідного в мовному та культурному сенсі регіону України. Структурне розмаїття українських діалектів Закарпаття зумовлене насамперед збереженням багатьох давніх автентичних рис мови і культури українців, природними умовами життя, відкритістю до різноманітних взаємин із сусідніми народами, що позначилося на мовленні українців-закарпатців. Важливо, що й на початку XXI ст. Закарпаття є тим українським етномовним простором, де значною мірою збережено діалектне спілкування, де престижно знати й користуватися рідною говіркою.

Діалекти Закарпаття від кінця XIX ст. і до сьогодні – об’єкт наукових зацікавлень багатьох відомих українських і зарубіжних мовознавців. Серед дослідників діалектів і народної культури Закарпаття особливе місце належить *Миколі Андрійовичу Грицаку* (1908–1979), який упродовж усього життя збирав, упорядковував й осмислював лексику і фразеологію українських говірок Закарпатської області. Дослідник зафіксував багатство лексики українських закарпатських говірок середини XX ст. і завдяки цьому зберіг для українського мовознавства унікальні оприявлення народної мовотворчості. У цих діалектних свідченнях відбито доквілля, світ місцевої традиційної матеріальної й духовної культури, риси ментальності носіїв говірок.

До розуміння ваги діалектного мовлення, традиційної культури рідного краю М. Грицак прийшов ще юнаком і залишився вірним цій осмисленій пристрасті до схилу своїх літ. Однак йому не вдалося укласти всього корпусу словника, підготувати до друку й опублікувати бодай один його том. Лексична спадщина

М. Грицака – це машинописні варіанти тексту опрацьованої автором частини словника (від А до К) та картотека первісного матеріалу (від А до Я), що зберігаються в Інституті української мови Національної академії наук України (Київ). Картотека об'єднує записи як самого М. Грицака (їх кількість відчутно переважає), так і багатьох кореспондентів-аматорів із кола друзів і знайомих, учнів шкіл, де в різний час учителював дослідник, студентів Ужгородського університету. Серед записів велика кількість фольклорних текстів, фрагментів коломибок, фразеологізмів, приповідок, скоромовок, уривки з розповідей на різні теми, тлумачення реалій традиційної культури; окремі картки містять їх схематичні малюнки. У матеріалах представлено архаїзми та новітні засвоєння, слова питомі й запозичені, загальноживані лексеми і слова обмеженого використання, пов'язані з різновидами трудової діяльності; слова щоденного вжитку й поширені лише у фольклорних текстах та в обрядовій сфері.

Словникова стаття охоплює реєстрове слово в початковій формі, його фонетичні варіанти, ремарки, значення, приклади вживання слова в мовленні носіїв говірок; вказівку на локалізацію у говірках Закарпаття, фразеологізми чи усталені словосполучення, у яких закріплене слово. Зрідка наведено іншомовні вкраплення у відповідному записі – запозичення з інших мов, латинськомовні еквіваленти для назв рослин, тварин, комах тощо. Говіркове мовлення відтворено спрощеною транскрипцією.

Реєстр словника складає лексика різних частин мови; серед іменників переважають загальні назви; із власних назв (онімів) подано лише ті, які набули вторинних функцій, мають усталене похідне значення, а також ті особові імена, прізвища й прізвиська, клички тварин, топоніми (назви географічних об'єктів – населених пунктів, їх частин, гір, лісів, урочищ, річок тощо), які формально й мотиваційно пов'язані з реєстровим словом і можуть слугувати додатковим джерелом інформації в дослідженні неонімної лексики. Реєстр упорядковано в алфавітній послідовності.

Перший випуск «Матеріалів до Словника українських говірок Закарпатської області» М. Грицака за варіантами авторових опрацювань та картотекою упорядкували й підготували до друку д.ф.н., проф. П. Гриценко та співробітники відділу діалектології Інституту української мови НАН України: к.ф.н. Н. Вербич, О. Іщенко, Г. Кобирилка, Л. Колеснік, М. Поїстогова, Л. Рябець, М. Ткачук, О. Холодзонь, О. Юсікова, наукові співробітники І. Пустовіт, І. Симоненко, Г. Сікора.

Людмила Рябець (Київ, Україна)

***

- A. JĘZYK: polski;
- B. TYTUŁ: *Słownik języka mieszkańców ziemi łukowskiej. Praca na roli i w gospodarstwie*;
- C. AUTOR / AUTORZY: pod red. Jerzego Sierociuka;
- D. MIEJSCE i ROK WYDANIA: Poznań 2019;
- E. ISBN: 978-83-65666-53-6;
- F. LICZBA HASEŁ: ok. 1400;
- G. TYP i UKŁAD HASEŁ: alfabetyczny;
- H. BUDOWA ARTYKUŁU HASŁOWEGO: wyraz hasłowy, znaczenie i podznaczenia w cudzysłowie definicyjnym, cytat źródłowy, lokalizacja (miejsowość, z której pochodzi cytowany informator), odsyłacze; kolejne znaczenia wyodrębnione w osobnym artykule hasłowym w sposób następujący: wyraz hasłowy + liczba rzymska;
- I. UWAGI: słownik tematyczny, który obejmuje materiały terenowe pozyskane w ramach gwarowego projektu edukacyjnego przez uczniów szkoły średniej w Łukowie i koordynatora projektu, zarazem redaktora *Słownika...*; publikacja jest ilustrowana oryginalnymi fotografiami przedstawiającymi definiowane desygnaty; słownik jest dostępny w wersji papierowej oraz jako pliki PDF do pobrania (<https://www.ilo.lukow.pl/wp-content/themes/kosciuszka/assets/sownik-jezyka-mieszkanow-ziemi-lukowskiej.rar>).

***

- A. JĘZYK: polski;
- B. TYTUŁ: *Słownik języka mieszkańców okolic Czerniejewa. Praca na roli i w gospodarstwie*;
- C. AUTOR / AUTORZY: pod red. Justyny Kobus i Magdaleny Stępień;
- D. MIEJSCE i ROK WYDANIA: Poznań 2018;
- E. ISBN: 978-83-65666-43-7;
- F. LICZBA HASEŁ: 1114;
- G. TYP i UKŁAD HASEŁ: alfabetyczny;
- H. BUDOWA ARTYKUŁU HASŁOWEGO: wyraz hasłowy, w nawiasie kwadratowym warianty fonetyczne, rodzajowe lub informacja gramatyczna, w nawiasie okrągłym alternatywna forma wyrazu hasłowego lub uzupełnienie hasła, znaczenie lub definicja w cudzysłowie definicyjnym, cytat i/lub cytaty, skrót miejscowości, odsyłacz, kolejne znaczenie wyodrębnione liczbą arabską;
- I. UWAGI: słownik tematyczny; publikacja powstała jako wynik współpracy trzech szkół podstawowych i Pracowni Dialektologicznej UAM; pozyskane materiały są oryginalne, stanowią dokument fonograficzny naszych czasów; słownik jest ilustrowany oryginalnymi fotografiami przedstawiającymi desygnaty; zawiera miejsce na notatki; słownik jest dostępny w wersji papierowej, w przyszłości w postaci pliku PDF (do pobrania).

***

- A. JĘZYK: polski;
- B. TYTUŁ: *Balak lwowski. Mowa przedwojennego Lwowa*;
- C. AUTOR / AUTORZY: Stanisław Domagalski;
- D. MIEJSCE i ROK WYDANIA: Warszawa–Kraków–Lwów 2018;
- E. ISBN: 978–83–7864–849–9;
- F. LICZBA HASEŁ: 1861 (cz.1. – 1035, cz. 2. – 826);
- G. TYP i UKŁAD HASEŁ: alfabetyczny;
- H. BUDOWA ARTYKUŁU HASŁOWEGO: słownik w 2 częściach: cz. 1. *Słowniczek balaku lwowskiego (z tamtejszego na tutejsze)*, cz. 2. *Słowniczek balaku lwowskiego (z tutejszego na tamtejsze)*; w słowniku zastosowano urozmaicony układ artykułu hasłowego – kolorystyczny i formalny; znaczenie kolorów w cz. 1 słownika: niebieski – wyraz hasłowy (czcionka pogrubiona), czarny – znaczenie, definicja, fioletowy – przykłady użycia; znaczenie kolorów w cz. 2. słownika: czarny – wyraz hasłowy (czcionka pogrubiona), niebieski – znaczenie, definicja, fioletowy – przykłady użycia układ artykułu hasłowego od strony formalnej: wyraz hasłowy, po półpauzie objaśnienie, które bywa podane w postaci gwarowej (czarna kursywa umieszczona w nawiasie) lub ogólnopolskiej (czarna czcionka prosta, bez nawiasu), przykład użycia zamieszczony w nawiasie; kolejne znaczenia zapisane są po średniku odpowiednim krojem i kolorem czcionki; brak odsyłaczy – hasła pokrewne podawane są po przecinku, a następnie hasłowane jako osobny artykuł.
- I. UWAGI: publikacja zawiera fotografie, słownik poprzedza krótki Wstęp, kończy zaś charakterystyka Lwowiaka pisana w przeważającej części gwarą.

***

- A. JĘZYK: polski;
- B. TYTUŁ: *Słownik dawnej gwary Siedlikowa*;
- C. AUTOR / AUTORZY: Marian Pilot;
- D. MIEJSCE i ROK WYDANIA: Ostrzeszów 2012;
- E. ISBN: 978-83-932518-5-8;
- F. LICZBA HASEŁ: 1149;
- G. TYP i UKŁAD HASEŁ: alfabetyczny;
- H. BUDOWA ARTYKUŁU HASŁOWEGO: wyraz hasłowy, wariant (zwykle fonetyczny) po ukośniku; znaczenie, przykład użycia lub objaśnienie gramatyczne w nawiasie – obydwa elementy nie są obligatoryjne; sporadycznie odsyłacz p. (patrz);
- I. UWAGI: publikacja zawiera zamiast wstępu opis miejscowości, a także biogram autora i *Apendyks* zawierający fragment wywiadu z M. Pilotem.

***

- A. JĘZYK: polski;
- B. TYTUŁ: *Mowa mieszkańców Rawicza i okolicy*;
- C. AUTOR / AUTORZY: Edmund Wojtkowiak;
- D. MIEJSCE i ROK WYDANIA: Rawicz 2010;
- E. ISBN: brak;
- F. LICZBA HASEŁ: ok. 3500;
- G. TYP i UKŁAD HASEŁ: alfabetyczny;
- H. BUDOWA ARTYKUŁU HASŁOWEGO: układ słownika jest nietypowy – tabelaryczny; tabela składa się z trzech kolumn: I. określenie gwarowe, II. określenie właściwe, III. użycie w zdaniu;
- I. UWAGI: publikacja zawiera, oprócz słownika, część poświęconą literaturze i poezji (wiersze Edmunda Wojtkowiaka, Mariana Koterby, Lecha Littiga, Tadeusza Schuharta, Jerzego Pigorowicza, Mariana Kamlińskiego, Jana Bujaka, Emila Waryszaka, Czesława Sibilskiego, Piotra Piaseckiego, Ireneusza Kromera, Władysława Krzyżanowskiego). Są tu też zamieszczone pieśni obrzędowe i powszechne (w większości nieznanego autorstwa) oraz kilka czarno-białych fotografii lokalnych zespołów ludowych.

